

YU ISSN 0507-4428

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XXIV — XXV

ВРАЊЕ, 1992. ГОД.

UDK 08 (497.11)

YU ISSN 0507-4428

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XXIV — XXV

ВРАЊЕ, 1992. ГОД.

BULLETIN
DU MUSÉE DE VRANJE
TOME XXIV — XXV

Власник и издавач
Propriétaire et éditeur
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ВРАЊЕ

УРЕБИВАЧКИ ОДБОР
Redige par le Comité de redaction

др Момчило Златановић
др Србољуб Стаменковић
Славица Степаненко
Олгица Паламаревићи
Миодраг Митровић

Одговорни уредник
Rédacteur
Миодраг Митровић

САДРЖАЈ — TABLE MATERESS

Страна — Page

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Богумил Храбак

- Италијанска окупација Албаније октобра—децембра 1918. и борба Есад-паше Топтанија, Србије и Грчке против ње — — — 5
 Italian occupation of Albania from october to december 1918. and the struggle of Essad- pasha Toptani, Serbia and Greece against it 57

Богумил Храбак

- Албанска аргументација против ЦК КПЈ и Југославије 1943—1948. године — — — — — — — — — — — — — 59
 Argumentation Albanaise contre le Comite central du parti communiste de Yougoslavie et la Yougoslavie en 1943—1948 — — — 139

Момчило Златановић

- Култна места на југу Србије — — — — — — — — — — — — — — — 141
 Lieux cultuels au sud de la Serbie — — — — — — — — — — — — — — — 157

Момчило Златановић

- Особености становништва Врањске Пчиње — — — — — — — — — — — 159
 Proprietes de la population dans la region de Vranjska Pčinja — — — 180

ПРИЛОЗИ

Мр Јаворка Маринковић

- Микропонимија Врања и околине у књижевном делу Борисава Станковића — 181
 Microtoponyme de Vranje et les onvrons dans les oluvres litteraires de Borisav Stanković — 190

Радојко М. Анђеловић

Воденице у Врањској Пчињи — — — — — 191

Water milis in the region of Vranjska Pčinja — — — — — 207

Васил К. Станчев

Живот и народни обичаји повезани са празником Светог Борџа
у Босилеградском крајишту — — — — — 209

La vie et les coutumes populaires liees a la fete de St. Georges
dans la regio de Bosilegradsko Krajište — — — — — 217

Ива Лаковић

Грчарски занат у Врању — — — — — 219

Le metier du potier a Vranje — — — — — 238

ГРАБА

Јован Хаџи Васиљевић

Моје успомене на краља Милана — — — — — 239

Mes souvenirs du roi Milan — — — — — 252

ПРИКАЗИ

Бодрожих Милица

Лесковачки зборник XXXI, Лесковац 1991. — — — — — 253

Бодрожих Милица

Срџан Марковић, Ликовни живот у Лесковцу 1900—1950.,
Лесковац, 1991. — — — — — 256

Бодрожих Милица

Хранислав Ракић, Хронологија Народноослободилачке борбе
Пусте Реке и Јабланице 1941—1945., Лесковац, 1991. — — — — — 257

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

БОГУМИЛ ХРАБАК
БЕОГРАД

**ИТАЛИЈАНСКА ОКУПАЦИЈА АЛБАНИЈЕ ОКТОБРА—ДЕЦЕМБРА
1918. И БОРБА ЕСАД-ПАШЕ ТОПТАНИЈА, СРБИЈЕ И ГРЧКЕ
ПРОТИВ ЊЕ**

Оно што је месецима евидентно о ставу Италије да се Југославија што пре и потпуније разбије није тежња само савремених њених државника или случајно саглашавање са Немачком у оквиру Европске заједнице. Италија је без обзира на владавинске гарнитуре у југословенским земљама увек била против Југославије као државе, јер таква државна заједница, макар и као лабава конфедерација, у знатној мери смета италијанском мешетарењу на Балкану, за који је још 1913. године веровала да је њој предодређен после слома Отоманске царевине на Полуострву. Прво, као готово свакој европској велесили ни суседној Италији не одговара већа држава на балканско-подунавском простору, не водећи рачуна како би се та држава звала и како простирала. Више малих, завађених или супротстављених државица одговара свакој европској сили и у време кад се империјализам спроводи економском снагом. Тзв. хексагонала, тј. окупљање држава источног руба средње Европе (нарочито бивших социјалистичких) око Италије, чак од Гдањска, такође је била стара италијанска амбиција кад је рашчлањена Хабсбуршка монархија; на томе су радили Нити и грађански политичари преко тзв. подунавске конфедерације, а после тога Мусолини својим фашистичким савезима и разбијањем постојећих држава које на такав савез нису пристајале. Стога није нимало чудна одлука Хексагонале у Венецији (крајем 1991.) да се најпре уклони са карте Европе Југославија; чак се и остатак Југославије угрожава подривањем Црне Горе, како би се непослушна Србија тотално блокирала и признала остварење империјалног сна и Италије на Балкану и у Подунављу. Овај рад управо показује део тих настојања Италије после првог светског рата.

Рад је написан првенствено на најаутентичнијој италијанској грађи, не само архивској и необјављеној него и публикованој. С друге стране, у праћењу делатности српског чиниоца, користи се објављен и необјављен материјал српске војске и настале југословенске државе. Грађа је оперативна и директивна и њу је пракса проверила, те нема већих потреба за хеуристичком анализом. Овде се у ствари посматра рад Италијана у Албанији у месецима кад су непосредно, без коруптивног арбанашког елемента доминирали Албанијом. Друга фаза тиче се 1919. године, кад су Италијани морали радити посредно, преко драчке владе, за чије оснивање нису отимали. Трећа етапа представља борбу Италијана да се као окупатори одрже у Албанији, анектирајући Валону и залеђе, после арбанашке скупштине у Љушњи, јануара 1920. Онима који су се борили против италијанске владавине, међу којима су есадисти били врло значајна снага, прикључили су се и многи од оних који су се дигли на ноге са драчком владом. Од краја 1920. власт се држала економским позицијама и преко двора који се у току година основао.

I. ИТАЛИЈАНСКИ НАСТУП У АЛБАНИЈИ ДО ПОЧЕТКА НОВЕМБРА 1918.

Средином септембра 1918. пробијен је солунски фронт, те су српске трупе и француска коњица форсирано наступале преко Албаније ка Србији. У то време Штаб Источне војске одлучио је да енергично покрене и операције у правцу Албаније. Према италијанским војним обавештењима, решио је да на сектор Корче доведе грчке и српске снаге. Шеф италијанске обавештајне службе на Балкану, познати пуковник Кастолди, опомињао је (24. септембра) политичке чиниоце своје земље да се спроводи погрешна стратегија која ће у Албанију довести српску војску, те ће победа сила Антанте значити поновну доминацију Србији у Албанији, тако значајној за интерес Италије; он је Консулту (италијанском Министарству иностраних дела) подсећао на слоган који се у зиму 1915. могао чути у Албанији: нека дође ко хоће, само да се истерају Срби и Есад.¹ Седмог октобра Врховни ратни савет Антанте закључио је да се образује независна арбанашка држава која би обухватала углавном подручја средње, муслиманске Албаније; операције на северу те земље биле би поверене италијанској армији.² То кројење је било сходно тајном лондонском уговору између Тројног Споразума и Италије од 26. априла 1915.

Српска врховна команда и влада нису о томе могле бити одмах обавештене, али су оне још у ранијим годинама утемелиле програм у вези са заузимањем северне Албаније и Црне Горе. Команда

¹ Archivio storico del Ministero degli affari esteri (у даљем тексту: ASMAE), Политика 1915—18, раско 40, пуковник Кастолди у Риму 24. IX 1918 Консулти.

² Documents on British foreign policy, vol. XII—1, Лондон 1962, 83.

основаног Скадарског одреда добила је задатак да што пре продре до Скадра и заузме тај важан град, чиме би у великој мери било омогућено поседање не само северне Албаније него и Црне Горе; при томе, требало се свим силама трудити да се Италијанима спречи улазак у варош.³ Црногорски конзулат у Женеви је још 8. октобра јавио својој влади да у Женеви од пре неколико дана круже вести о намери српске владе да у Црну Гору доведе све Црногорце који су се бавили на солунском фронту како би они, са довољно новца, повели антидинастичку пропаганду и повели агитацију за уједињење Црне Горе са Србијом; српска влада сама не би учествовала у том подухвату, да не изазове подозрење својих савезника; сматрало се да је у вези с тим планом униониста Јанко Спасојевић боравио у Женеви; тада су се и неки Црногорци, студенти медицине, прикључили крфској декларацији, па им је речено да буду спремни за полазак у Солун и даље у домовину, кад за то буду добили наређење. Исти конзулат је тих дана сазнао да је Андрија Радовић, помогнут од српске владе а и захваљујући свом угледу код Савезника, основао „револуционарни комитет“, састављен највећим делом од људи на српском буџету. Одборски чланови би били дужни да са претходницама српске војске уђу у Црну Гору и да изазову револт против црногорског краља и његове владе, те да раде да се народ определи за династију Караборђевић; ако српске јединице не би могле продрети до Црне Горе, одборници би дошли у завичај и после доласка италијанских трупа. Конзулат је скренуо пажњу својој влади да је потребно да се затражи од Рима да онемогући Радовићу да у Албанију дођу преко Валоне односно да Италијани спрече наступ одборника и на правцу Призрен — Пећ — Андријевица. У вези с тим су студенти, Радовићеве присталице, биле позване у српски конзулат, где су добиле упутства.⁴

Претходнице италијанске 36. дивизије ушле су у Елбасан 8. октобра поподне, праћене на одстојању од два часа хода од језгра француских трупа. Истога дана у град су приспеле и три француска батаљона. Италијанске коњичке патроле су тога дана стигле до Љушње, на северозападу, где су наишле на жив отпор непријатељских снага, које су располагале и митраљезима и топовима. Ипак, Аустријанци су се ноћу и даље повлачили, остављајући за собом чак и муницију и други ратни материјал. Због тога је заповеђено италијанској коњици да се повуче на север до линије Чермет — Мазај, како би прешла реку Шкумбин и упутила се на варошицу Кавају. Једна италијанска колона која се инфилтрирала до висије Грамши била је дочекана топовском и митраљеском ватром са леве обале поменуте реке. Аустријанци су још сигурно држали у својим рукама брдски венац Рогозину, која је доминирала над прелазима преко

³ Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије, Титогорад 1962*, 307.

⁴ ASMAE, *Политика 1915—18*, рассо 158, Женева 8. X 1918 (два писма без броја у француском преводу достављена Риму).

реке Шкумбин према Малесији на северу. Један батаљон 38. дивизије у току ноћи 8—9. октобра кретао се од Либовке ка месту Нова, у правцу Драча. Деветог октобра одбрану на реци Шкумбин надлетали су британски и италијански аероплани; јавили су да су изгледа сви мостови преко реке порушени; авиони су митраљирали и бомбама засипали аустроугарске колоне које су се повлачиле друмом Рогозна — Драч; запажени су пожари у месту Прапием (југозападно од Елбасана) и у Рогозини; у драчкој луци налазила су се два теретна брода а велика поворка кола опажала се чак и северно од Каваје.⁵

Из околине Дебра још последњих дана септембра добијен је извештај неког Имер ефендије да су италијанске присталице по налогу Италијана у околини Дебра сазивали зборове и протествовали против Грка (који су ушли у Корчу и Старову. Остали Албанци, упитани зашто не протестују против Грка и зашто хоће Есад-паша да их прода, одговорили су да не реагују јер Италијани ништа не говоре против Есад-паше, пошто су с њим, и како паша каже тако ће бити.⁶ Охридски одред је 2. октобра прошао кроз Стругу и маршовао је у правцу Дебра. Француска 57. дивизија напредовала је ка Елбасану и заузела је Пискаш код ушћа речице Ланпанице и Шкумбин. Аустроугарске трупе почеле су повлачење, палећи за собом све магацине; евакуисали су и Берат.⁷

Охридски одред српске војске заузео је (5. октобра) Дебар а 10. је ушао у Тирану. Италијани су 14. октобра заузели Драч и стигли у већ поседнуту Тирану, а 19. октобра су избили на реку Ишми, у надирању ка северу. На италијански захтев, командант Источне војске затражио је од Српске врховне команде да повуче јединицу из Тиране, тим пре што је област до реке Мати била препуштена италијанској окупацији. Српски Скадарски одред, преименован у „Јадранске трупе” дошао је 29. октобра у Кастрате, а сутрадан је освојио варош и заробио затечене аустроугарске војнике и офицере. Италијанске трупе са генералом Ферером, заповедником XVI армијског корпуса ушле су у Скадар тек 31. октобра. Југословенске јединице су наредних дана морале да напусте варош, те су прешле у Црну Гору.⁸

Французи су у то време респектовали интересе италијанског савезника. Најпре је (12. октобра) дато неодређено одсуство арбанашким официрима просрпске јединице Есад-паше Топтанија а три дана доцније је Есадова војска распуштена. Француски отпавник послова код паше је овоме растумачио да се никако не може вра-

⁵ ASMAE, Политика 1915—18, Ратно министарство Консулти (arrivo 5075) послало врло хитан телеграм од 9. X 1918, бр. 46323.

⁶ Архив Војноисторијског института ЈНА (у даљем тексту: АВИИ), пописник III, кут. 31, бр. 1, лист 60, министарство војно Пов. ФБО бр. 3529 од 16/29. IX 1918.

⁷ АВИИ, IV/1—11, бр. 1, лист 10—11 од 21, IX/4. X 1918.

⁸ Д. Вујовић, Уједињење, 307; АВИИ, III—31, бр. 1, лист 60.

тити у Албанију. Начелник штаба Источне војске, генерал Шарпи, је ипак говорио мајору Маринковићу, српском официру за везу, да ће „из Црне Горе Италијани радити против нове Југославије”, те је саветовао (27. октобра) да српске колоне што пре уђу у Црну Гору, како би предухитриле Италијане. У српском одреду који је хитао ка Скадру налазиле су се и француске чете. Кад су ушле у Призрен, њу сусрет им је пошао Пећанац Бајрам, ефендија, наглашавајући „ово је Албанија”. Кад су Французи стигли у Пећ, видели су извешене арбанашке заставе (по налогу Садик ефендије). Националисти се ипак нису могли одржати, те су побегли у Скадар.⁹ Самосвест Арбанаса у Метохији и Подримљу подстакли су Аустријанци, чак и у местима у којима нису владали, отварајући арбанашке школе и уопште повлађујући на сваком кораку Арбанасима. У Баковици су чете Источне армије дочекале општинске власти постављене од окупатора. Французи су одмах запазили да је муниципални савет који је представљао варош и околину био састављен само од представника једне националности, па су сутрадан затражили да се изабере нови савет од људи који нису сарађивали са страним завојевачима и у коме би органу пропорционално биле заступљене и остале народности; српске „нотабле” су представљали два домаћа Србина, Муслиманин лекар и апотекар Чех.¹⁰

После српског заузећа Тиране генерал Франше Д’Епере указао је италијанском министру ратне морнарице на корист заједничке ствари да се помаже наступ Источне армије према Скадру, и то једном акцијом италијанских ескадра на Шенџин (Сан Бовани ди Медуа) и оспособљавањем луке Драча, Шенџина и Улциња са снабдевања савезничких контингената. Штаб италијанске флоте је најпре прихватио да италијанска морнарица изведе акцију, али која би водила рачуна о наступу италијанске војске. На то је француски поморски аташе у Риму понудио да и француски бродови узму учешћа у подухвату заштићивања транспорта потребних за француске трупе. Италијански министар је тврдио да се боље обезбеђење снабдевања може изводити непосредно из Бриндизија. Потом је флотни штаб прихватио пратњу француских ратних лађа али само у доњем Јадрану; ипак, сматрао је да упућивање транспорта из арбанашких лука у унутрашњост може бити само у надлежности команде италијанског окупационог корпуса. У поверљивој промеморији (од 16. октобра) начелник штаба морине, контраадмирал Сулци, навео је да Источна армија води операције на балканском копну, док у Албанији не би било много непријатеља те да их може савладати и

⁹ В. Винавер, *Италијанска акција против Југославије на албанско-југословенској граници 1918—20*, *Историјски записи* бр. 3/1966, 479; АВИИ, III—25, бр. 1, лист 304.

¹⁰ Archives de la Marine (Vincennes), 20 Н 522 (Armée d’Orient, Serbie), Вреуџе из Баковице 18. X 1918; Б. Храбак, *Сарадња Чеха и Југословена октобра и новембра 1918*, године, *Зборник Центра за друштвена истраживања Славоније и Барање*. Слав. Брод 1983, том XX/1, 43.

сам италијански корпус; није оспоравао да француска морнарица не може имати мотива да води акције у доњем Јадрану, али је оценио да би поморске иницијативе Француза у циљу овладавања лука Шенђина, Улциња, Бара и поготову Котора биле штетне по италијанску политику, чак и кад би биле спровођене заједно са италијанским флотма; поседање Котора, чак и само с копна не би се смело допустити без присуства италијанских копнених формација; предложио је да италијанска војска смогне снаге да пре савезника стигне у Шенђин, Улцињ, Бар и Котор, и да не би требало дозволити да се италијанске снаге у Албанији интегришу у међусавезничке армије на Истоку.¹¹

Српски и други савезнички успеси забринули су у Италији и невојничку јавност. Песник Д' Анунцио је у једном чланку 24. октобра писао да ће италијанска победа бити саката,¹² Та тврдња постала је хит огорчења и зависти, те су националистички кругови све више притискали да се свакако у корист Италије приђе остварењу одредаба тајног лондонског уговора, тј. да се води рачуна о италијанским позицијама на источној јадранској обали и њеном залеђу.

Као последица таквог расположења предузети су кораци да се Есад-паша онемогући у Албанији али су се јавила објашњења са штабом Источне армије у вези с акционим подручјем италијанске војске у северној Албанији. Испитивање Топланија са југа Албаније радикално се спроводило августа 1918. Потом су Италијани повели акцију у Корчи (француска зона) против Есадовог одреда у саставу Источне војске, помажући дотадашњег аустријског човека Сали Бутку који се од 1916. борио против Есада и Савезника. Коначно су (14. октобра) саопштили француском амбасадору у Консулти да италијанска влада не жели да Есад-паша улази у Албанију, те му је зато и био ускраћен транзит преко Италије да би из Галипоља отпутовао у Солун. Генерал Фереро у исти статус подвео је и српску војску, те је одговорио генералу Франше Д'Еперу да Јудбија свако снабдевање српске војске из Италије на Љеш, мада је пристао да се остале савезничке војске са солунског фронта снабдевају преко Драча, саобразно могућностима италијанске морнарице; потегао је питање италијанског политичког утицаја у Љешу и Скадру, те је остао равнодушан према предлогу да француска коњница са италијанском војском наступа према Мати. Никакви разлози нису ни генерала ни владу у Риму (20. октобра) уверили да треба да се снабдева српски гарнизон у Тирани са арбанашког приморја. Фереро је резонувао да је муслиманска Албанија до Мати, која би по лондонском уговору улазила у склоп арбанашке државе под италијанским протекторатом, и у погледу војних операција у искључивој

¹¹ ASMAE, Политика 1915—8, рассо 40, француски поморски аташе у Риму 13. X 1918, пов. акт штаба италијанске морине од 16. X 1918. и промеморија контраадмирала Сулција он 16. X 1918.

¹² Ennio di Nolfo, *Mussolini e la politica estera italiana*, Padova 1960, 5.

надлежонци Италије; северно од Мати могу оперисати француске па и српске снаге, али у пракси и на том терену Фереро је држао да Италијанима нису потребни други савезници, мада уговор од 26. априла 1915. није резервисао Италији право на Љеш и Скадар. Франше Д'Епере је (19. октобра) инсистирао да се у Скадру обнови међународни карактер управе али без Срба и Црногораца.¹³

У Дебру се показала опасност од пљачке брђана, те се постављало питање умирења Дебрана војном снагом. Окружни начелник у Охриду обавестио је више власти да се међу Абранасима у околини Дебра осећагибање у циљу пљачкања и покоља хришћана; у случају да су такву вест потврдили и војни органи, начелник је наговестио да би задржао Охридски одред у околини Дебра; начелник је имао и обавештење да су Италијани у Тирани снабдевали одред храном за четири дана и да су га вратили у Дебар.¹⁴

У последњој декади октобра Есад-паша је био чешћи предмет разговора и преписке. Својим писмом (од 20. октобра) Барер је из Рима обавестио своју централу о Есадовом положају. Есадова лична ситуација је париском кабинету била подозрива, но ипак Париз није, као Рим, хтео да напусти човека који је Савезницима чинио услуге, посебно у време повлачења српске војске и владе, и кога је и Италија својски подржавала почетком 1916. Француска влада, међутим, није желела да Есад постане средство у борби против Италијана у Албанији. Ке д'Орсеј се није противио Есадовој жељи да се врати у Солун, мада се тамо не би могао налазити на француским јаслама, нити би Република била спремна да прима одговорност за његове поступке; дипломатском агенту при Есадовој резиденцији, Леону Крајевском, наложено је да га не следи у његовим евентуалним корацима против Италијана. Паша може дејствовати у Албанији само уз Србе; у истом смислу Француска није могла утицати на Италију да промени држање према човеку који јој је некад био врло користан; штавише, кабинет у Паризу одобрио је прелаз преко француске територије на путу из Енглеске у Швајцарску Фаик-бегу Коници (који је важио као Есадов противник). Барер је од свог министра добио налог да уважава Солинове оцене и хтења у погледу Есад-паше.¹⁵

Неочекивано, амерички делегат на конгресу потлачених народа, мајор Ст. Бусал почаствовао је (21. октобра) Есада, посетивши га у Паризу; тражио је од њега обавештења о статусу и аутономним правима Албаније према одлукама амбасадорске конференције и о актуелном стању; Американца је занимало да чује како

13 Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères. Europe (у даљем тексту: ADMAE) 1918—1929, Албание, вол. XXVIII, фол. 40 (22. VIII 1918), 5353 (24. IX 1918), 61 (14. X 1918), 67 (18. X 1918), 74 (20. X 1918), 68—70 (19. X 1918).

14 Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца (у даљем тексту ВРС), XXX, Београд 1937, 172 од 19. X 1918.

15 Као нап. 13/1, 115—6 (МИД) Бареру без датума, као одговор на његово писмо од 20. X 1918, бр. 502.

Есад гледа на политичке и економске разлоге које Италија може навести у одбрану својих теза о Албанији, па и о италијанским школама. Крајевском није било јасно зашто се САД интересују о таквим питањима; претпостављао је да је Вашингтон иза Топтанија видео Србију, па је хтео да чује и пашино лично мишљење пре него што би се арбанашко питање поставило на мировној конференцији. Француски министар спољних послова Стефен Пишон није одбијао мисао да би и Италија могла пожелети да поново користи Есада, јер се није могло оспорити да је крупни феудалац имао великог утицаја у централној Албанији и да је био човек који је био спреман да за савезничку политику од које је и сам зависио стави на коцку и положај па и живот. Крајем октобра Есад је кренуо у Солун. Пратио га је Л. Крајевски, који је добио подробна упутства како да реагује: паша је требало да буде потпуно слободан, али само у Солуну и ако не изазива компликације у односима са Италијанима; могао је поћи у Италију, ако би могао нешто изгладити непријатељство важних суседа своје земље.¹⁶

Упутства Л. Крајевском о Есад-пашиној делатности посебно су била значајна за пашин однос према српској држави. О томе се нешто посредно зна преко извештаја италијанског обавештајца из Швајцарске кавалијера Гвизија. После публикованог чланка „Есад-паша и арбанашко питање“ из пера Ед. Ботија у листу *Журнал де Женев* (6. октобра) било је јасно да ће Есад бити изложен нападима својих многобројних и доста значајних сународника у неутралној земљи. Есад је тврдио да су Грчка и посебно Србија лепо расположене према Албанији; уколико би се Арбанаси удружили са Србијом, она је, наводно били спремна да на свој рачун прошири арбанашке границе, те да Албанији уступи некадашњи вилајет Косово (Косово, Санџак и северни део вардарске Македоније). Ти наводи су били уперени директно против присуства Италије у Албанији и у балканским земљама.¹⁷ Готово истоветни, али детаљнији, извештај поднео је Гвизи истог дана Бернском посланству. Из њега се види да су Топтани и Французи упоредо радили да привуку арбанашку емиграцију у Швајцарској. Из оног што се међу избеглицама говорало излазило би да Французи више не помажу Грке безрезервно у Корчи, него да обраћају пажњу арбанашком елементу; Срби су, пак, били спремни да понуде многе уступке, па и Призрен, Приштину и остало Косово (не равији вилајет!), ако би се Албанија споразумела са Србијом.¹⁸ О таквим могућим плановима нема индикација у српском дипломатском и осталом материјалу; мада их нема ни у

¹⁶ Исто, 78 (Л. Крајевски МИД-у, из Париза 21. X 1918), 93 (С. Пишон из Париза 29. X 1918).

¹⁷ ASMAE, Политика 1915—8, рассо XV, италијанско посланство у Берну № 3828/1542 posizione XII од 31. X 1918, са извештајем Гвизија из Лозане бр. 320/274 од 25. X 1918 (МИД бр. 2247).

¹⁸ ASMAE, Политика 1915—8, рассо 37, фол. 526, Бернско посланство бр. 4101/1700, Ufficio A, polizione XII, 29. XI 1918 (МИД бр. 77879).

француској грађи, једино је са те стране паша могао добити охрабрења у поменутом смислу.

Могло се претпоставити да би се поменуто разграничавање обавило у вези са стварањем неке неосоцијалистичке балканске федерације. О таквом државно-правном решењу балканских дилема индикативно је писао чланак начињен у виду интервјуа са Есадом. Топтани се определио за какву малу конфедерацију од пет-шест милиона становника (каква је Швајцарска и колико би имала житеља удружена Србија и Албанија) а био је против велике конфедерације (немачког типа), која се лако претвара у империјалистичку државу; Есад је признао да се на путу настајања конфедерација налазе многобројне тешкоће; паша је при томе додао да не би ишао на конфедерацију из страха од Италије, јер је њен империјализам политички израз једне сасвим мале групе Италијана, јер обичан Италијан није империјалиста и зна да му је потребно пријатељство балканских народа.¹⁹ На тај политички дијалог намењен јавности надовезао се један римски лист, тврдећи да је измишљен јер Есад-паша говори само арбанашки и турски, а садржина разговора показује да је напис адресиран на председника В. Вилсона.²⁰ На значајан подстицај таквим писањем јавио се Консулт италијански официр за везу у штабу француског генерала Де Лобита. Он је известио да је француски капетан који је командовао батеријом приликом наступа српског одреда на Тирану изјавио своме генералу да се за време бављења у Тирани интересовао о политичком расположењу народа а посебно о томе шта мисли о Топтанију; капетан је тврдио да паша није уживао веће поверење и да се са њим рачунало као са старешином банде; тај је извештај допринео да су се код Француза распршиле илузије о популарности Есад-паше у масама и да је значајно употребљива политичка личност. Италијански официр је навео и слабу, вољу самог Есада да се и даље одржава на политичкој сцени, с обзиром да је на некој конференцији изјавио да би радије остао да живи у Ници, ако би француска влада обезбедила средства за његово издржавање.²¹

Насупрот феудалним форматима типа Есад-паше, Италијани су држали млађе интелектуалце који су имали дужност да споје арбанашке националне интересе са италијанском великом политиком. Такав један био је Кољ Роде. Он је из Рима (23. октобра) послао писмо председнику арбанашког друштва у САД „Ватре“ (у Бостону) Кољу Тромари; одговорио је: да је херојска италијанска војска истерала из Албаније непријатеље и да би требало да у домовину дођу арбанашки националисти, па да припреме народ за уједињење а против носилаца стране пропаганде којој је циљ да рашчлани Албанију.²²

19 Исто, Цирих 18. X 1918, исечак из *Journal de Genève*.

20 Исто, исечак из „*Il tempo*“ од 20. X 1918.

21 Исто, потпуковник Serevo Biffi, из Битоља 2. XI 1918.

22 ASMAE, Политика 1915—8, рассо I, Рим 23. X 1918.

Како се рат приолижавао своје крају председници влада држава Антанте Клемансо, Лојд Џорџ и Орландо држали су у Паризу састанке од 29. октобра до 4. новембра на којима су разматрали услове за закључење примирја. Од 31. октобра састанцима је присуствовао и посланик М. Веснић, као представник Србије, чије је херојство хваљено. На тражење Орланда да се примени тајни лондонски споразум, реаговао је Веснић. Он није налазио довољно разлога да се окупација обави само на предложеној линији (то је била линија лондонског уговора), него је предложио да се тражи да Немци и Маџари евакуишу све територије настањене Југословенима.²³ Силе су се сложиле да Србија поседне Босну и Херцеговину. Од тога уступка историјски је било важније што је тако још 31. октобра на једном званичном форуму сила Антанте изнесена идеја о уједињењу Југословена. Од те седнице, међутим, почињу и непосредне акције Италије да поседне Далмацију, Истру, Црну Гору и Албанију.

Још пре 29. октобра Орландова влада је показивала непријатељство не само према Југославији која се рађала, него (још од пробоја солунског бојишта) и према Србији која је била главни чинилац у том равању. Већ 4. октобра, тек што је Скопље ослобођено, Сонино је настојао да задобије одлучне позиције не само у Албанију него међу свим Арбанасима и Македонцима, разуме се и у границама раније српске државе. Он је телеграфисао генералу Момбелију да захтева команду места у Скопљу, да у та град пребаци италијанско посланство (мада је српска влада још неколико недеља остала на Крфу) и да за чување италијанског дипломатског представништва обезбеди одред карабињера.²⁴ Испало би да су Срби и Французи пробијали фронт да би се у главном граду Македоније и некадашњег Косовског вилајета угнездили италијански империјалисти и сплеткари, како би из тога средишта ширили своју политичку кугу! За рад међу Арбанасима на њиховој источној страни била је важна и Корча, те је генерал Фереро тражио од Рима да италијанска амбасада у Паризу обезбеди италијанску окупацију корчанског краја. По налогу Сонина италијански Арбрешци су писали арбанашком друштву „Ватра“ у америчком Бостону да пораве код америчких Словена да се сложе са италијанском акцијом у Албанији против централних сила, те да управа „Ватре“ упути телеграм Консулти, желећи срећан исход те операције.²⁵ Италијани су у својим настојањима до извесне границе уживали подршку Енглеза, ко-

23 J. de Launay, *Secrets diplomatiques 1914—1918. Bruxelles—Paris* 1963, 83, 88, 110—14. — Српска војска се тога дана већ налазила на домак босанских међа; наиме, 31. X 1918. Новопазарски одред је са комитама ослободио Нову Варош (VRS XXXI, 4). Трећег новембра српске јединице налазиле су се већ у Прибоју (Исто, 12).

24 *Sonnino Papers*, University Microfilms, A Xerox Company, North Zeeb Rood (Michigan) (у даљем тексту: SP), bobb. 43, № 1173, Sonino XVI армијском корпусу у Албанији и српској влади на Крфу 4. X 1918.

25 Исто, № 1184 (Borsarelli париској амбасади 5. X 1918), 1261 (Сонино амбасади у Вашингтону 23. X 1918).

ји су, на пример, на Сонинов захтев, 29. септембра тражили да се о бугарској капитулацији разговара не у Солуну, где су француски војни кругови (а преко њих и српски) очигледно имали превагу, него у Риму, где би италијанским политичарима било омогућено да заплету своје балканске мреже. Сонино је богорадио да Савезници буду искрени у одређивању прџведног примирја и мира са Бугарском и да не теже освети. Његов апел стекао је извесну подршку у САД, где су бугарофили и током рата били јаки, па је Вашингтон правио питање од солунског примирја, тражећи да се обезбеди Бугарској сношљива будућност а не нови Брест—Литовск. Деветнаестога октобра Сонино је у Паризу рекламирао да се црногорском краљу Николи дозволи и омогући да пређе у Албанију, пошто му је неколико дана пре тога француски амбасадор у Риму изјавио да ће краљу Николи бити забрањено да крене на такву ратну турнеју. Улазак Срба у Тирану и њихово надирање ка Скадру и Љешу извео је Сонино из такта, па је (21. октобра) скренуо пажњу француској и британској влади на тајни лондонски уговор од 26. априла 1915. и захтевао уважавање политичког аспекта у преговорима генерала Франше Д'Епера и Ферера о правцу наступа италијанске војске у северној Албанији. Истога дана пошто се Ке д'Орсеј није сложио са преласком краља Николе у Албанију, Сонино је обавестио црногорског посланика у Риму да се одлаже планирано путовање јер да томе смета војна ситуација у Албанији. Енглези су помогли италијанске планове и кад је најпре Франше Д'Епере (пре 24. октобра) намеравао да Источна војска (иза српских одреда, као претходнице) окупира северну Албанију и то са две француске дивизије, од којих би једна била усмерена ка Скадру и Љешу а друга ка Драчу. Кад је пуковник Ристић 30. октобра заузео Скадар, на општинској згради завихорила се само арбанашка и српска застава, а пуковник је забранио да се извеси и италијанска триколора. Због тога је одмах генерал Фереро поставио питање команданту Источне армије зашто су Срби посели Скадар. Истог дана Сонино је код Савезника поставио захтев да се окупација северне Албаније резервише искључиво за Италијане. На састанку Врховног војног савета сила Антанте у Версају (пре 3. новембра) прочитано је писмо Франше Д'Епера којим је потврђено да ће италијанској војсци бити омогућено да учествује у окупацији Црне Горе, али да ће она ту моћи да интервенише једино у споразуму са осталим савезничким снагама.²⁶ Тек то је умирило италијанску владу, јер је октобарском вој-

26 SP XLII, № 1402 Gab, (Сонино амбасадама у Лондону, Паризу и Вашингтону, 29. IX 1918), 1403 Gab. (Сонино истима), 1455 Gab. (Сонино истима 5. X 1918), 1527 Gab. (Сонино Паризу 19. X 1918), 1538 Gab. (Сонино Паризу 20. X 1918), 1546 Gab. (Сонино париској амбасади 24. X 1918), 1599 (Сонино Италијанској врховној команди 30. X 1918), 1607 Gab. (Сонино 3. XI 1918 Италијанској врховној команди), 1614 бис Gab. (Сонино Италијанској врховној команди 5. XI 1918).

ном и политичком кампањом обезбедила, ако не позиције краља Николе, а оно бар њему присне савезнице Италије.

У свом империјалистичком наступу у Албанији Риму је доста помогла арбанашка организација „Ватра”, која је представљала једну од четири арбанашких оријентација у САД али је била најагилнија. Контакт је спроводио пуковник Кастолди (задужен на Консулти за арбанашке агенде) преко председника поменутог друштва Коља Тро-маре, а сталне везе одржавала је и редакција листа „Кувенди” (штампаног у Италији) са листовима „Коха” и „Бели” у Америци. Таквим додирима требало је пре свега спречити деловање антииталијанске тенденције коју су помагали Балфур и Енглези преко супруге Севаста Дакоа, наглашавајући италијанско империјалистичко захватање Валоне и Сасена. Са Дакоом и секретаром „Ватре” Лионом Кристо радио је и хрватски емигрантски масон Хињко Хинковић. Деловање касније познатог попа Фана Нолија Италијани нису негативно процењивали током рата. Италијани су најзад постигли да се „Ватра” изјаснила о евентуалном италијанском протекторату у Албанији.²⁷

Председник италијанске владе Орландо тражио је акцију и на италијанском фронту, сматрајући да треба искористити околност што се Аустро-Угарска изнутра распада, но генералисим Армандо Диаци, после горког искуства у мајској офанзиви на Пијави, није хтео да крене у напад; узалуд је Сонино упозоравао да је солунски фронт давно пробијен и да се балканске операције могу приближити иредентистичким подручјима Италије, те подухват на италијанског ратишту може закаснити. Тек 24. октобра офанзивни замајац се покренуо и у северној Италији. У борбама од 24 до 28. октобра италијанска војска у наступању изгубила је 40.000 бораца (док су губици у мајској офанзиви на Пијави износили 90.000 људи).²⁸

Хабзбуршка монархија налазила се тада у смртном ропцу. Цар Карло је 26. октобра упутно телеграм немачком владару Вилхелму II, у коме му је јавио о изузетно тешкој унутрашњој ситуацији у Монархији, па је тражио савезничку сагласност да може затражити примирје а потом закључити сепаратан мир. Три дана доцније Хабзбург је обећао немачком цару да никад неће примити мировне услове који би дозволили да се непријатељ служи железницама преко Тирола и Корушке, како би се превозиле непријатељске трупе против Немачке са југа; обећање није одржао, јер је у примирју пот-

27 A. Bernardy — V. Falorsi, *La questione adriatica vista d' oltre Atlantico* (1917—1919), *Ricordi e documenti*, Bologna 1923, 89—114, 212—17.

28 C. Sforza *Jugoslavia, Storia e ricordi*, Milano—Roma 1948, 146—7. — Губици Италије за целог трајања рата износили су од шест милиона мобилисаних 680.000 мртвих, 1.030.000 рањених и 500.000 осакаћених (M. Caraciale, *L'Italia nella guerra mondiale*, Eoma 1935, 261; S. Cilibrizzi, *Storia parlamentare—politica e diplomatica d'Italia*, vol. VIII (1918—20), Roma, s. d., 2.

писаном у Вила Бүсти и питање промета на поменутиим саобраћајницама решено онако како је одговарало победницима, који су диктирали услове обуставе непријатељстава.²⁹

II. ИТАЛИЈАНСКЕ АКЦИЈЕ НА ЈАДРАНУ ОД 3. ДО КРАЈА НОВЕМБРА 1918.

Трећег новембра Италија је потписала примирје са Аустро-Угарском и истога дана посела Трентино и Трст; обустава непријатељстава одређена је за 4. новембар од 10 часова. Истога дана српски министар војни телеграфисао је Српској врховној команди да ри већ оперише Југословенски пук и добровољци српске војске; ореа да ће са једном дивизијом ући у Црну Гору. Д'Епре је на то је од француског Главног генералштаба сазнао да Италијани образују армију за балканске операције, под чијом ће надлежношћу бити и јединице генерала Ферера и да је за заповедника те армије именован генерал Пјачентини; овај је одмах известио Франше Д'Епера да ће са једном дивизијом ући у Црну Гору. Д'Епере је на то скренуо пажњу Паризу да се може и крв пролити, јер у Црној Готоме је био обавештен како француски амбасадор у Риму тако и председник српске владе Н. Пашић, како би учинили корак да се Италијани уздрже од најављене операције у Црној Гори.¹

Истога дана влада у Нејју једном подужом нотом упозорила је италијанског опуномоћеног министра при краљевом двору на збивања у Црној Гори. У земљи вршљају комите као добровољци српске војске под заповедништвом српског мајора Павла Блажорића; они раде на дизању устанка којим би се оборила црногорска сувереност а земља ујединила са Србијом. Наведена је једна публикација која се појавила у Женеви а која је лансирала идеју да ваља искористити ратну ситуацију да се поседне Црна Гора и утиче на политичку вољу народа, полазећи од крфске декларације. Црногорци који су упућени у завичај носе српску униформу и располажу српским пасошима. Демарш против таквог рада код службеног представника Србије није дао резултата. Поменути конспиратори могу да раде, док се суверен и влада Црне Горе налазе ван земље. У српским владајућим круговима се мисли на успоставу нове организације општинских власти у Црној Гори, која би избацила на површину људе верне српској династији. Агитација у том смислу врши се јавно и у самом Паризу. Реч је о завереничким плановима против Црне Горе који воде братоубилачком рату. Ратни циљеви Савезника увек су истицали да ће се права и малих поштовати, а народ и у Србији и у Црној Гори никад није био расположен да по-

²⁹ S. Cilibrizzi, н. д., VIII, 18.

¹ ВРС XXX, 54. — О ауторитетном и надметном Пјачентинију вид.: В. Cagnola, Italia e Albania, Roma 1925, 52.

² ASMAE, Политика 1915—8, паццо 158, МИД бр. 2244 3. XI 1918, маркизу де Монтагларiju.

маже сличне тенденције хегемоније и супрематије једне династије и једне покрајине. Председник владе Евгеније Поповић молио је да Италија поради да права црногорске државе не буду угрожена.²

На терену се почело од Скадра. Генерал Пјачентини обавестио је Италијанску врховну команду а ова влада да је један батаљон 68 пешадијског пука са једном брдском батеријом и одељењем коњаника ушао у стари Скадар 31. октобра, да је ушао под ватром, јер су Аустријанци дејствовали топовима са Тарабоша, да је на старом млетачком кастелу пободен италијански бајрак, да је дан раније југословенски пук са потпуковником Ристићем, долазећи из Пећи, посео нови Скадар и да су се Аустријанци у току ноћи повлачили преко моста на Бојани; Ристића који се понашао као командант места, позвао је, по свом доласку, генерал Фереро у своју резиденцију (италијански конзулат) и тражио објашњење по чијем је овлашћењу поставио новог префекта и градоначелника, те је, као старији савезнички командант и представник силе којој је препуштено да успостави и политичку власт, анулирао Ристићеве одлуке; ипак, српска војска није дозволила италијанским војницима да уђу у нову варош.³ Епизод збивања био је: Сонинов притисак на Ст. Пишона и депеша овога (истога 4. новембра) генералу Франше Д'Еперу да се српске трупе из Скадра упуте где другде и да их замене француске и енглеске чете.⁴ Југословенски пук је још истога дана напустио Скадар, оставивши једну јуришну чету која је имала да уђе у састав француског контингента посаде. Истога дана италијански морнари су се искрцали у Еару.⁵ Тога дана обзнањено је потписивање примирја са Аустро-Угарском, државом која стварно више није функционисала као држава, јер су нације које су је састављале прогласиле своју независност, а у Маџарској је убијен дотад први човек, гроф Иштван Тиса.⁶ Ипак, цар Карло је издао манифест којим се одрекао суверених права тек недељу дана касније, тј. 11. новембра, на дан потписивања примирја са Немачком.⁷

Црногорска влада је поново 5. новембра интервенисала нотом преко италијанског опуномоћеног министра у Ниџиу. (Наведен је телеграм из Беча да је у Црног Гори избио општи револт и герила, а да су већ 12. октобра наоружане банде поселе Никшић, Беране и Андријевицу, да су комите стигле на Цетиње 30. октобра а југословенске трупе 1. новембра у Подгорицу; да су комите кажњавале смрћу Црногорце који су се истицали у служби Аустријанца, посебно председнике општина; да су се Ријека Црнојевића и

² 3 ASMAE, Политика 1915—8, паџо 40, телеграм Врховне команде № 2236 (ин арриво) од 3. XI 1918; СП XXII, № 2579, Пјачентини 4. XI 1918, са бр. 91.

⁴ 4 SP XLII, № 1610 бис Gab. 5. XI 1918; ADMAE, Europe 1918—29. Albanie XXVIII, Париз 6. XI 1918, п. 99.

⁵ 5 ASMAE, Политика 1915—8, рассо I, фасц. 15, Пјачентини 4. XI 1918 телеграм бр.31.

⁶ 6 A. Di Margutti, *L'Imperatore Francesco Giuseppe*, Milano 1931, 274.

⁷ 7 A. Polzer—Hoditz, *L'ultimo degli Absburgi. — L'imperatore A Carlo*, Milano 193п. 387.

крај према Скадру такође налазили у пламену устанка и да су се батаљони арбанашких добровољаца прикључили устаницима. Наведено је да је просрпски „Журнал де деба” донео (2. новембра) саопштење да у Црној Гори нерегуларни елементи изводе убиства, под оптужбом да су жртве сарађивале са окупатором; у том саопштењу је речено да су „Црногорци” напуштени од свог суверена; замерено је и Французима који су са трупама ушли у Метохију још 12. октобра а да о затеченом стању нису обавестили црногорску владу, него су толерисали да се Јанко Спасојевић наметне Црној Гори као „привремени гувернер”. Црногорска влада је морала да реагује на успостављање нередовног стања убиства и обрачуна са политичким противницима, против успостављања илегалних власти, против уласка арбанашког башибозука у земљу итд.⁸

Четвртог новембра почела је италијанска окупација Далмације. Дан после потписивања примирја у Падови, у задарску луку допловила је једна италијанска торпилерка са стотину војника; заповедник брода изјавио је да је дошао у име италијанског краља и по наредби сила Антанте, да поседне град и да помогне при подели хране; окупација би, према њему, имала само војнички а не и политички карактер. На Ластову су се Италијани искрцали још 3. новембра, наводно, да острвљанима дотуре потребну храну. Четвртог новембра десанти су извршени и у Вела Луци (на Корчули) и на Вису а сутрадан у Шибенику и Скрадину; на острвима су говорили да су дошли да отклоне штете од евентуалних напада немачких подморница и да би се очувао ред и мир а у градовима на копну да је окупација само привремена. Одмах су уследили протести Земаљске владе из Сплита, чији је представник др Ј. Макиедо уручио писмени протест капетану брода Ф. де Бокарду; реаговало је и Народно вијеће СХС у Загребу, а избиле су и демонстрације словенских становника Задра. Већ 5. новембра окупатори су распустили градско редарство а за одржавање реда довели су 200 војника; градоначелник Дзилиото је прогласио анексију града Италији. Народ није оштрије реаговао јер је веровао у Савезнике а посебно у В. Вилсона, сматрајући да Далмација неће бити препуштена Италијанима.⁹

⁸ ASMAE, Политика 1915—8, паџо 158, МИД бр. 2251 од 5. XI 1918, маркиз де Монталерију; ВРС XXX, 68, 124, 175, 249, 333, 336; АВИИ, IV/1—11, бр. 2, лист 271—2, 273—4.

⁹ Ј. Бианкини, *Прва два мјесеца талијанске окупације Далмације, Алманах Јадранске страже за 1928—9. годину*, Београд 1928, 108—10, 104, 105, 106; Б. Кризман, *Талијанска окупација на Јадрану и мисија А. Тресић—Павичића 1918. године*, Поморски зборник V, Загреб 1967, 655—6; В. Маштровић, *Како је извршена окупација Задра у студеном 1918 године*, Задар 1951, 8—9; Д. Јанковић — Б. Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе II*, Београд 1964, 403, 638—9; Ш. Перичић, *Прилог познавању талијанске окупације Далмације 1918—1923. године*, Радови Института ЈАЗУ у Задру, XX (1973), 14—5; Б. Храбак *Извјештај далматинске владе о првим недељама италијанске окупације*, Задарска ревија бр. 5—6/1988, 509—29.

Четвртог новембра стигао је на француском ратном броду на Крф Есад-паша и одмах је отпутовао у правцу Солуна. Италијанском посланику и другима у средишту српске владе говорио је о свом скором доласку у Драч као сигурној ствари. Консулта и Форињ офис су са мало симпатије гледали на пашињ повратак у Албанију. Сутрадан је римски кабинет упозорио британски да италијанска команда у Албанији има наредбу да свим средствима спречи Топтанија да продре на територију Албаније коју су окупирале италијанске снаге. Есад је стигао у Солун француским војним возом из старе Грчке. Шестог новембра Сонино је поново подсетио генерала Пјачентинија да се паши спречи улазак на арбанашку територију под италијанском влашћу. Есад-паша се одмах обратио италијанском краљу телеграмом, а овај је, као уставни владар, о томе обавестио владу. Сонино је (14. новембра) поручио двору за краља да не верује да је могуће поступити према Есадовој поруци, и то већ зато што овај „нема никаквог основа да говори у име Албаније“. Пет дана касније генерал Пјачентини је саопштио римској влади (Квириналу) да му је јављено Есадово присуство у Подградецу, арбанашкој територији зависној од Корче, тј. од француских органа.¹⁰

Док су према Топтанију, свом некадашњем фавориту, имали строги однос, Италијани су са доста трупа настојали да успоставе везе са другим арбанашким првацима. Консулта се (још 25. октобра) распитивала за драчког бискупа дон Прима Бјанкија. Бискуп је тада боравио у месту Дервени (код Крује). Генерал Пјачентини је наложио штабу XIII дивизије у Драчу да неки од његових виших официра уреди са бискупом именовање пароха упражњених жупа у Јањини и Превези, према интенцијама Консулте, тј. да се на та места доведу Италијани наклоњени духовници; већ успостављен италијански конзулат у Драчу био је дужан да генерала извести о исходу корака.¹¹ У припремању своје екипе из редова арбанашких одличника, позван је у Рим из Лозане некадашњи турски дипломата а 1914. председник арбанашке владе Турхан-паша, несумњиво италилофил који није кокетирао са Аустро-Угарском; рачунало се да би он могао прихватити лондонски споразум од 26. априла 1915. и да би пристао да прими мисију да се у независној централној Албанији изабере за владара један од италијанских пријатеља. Српска обавештајна служба доставила је Бареру у Рим и да је некадашњи италијански конзул у Скадру, Де Фачендис, до-

10 I documenti diplomatici italiani (у даљем тексту: ДДИ), сер. VI, вол. 1, п. 1, № 2; п. 5, № 2; п. 15, № 3; п. 81, № 158; п. 117, № 233. — Долазак из Солуна у Марсеј 6. новембра: ASMAE, Политика 1915—8, паџо XV, италијански посланик у Атини Романо 9. XI 1918; солунски конзулат 6. XI 1918, № 431 о Есад-пашином приспећу у Солун телеграмом бр. 1267; Есад-паша на Крфу: стигао је стварно још 31. октобра (Сфорца са Крфа бр. 120 и 124 од 1. XI 1918; СП XLIII, № 1324 (Сонино Пјачентинију у Валону 6. XI 1918); G. Candeloro, *Storia dell'Italia moderna VIII Milano 1978*, 210—20.

11 SP XXII, № 2494, Пјачентини 5. XI 1918. са бр. 323.

шао у Албанију и да је посетио католичког првака Биб Доду (са чином турског генерала); италијанске власти су позвале Доду и његове Мирдите да се одрекну француске култне заштите и да се подреде италијанском верском протекторату; на то још крајем прве новембарске недеље није пристао мирдитски принц.¹² Око култа требало је разговарати и са скадарским бискупом Сребијем, некад ближен Аустријалцима, према коме је требало показати дужно поштовање, јер је раније показивао коректност и према Италијанима. Како је, међутим, било католичких жупних свештеника који би могли постати носиоци опозиционог држања према Италијанима, од војних власти је тражено да пре предузимања мера против таквих свештеника треба да извести Консулту.¹³

Мада су Италијани посели стратегијске положаје око Црне Горе, у Скадру, на Бојани, у Бару и у Боки Которској, њих је узнемиравала могућност да се југословенске трупе увећају у тој земљи, коју су такође мислили да ставе под свој патронат. Због тога је генерал Пјачентини поставио питање Источној армији о дислокацији и броју српске војске у Црној Гори, пошто је југословенски пук удаљен из Скадра. Франше Д'Епере је одговорио Италијану да су те трупе у Црној Гори по његовом налогу и командом, да није добио извештај о њиховом размештају и деловању, но да ће одговор стићи.¹⁴ Прави одговор окупационом генералу је, као што се види, избегнут. Новина у позицијама око Црне Горе састојала се у томе што је у међувремену дошло нешто француске војске у Скадар: најпре патроле, ноћу 1—2 новембра, а потом главнина одреда 5. новембра. Један француски торпиљер био је у Котору одушевљено дочекан. За Италијане је новину представљала и појава једног батаљона српске војске у Ријечи, где су они потисли одред Народног вијећа СХС. Такву јединицу од 500 људи за Ријеку и од 1000 војника за Загреб тражила је делегација Вијећа из Загреба (Валеријал Прибићевић, др Лаза Поповић) 7. новембра од команданта 9 пешадијског пука.¹⁵

Ријечки догађаји из краја октобра и првих дана новембра добили су (8. новембра) своје тумачење у једном од најугледнијих италијанских листова, у миланском *Кориере дела Сера*, разуме се, како би се оправдала употреба оружаних снага Италије у Ријечи која није била обухваћена лондонским споразумом из 1915. године. Приказ је почео иступом хрватских војника са националним заставама (79. пук) на ријечким улицама 24. октобра и неус-

12 ADMAE, Еуропе 1918—29, Албание XXVIII, 100 (Барер из Рима 7. XI 1918, тајни телеграм), 101 (Барер из Рима 7. XI 1918, тајно). — О проблему култне заштите арбанашких католика вид.: Б. Храбак, *Култни протекторат Аустро-Угарске над католицима Арбанасима* (1897), Годишњак Архива Косова XXIII, 33—54.

13 SP XLIII, № 1382, Сонино Пјачентинију у Валону 6. XI 1918.

14 SP XXII, № 2613, телеграм Пјачентинија Сонину од 7. XI 1918, бр. 69.

15 VRS XXXI (1940), 71 и 69 (7. XI 1918).

пешном интервенцијом једног мађарског асистенц-батаљона у карсарни тога пука, који је батаљон пред митраљезима хрватског пука био разоружан; потом су на јавним зградама истакнуте хрватске тробојке а вођство ствари прихватио је национални радник Рикард Ленац, комесар Хрватског народног вијећа, Рајчевић и капетан Петар Теслић, новине су тврдили да су италијанске снаге ушле у град да се очува ред и мир (који стварно уопште није био угрожен), не заборављајући да истакну да је адмирал Рајнер учинио посету Ленцу, као представнику провизорне локалне власти. Да се илуструје шта све може у Аустро-Угарској у којој је завладала анархија, *Кориере* је на истој страници објавио фантастичну вест да су руски заробљеници спалили варош Линц, да основни тон животу дају пијани наоружани војници и сужњи и да је мир очуван једино у Бечу и најужој околини. Како је Италија имала на стотине хиљада заробљеника, међу њима и Југословена, требало је скренути пажњу да они могу и политички деловати; наведено је, наиме, да су многобројни заробљени Срби у Аустро-Угарској ушли у месне народне гарде у Банату (Војводини).¹⁶

Већ прве декаде новембра врховни командант италијанске војске у Албанији обратио се свом министарству са разрађеном основом о организовању арбанашке војске или тачније милиције. Генерал Пјачентини није помишљао да користи значајне потенцијале о ургентној нужди за италијанску окупацију мале балканске земље. Била су бар два повода и полазна подстицаја да се још у условима рата створи језгро будуће арбанашке оружане силе, савезничке Италији. Такве регуларне јединице постале би саставни део италијанског окупационог система, који би се преко милиције приближио ширим народним слојевима. Основни критериј таквог конституисања налазио се и у томе да се образује оружани ослонац привремене владе која би радила у сагласности са политичким интересима Италије. На организовање арбанашке оружане силе у служби Рима помишљало се још септембра 1918, а истакла га је још команда XVI армијског корпуса (генерал Фереро), имајући у виду стање које је настајало. У ствари требало је реализовати нешто што се нудило па и наметало. Кадрови за регуларну оружану структуру, и кад је реч о старешинама (из редова бивше османлијске, аустроугарске војске и арбанашке жандармерије) и кад се говори о обичним војницима они су постојали, јер службење у одори није било туђе Арбанасима. Униформу је само требало скројити по интенцијама краљевске владе, што би обезбеђивали виши официри који би били из редова италијанске војске;

¹⁶ *Corriere della Sera* (Милано) 8. XI 1918, 1; 12. XI 1918, 2. — Римски *Giornale d'Italia* (1. XI 1918, 1) донео је и вест о заклетви верности Народном вијећу СХС војника 25. домобранске пуковније за стање у Словенији је речено да је мутно и турско. — О ријечким догађајима вид.: Б. Храбак, *Дезертерство, зелени кадар и превратна анархија у југословенским земљама*, Нови Сад 1990, 277.

домаћи синови аванзовали би до капетана и изузетно до мајора. Генерал Пјачентини није помишљао да користи значајне потенцијале бивших арбанашких банди, јер је држао да су оне показале лоше резултате. Није одбијао могућност да се у војску приме и емигранти из Америке, у првом реду из чланства друштва „Ватра“, које је у то време заузимало ставове које је могла прихватити влада вечног, гордог Рима. Унитарна структура арбанашке милиције, поред осталог, помогла би да дође до већег јединства и у земљи, да се искорене локалне амбиције и суревњивости те да се ојача арбанашко национално осећање. При томе, Пјачентини је био довољно искусан да не направи грешку преносећи организацију италијанске, већ давно урбанизоване војске, на арбанашко тле, него је ишао за тим да војска и по свом уређењу и по менталитету одговара обичном Арбанасу, да носи националне атрибуте (униформа, симболи), да одговара народним традицијама и да располаже специфичним карактеристикама — тип милиције више него модерне војске по градским касарнама (основна јединица је „барјак“, својеврстан аванзан у подизању старешинског кора). Известан заматак за такву војну организацију италијанска војска је већ имала у арбанашким четама које су биле придодате 9. пешадијском пуку (из Тарента) који је гарнизонирао у јужном арбанашком месту Бирокастру (Аргирокастру); ваљало је најпре осамосталити те чете из састава пука и из њих приливом нових припадника стварати веће јединице, уз обезбеђивање материјалних и финансијских средстава за њихово функционисање. Правне могућности за стварање такве „легије“ најамника на властитој грудви постојале су у италијанском војном устројству. Почетна свота за оснивање одреда не би прелазила своту од 500.000 лира, с тим што би и арбанашки крајеви помогли у обезбеђењу материјала за одећу па и наоружање припадника милиције. Врховни заповедник такве формације морао би бити Италијан од имена. Официре лекаре би такође морали дати искључиво Италијани. Погодна морална клима омогућила би да се људи регрутују на рок од године до три године. Верска подељеност морала би доћи до изражаја и код оснивања јединица, тако да би постојале посебне православне и највеће јединице (одреди); са католицима у то време Пјачентини није рачунао, свакако зато што су му деловали сувише црно-жуто. Полигони за обучавање регрута налазили би се и даље у Бирокастру, где би постојала и школа за трубаче. Водови би се састојали од 20 бораца са двојицом нижих чинова и водником; на челу „барјака“ (чете) налазио би се капетан; три барјака обухватала би кохорта (мали батаљон), на чијем би се челу налазио виши официр; две или више кохорти са митраљеским одељењем (под заповедништвом нижег официра) сачињавали би легион (пук); легион би имао по једну батерију топова од 70 милиметара које би дала италијанска армија; легион или више њих заједно образовали би одред (бригаду), које би носиле ознаке од 1. до 10. Униформа би

била сиво-зелена, слична одори италијанске војске. Заставу би представљао црни двоглави орао на црвеној основи. Обични војници би носили беле кече (јаничарске капе!), док би официрски аспиранти имали капе са црно-црвеним кићанкама. Пјачентини је предложио разрађени систем чинова и њихових знакова распознавања, одредивши им и плате. Официрски аспирант имао би 170—200 лира годишње, водник 120—170, десетар 100—130 и војник 90—110, дакле распон би износио мање од 1:2. Ради набавке личне опреме и потрошног материјала (рубље, петролеј, уље, осветљење и друго) војник би тромесечно следовао још по 40 лира. Уколико би погинуо у борби, његова породица би имала право на 100—300 лира годишње пензионог издржавања. Пешадија би била наоружана италијанским пушкама типа 1891 са бајонетом, док би специјалистичка одељења носила коњички карабин. Уз иказанску храну војник би примао дневно и 15 грама кафе, 20 грама шећера и 50 грама сира. Одликовања су била слична као у аустроугарској и италијанској војсци (сребрне и златне медаље за војну врлину, статус „ардита“ — примерног и смелог војника). Кажњавање би се налазило у овлашћењу заповедника кохорте и легиона за мање дисциплинске кривице; казне би биле изрицане затвором до 15 дана, ношењем гвождених букагија 3—4 сата дневно и ван затвора или одузимањем пловине припадљности; веће кривице разматрао би суд при главној команди, и ту се предвиђао дужи затвор, губитак чина и изгон из милиције.¹⁷

Управо на југу Албаније, где се још увек налазило средиште италијанске војске у Албанији, нису били регулисани односи са Грчком. Извесни грчки кругови, помагани од владе, тежили су национално-политичкој апсоцији православних Арбанаса, те су не само у Атини и у Солуну него и по окружним местима у унутрашњости образовали грчко-арбанашка друштва и основали грчко-арбанашке листове. Такво заједничко представљање требало је спроводити и у иностранству.¹⁸ Север Албаније био је у то време још осетљивији по италијанску политику. Сонино је тражио од Италијанске врховне команде и од Пјачентинија у Валони да у Источној армији изведе право Италији да прошири своју окупациону зону и северно од Скадра. Оправдање за то можда треба тражити и у обавештењу Консулте Валони да Срби изводе неред у Црној Гори, о чему су писали и страни листови; недела су изводиле (комитске и друге) чете, које су пљачкале и масакрирале становништво; посебно су наведене окупационе причине Мишу Поповићу, државном саветнику на Цетињу, и Сл. Рамадановићу, некадашњем маршалу краљевског двора. Сонинова је препорука била да се генерал Пјачентини нагоди са Франше Д'Епереом да се и у Црној

¹⁷ ASMAE, политика 1915—8, паццо 40, Пјачентини 8, XI 1918 са бр. 83 министарству рата.

¹⁸ SP XXII, № 2659, Романо из Атине Сониноу 9. XI 1918, са бр. 433.

Гори заведе мешовита итало-франко-енглеска окупација а да се српско-југословенске јединице удаље из те земље.¹⁹ У Црној Гори стање, изгледа, није било консолидовано ни на српској страни; јер је Српска врховна команда (9. новембра) дала налог команданту II армије да у свему потпомаже комитет коме су председавали Јанко Спасојевић и Томић, јер су они били делегати српске владе; наложено му је да делови армије што пре избију на јадранско приморје и успоставе везе са Јадранским трупима (у Црној Гори).²⁰

Командант италијанског ратног бродовља у окупираној Далмацији, адмирал Нотарбартоло је (9. новембра) изјавио представницима Земаљске владе како му је поверено да окупира крајеве између рта Планке и мора пред Карином са острвима и да неће трпети никакве облике политичког живота на том подручју. Поседање тих крајева није текло глатко, јер је после Задра и Шибеника и Пага, Корчула окупирана тек 12., Хвар тек 13 новембра а Тијесно на Муртеру тек ноћу 13-4. новембра.²¹

Како је Франше Д'Епере игнорисао захтев италијанске владе да се у Црној Гори успостави трипартитна окупациона власт, Сонино је амбасадору у Лондону и Паризу наложио да то издејствују од влада код којих су били акредитовани; заостала југословенска чета у Скадру која је ушла у састав француског окупационог контингента представљала му је три у оку, јер би Французи слично могли извести чак и да дође до италијанско-француско-енглеске окупације Црне Горе. Истога 10 новембра у телеграму Пјачентинију италијански министар спољних послова направио је нову „комбинацију“: генерал из Валоне требало је да тражи удаљавање српско-југословенске чете из Скадра, а за Црну Гору ваљало је предвидети окупацију Италијана и Савезника, без именованја ових.²²

Римски кабинет је тих дана наставио своју акцију у придобијању америчких Арбанаса. Амбасадор у Вашингтону Челере управо је тада водио дуге разговоре са председником бостонске „Ватре“, Кољом Тромаром, посебно се интересујући како Арбанаси у САД примају италијанску окупацију њихове домовине, и настојећи да ове повеже са Арбрешима у Италији; морао је приметити да неки „Ватрини“ делегати у Лондону, Паризу и Швајцарској раде на италијанску штету. Председник „Ватре“ био је мишљења да треба сачувати суверена и територијална права Албаније; ако би то Италија респектовала, Арбанаси не би радили против ње. За М. Коницу у Лондону и др Туртулиса у Лозани је заједнички установљено да су током рата показивали различите тенденције, али не консултујући при томе

19 SP XLIII, № 1337 и 1336, к339 од 9. XI 1918.

20 ВРС XXXI, 99 од 9. XI 1918.

21 Ш. Перичић, Прилог, 16.

22 SP XLIII, № 1347 и 1352 од 10. XI 1918.

председништво „Ватре“, те италијанска влада не треба такве експерименте да приписује „Ватри“. Ово друштво пристаје на тесну сарадњу са Римом, али под условом да та спрега не би ометала Арбанасе у вођењу чисто националног програма, који се не би морао подударати са разним покушајима Конице и Туртулиса. Уосталом, августа 1918, по договору са италијанским кабинетом М. Коници је дозвољено да преко Француске отпутује у Швајцарску, како би се договорио са Туртулисом и др Адамидисом у стварању платформе за италијанско-арбанашки савез на бази која би уважавала интересе обеју страна. Таквом путовању и раду није био противан ни лондонски кабинет и само су Французи правили тешкоће. Председник „Ватре“ напоменуо је да је са историјске позорнице сишао руски цар и да је у насталим условима било могуће да се оствари свеукупно уједињење Арбанаса, укључивањем у Албанију, створену на амбасадорској конференцији у Лондону 1913. и Косова и Чамурије (у јужном Епиру). Амбасадор је изјавио да би Италија поздравила окупљање свих Арбанаса у једну државу и да у извођењу таквог програма делегати „Ватре“ у Европи треба да се ослању на владу у Риму и на њене дипломате. Челере је извештај о дијалогу поткрепио коментаром да је за очување италијанских интереса у Албанији и на Балкану нужен један споразум са Арбанасима, како би Италија заузела позиције несрећне Аустрије не само на Јадрану него и шире и како би на том простору елиминисала све ривале. Он као да је више обраћао пажњу на рад Конице и првака арбанашке емиграције у Швајцарској него на мишљења Тромаре, те је предложио својој централни да Коницу и његове швајцарске другове, који уживају поверење арбанашког народа, позове у Рим и да се ту начини споразум о заједничком политичком раду.²³

Сонино је одмах почео да подешава невојничко присуство италијанске власти у Албанији, како би преуређено стање више одговарало жељама арбанашких националиста широм земљиног шара. Требало је обуставити даље оснивање ћелија цивилних војних командтављених од Италијана и владавину спроводити преко војних команди. Генерал Пјачеттини није био довољно у току догађаја и размене мишљења, те је тражио да је неопходно да се цивилна управа систематизује тако што би се за нове територије које је италијанска војска окупирали у (средњој и северној) Албанији именовали префекти и потпрефекти; с обзиром на међусавезничку посаду и управу у Скадру, генерал је тражио да се аналогна цивилна администрација

²³ SP XXII, № 2614 и 2660 телеграми *Челереа из Вашингтона* бр. 661 и 674 од 11. XI 1918. — Треба рећи да су и Срби радили међу Арбанасима у земљи под Алпима. Они су покушали да закључе споразум са Арбанасима у Швајцарској, обећавајући им широке уступке али и сејући неверицу у намере Италије. Цевад Меруш, Донај и Адимидис су до почетка новембра 1918. водили више разговора са српским дипломатама и аустроугарским Југословенима; и др Туртулис је био позван да дође у Женеву да би конферирао са српским и југословенским личностима.

спроведе и у скадарској провинцији.²⁴ Сонино је сутрадан, не желећи да свет закључи да Италијани не воде рачуна о тајном лондонском уговору из 1915, са којим су иначе стартовали, захтевао је од врховног команданта оружаних снага А. Диаца да генералу Пјачентинију телеграфише следеће: „На арбанашкој територији која не сачињава залеђе Валоне искључујем постављање органа власти са титулом префекта или потпрефекта; напротив, на чело администрације треба ставити војне или и цивилне функционере али само са насловом комесара или одговарајућим (титулама), да се ипак не стекне утисак изричито италијанске управе, јер би то било противно лондонској конвенцији. Поступак са Скадром треба да буде специјалан, с обзиром на посебне околности његове међународне окупације.“²⁵

Скадар је ваљало посебно третирати већ и стога што је у суседној Црној Гори владало противречно стање. Мада су у Бару изbacили свој војни десант још 3. новембра, Италијани из те луке нису слали војску у Црну Гору, па чак ни своје цивилне обавештајце, међу којима су неки добро познавали људе на Цетињу. Орландова влада је показала изузетну обазривост при наступу у Црној Гори, знајући да тамо ври као у котлу и да би несмотрена интервенција могла више штетити него користити њеном штићенику краљу Николи. Прве сигурне вести о збивањима у Црној Гори италијанске команде су стекле тек 7. новембра, кад су у Бар слигли неки заробљени Италијани, који су први дали извештаје о земљи Црних Брда. Они су навели да су још за време аустроугарске окупације у земљи деловале комитске чете, које су се у преврату натуриле јавности; изводиле су крађе и пљачкање не само на рачун Аустријанаца, него су дирнули и у приватну имовину самих Црногораца; кад су се удаљили стари окупатори, оружана одељења су се снабдевала искључиво отимачином. На Цетињу, према обавештењу које су донели неки заробљени италијански подофицири 7. октобра изјутра, јавни поредак није дотле био поремећен; Аустријанци су са Цетиња кренули тек 5. новембра, те се очекивало да ће комите и у црногорској престоници тек после тога повести своје осветничко коло; 6. новембра изјутра на Цетиње су приспеле прве српске јединице, састављене од Чеха, заробљеника па добровољаца српске војске; они су поставили стражу и пред зградом италијанског посланства коју су добро чували. Незгода је била у томе што су се и у барском крају, одмах по одласку Аустријанаца, јавили случајеви насиља због освете, при чему су страдале неке личности али је ред и мир у целини ипак био сачуван.²⁶ Одмах затим (свакако између 8. и 10. новембра) на Цетиње је из Бара упућен пуковник Виченци. Према њему, у Црној Гори су-

24 SP XXII, № 2699, Пјачентинијев телеграм из Валоне 13. XI 1918, бр. 1782.

25 ДДИ, VII—1, п. 78, № 154 од 14 XI 1918.

26 ASMAE, Политика 1915—8, паццо 159 (МИД бр. 75211), Пјачентини из Валоне 16. XI 1918, телеграм бр. 160.

кобиле су се две групације — једна је била за краља Николу а друга против њега; током прве декаде новембра између те две тенденције није било озбиљније конфронтације; доласком српске војске на Цетиње, ојачала је струја противна старом монарху; Срби су политички користили рад комита, и то како њихову агитацију за уједињење, тако и њихову праксу претњи и силе; успостављајући поредак, српске чете су комите упућивале у крајеве у које саме још нису стигле, тако да је удаљавањем комита настало стање поново повољно за династичаре, који би још више напредовали кад би српска војска била присиљена да се повуче. Позиције просрпске странке су током времена слабиле, јер се показало да је стварност далеко од њихових обећања; уместо да свуда гарантују мир и ред и да обезбеде локалну потрошњу животних намирница, Срби су исказали хегемонистичке намере. Пуковник Виченци се на Цетињу нашао са пећким патријархом и са двојицом генерала — Вукотићем и Мартиновићем. Италијанско посланство остало је недирнуто, бар са спољне стране. У Бару су надбискуп Добречић и његова породица били у добром здрављу. Са пуковником се у Котор (свакако из Црне Горе) вратио и један познати аустроугарски капетан (поморски?), чије име пуковник није забележио.²⁷ Поводом Виченцијевог извештаја, поднетог генералу Пјачентинију у Валони 12. новембра занимљивије су неке ствари које нису наведене. Очигледно је да је италијански пуковник послат на Цетиње да опиша политички пулс највиших друштвених редова. Он, међутим, ни једну реч није рекао о гледишту двојице црногорских генерала и двојице највиших црквених достојанственика о политичким приликама, мада је добро здравље и расположење Добречићево наведено и у једном другом обавештајном извештају. Тешко је претпоставити да су се ти људи уздржавали да не кажу своје мишљење о насталој ситуацији. Због тога пре треба закључити да је њихово држање и становиште пре било некорисно за ствар италијанске окупације и позиција краља Николе. Доста је тајанствено и путовање бившег познатог аустроугарског официра на Цетиње после слома царскокраљевске војне машинерије; да ли је капетан био Италијан, Југословен, Чех или које друге националности, шта је тражио на Цетињу кад су тамо стигли први ешалони српске војске, састављени од бивших аустроугарских војника који су можда свега пре неколико недеља и сами били окупатори у Црној Гори; да ли се капетан понудио да са својим земљацима у име Србије поседне Боку Которску? Све су то питања без одговора због ћутљивог Вичентинија.

Добивши Виченцијев извештај, генерал Пјачентини је одредио бригаду „Барлету“ да окупира Боку Которску (изгледа угрожену од многобројних аустроугарских војника у њој или од српске војске са Цетиња). Дванаестог новембра поподне дигли су сидро народбодди „Менфи“ и „Бермуда“. Први је имао да у Котор пребаци команду

²⁷ SP XXII, № 2696 (Пјачентини из Валоне 12. XI 1918, телеграм бр. 126 оп.

137 пешадијског пука, други батаљон пука и митраљеску чету бригаде 398 и 574; друга лађа добила је задатак да транспортује трећи батаљон поменутог пука за Зеленику и да поседне полазно место на железничкој прузи која је водила за Дубровник, на којој су се гомилали многобројни аустроугарски војници који су дотад гарнизонирали у Боки. У Валони се ишчекивао долазак још два пароброда, којима је такође намењено да чим стигну укрцају војску за пловидбу у Боку Которску.²⁸

У односу на Црну Гору Италијани су и даље били уздржљиви, можда баш због извештаја пуковника Виченција. Тринаестог новембра, међутим, црногорски одбор Спасојевићев-Томићев расписао је изборе за велику Народну Скупштину који би се одржали 19. новембра, с тим да се скупштина састане 24. тога месеца. Да би се избори обавили према програму као и због опште стабилизације прилика, команда Јадранских трупа тражила је од Српске врховне команде да јој најхитније пошље бар два батаљона пешадије и једну или две батерије, које би две снаге биле упућене у Подгорицу.²⁹ Слично је било и са копненом Далмацијом, у коју Италијани нису одмах кренули. Кад су посели важнија места на севернодалматинској обали, изгледало је, међутим, да спремају војне колоне које би упутили у Книн. Одбор Народног вијећа СХС у том месту састао се 12. новембра, те је одлучио да се српској команди у Сарајеву упути телеграфско упозорење да „прекоморски сусед хоће да прегази наше заједничко тле откупљено вашом (=српско) крвљу“, па је српска војска позвана да похита у Книн, јер је тамошњи народ био спреман да се бори против најезде туђинаца. У то време већ је велики број бродова у Шибенику и на Ријечи био узапћен од Италијана.³⁰

Италијанска војна шпијунажа не само што је испоставила стање у Црној Гори пред ширу акцију у тој земљи, него није заборавила ни Есад-пашу који се устоличио у Солуну. Обавештајац капетан Монџери из италијанске конзулске агенције у Корчи послао је (13. новембра) једног свог поузданика у Солун да прибави информације о паши. Повереник је о Топганију сазнао да има намеру да се пребаци у Дебар, свакако да одатле руководи пропагандом у областима које је посела италијанска војска. Монџери је у самој Корчи чуо да је француска влада одпустила арбанашког феудалца, чак протестујући што је његово одржавање оптерећивало државну касу Републике са 200.000 франака месечно. Са треће стране речено је да је паша задужио неког француског официра да му нађе конак у Цариграду да би се тамо стабилизовао, имајући у виду да тамо тада није управљала таква турска влада која би била у стању да изврши раније донесену пресуду којом је он осуђен на смрт због повезива-

28 Исто, № 2697, Исти 12. XI 1918, са телеграмом 130 Габ; ASMAE, Политика 1915—18, п. 158, № 2696.

29 ВРС XXXI, 159—60, 13. XI 1918.

30 Исто, 150 и 151, телеграме су потписали др Иван Скалин и Р. Грунински.

ња 1914—15. године са Србима и Французима. За Французе је најверљивија била околност да је стални Есадов пратилац, француски конзул Леон Крајевски са пашом допутовао у Солун, али га је одмах напустио и вратио се у Француску. Наредни Монџеријев рапорт Пјачентинију о Есаду потврдио је тезу о пашином повезивању са Истамбулом. Капетан је наводио да је Топтани имао план о организовању некакве армије у турској престоници, те се претпостављало да би то требало да буде војна подршка стављању на тапет кандидације једног од принчева султанове породице на арбанашки престо. У Валони па и у Италијанској врховној команди у Падови се држало да је Есад могао сматрати да је његово име било довољно да се у падишаховом кругу прихвати његов предлог и да чак стекне не само војну подршку, него да извуче и личне политичке поене. Италијански војни заповедници су мислили да су депримиране турске масе могле да се покрену на оружане авантуре, нарочито кад би се могла остварити претпоставка да се муслимани ослободе анексије хришћанско-православној Србији и Грчкој.³¹

Ни друга страна није седела скрштених руку. У јужном Епиру, који је већ ушао у састав Грчке, у граду Јањини постојало је грчко-арбанашко друштво, међу чијим члановима било је и око стотинак хришћана из средње и 20 хришћана из северне Албаније. Удружење је објавило један меморандум на арбанашком и грчком језику, у коме се залагао за стварање арбанашке државе која би се потом придружила грчкој краљевини. Акцију је помагао а стварно и усмеравао командант војне области у Јањини генерал Стергиадис; после његовог повратка из Атине, из кругова људи тога друштва могло се чути да се аналогна делатност припрема и у Солуну.³²

Без обзира колико је Црна Гора била драга италијанском краљу и његовој влади, Албанији се морала посветити већа пажња, и то не само њеној северној страни. Диригент италијанске спољне политике држао је да треба извести окупацију тзв. епирског троугла и то због војних потреба, да би се обезбедиле везе и осигурало снабдевање како италијанске војске тако и цивилног арбанашког становништва које је било упућено на саобраћајницу Санти Кваранта-Корча и друмове који су већином лежали у јужном Епиру, додељеном Грчкој.³³ На тенденцији италијанске политике према Грчкој, чија је једна манифестација била и поменута директива, реаговао је грчки лист *Емброс* једним начелним чланком о грчко-италијанским односима. Сонино је на то питање реаговао, образлажући посланику у

31 ASMAE, Политика 1915—8, папцо XV, капетан Монгери 15. XI 1918, телеграм бр. 1094; Врховна команда из Падове Сонину (бр. 76598) 24. XI 1918, телеграм бр. 335.

32 ASMAE, Политика 1915—8, XXII, № 2795, италијански конзул у Јањини Нуволари, 16. XI 1918, телеграм бр. 184.

33 SP XLIII, № 1426, Сонино Италијанској врховној команди, генералу Пјачентинију и италијанском посланику у Атини 19. XI 1918; ДДИ, VII—1, п. 118—9, № 226.

Атини да такви и слични написи, пуни неистина, сметају италијанско-грчком споразумевању, те да би грчка влада имала дужност да реагује у сличним случајевима; требало би да обрати пажњу и на деловање у грчкој јавности људи рођених у арбанашким областима; додирнуо је и питање концентрације Италијана на епирском трокуту, објашњавајући да је реч о објективним потребама. Сонино је позвао и валонску команду да спреми аргументован одговор на оптужбе „Ембросовог“ чланка, у коме је требало протестовати због неправедних речи на рачун генерала Ферера.³⁴

Док према грчком делу Епира није био свилен, према Албанији коју су окупирале италијанске трупе Сонино је показивао деликатност. Двадесетог новембра поново је објашњавао генералу Пјачентинију да режим на територији Валоне треба да се разликује од управе на осталом арбанашком подручју, на коме треба прихватити локалне власти, којима ваља само придодати италијанског комесара.³⁵ Истога дана италијански министар иностраних дела постигао је о истом питању начелни споразум са француским амбасадором Барером. Закључак је био у следећем: (а) да окупација северне Албаније дође у искључиву надлежност италијанских трупа, изузев Скадра, где би била мешовита окупација (француске, британске и италијанске јединице) под заповедништвом генерала Д'Епера; (б) да Црну Гору такође поседну мешовите савезничке трупе, под вођством истог генерала; (в) да аустроугарска подручја која нису била придвиђена Италији лондонским споразумом 1915. такође приме међусавезничке трупе као окупационе под командом Франше Д'Епера, али са изузецима где би било разлога да се заповедништво повери италијанским командантима.³⁶ Тај „споразум“ био је прави Сонинов империјалистички тријумф и права капитулација наглашаване паролe о борби Антанте за права малих народа.

После капитулантског „споразума“ са Барером, Сонино је енергично захтевао да се и српска чета из Скадра уклони. Франше Д'Епере је још једном морао да се приклони диктату политичара, те је дао налог да се чета експедује. Српска врховна команда, ништа не знајући о француско-италијанским погађањима ној иза леђа, затражила је (22. новембра) од свог мајора у Солуну да се обустави наређење француских власти у Скадру, јер је чета требало да чува ратни плен српске војске у Скадру. Да се појача састав Јадранских трупа у Црној Гори, југословенској дивизији је (21.

34 SP XLIII, № 1427 (Сонино посланству у Атини 19. XI 1918), 1442 (Сонино Атини 20. XI 1918).

35 Исто, № 1437, Сонино Пјачентинију 20. XI 1918, телеграм бр. 176; ДДИ, VII—1, п. 122, № 243.

36 ДДИ, VII—1, п. 125, № 250.

новембра) наложено, ако то стање међу Арбанасима дозволи, да један батаљон и једну батерију пошаље команди Јадранских трупа.³⁷

Кад су тако прошли Србија и Југословени, какве су перспективе биле у великој мери напуштеног и депримираног Есад-паше? Он се крајем друге новембарске декаде још бавио у Подградецу, тј. на арбанашком земљишту у надлежности француске војне управе. У исто време, неке Есадове присталице из Тиране, на челу са арбанашким пуковником Али-бегом, кренули су према Дебру, где је требало да се конституише акциони одбор у корист Есад-пашине власти. Тим комитетом требало је да руководи Шеик Хамди, бивши старешина арбанашких трупа.³⁸ Неколико дана пре тога, српске јединице поселе су Горњи Дебар, Љуму и област звану Бала (на арбанашкој територији), а тамошње становништво се пред трупама разбежало по планинама. Арбанашки „племићи“ који су у Солуну извештавали италијанску обавештајну службу нису заборавили да поводом наступа Срба нагласе да сматрају да поменута област треба да буде база на којој је остваривао власт Есад-паша, у својој политици координације са Србима.³⁹ Италијанска војно-обавештајна служба доставила је податак да су српске трупе посебно поседале насеља у којима су се простирала феудална добра породице Топтани, почињући од горње Мати. У Требишту (јужно од Дебра) уредовао је један српски префект (окожни начелник); у Пишкотеји, северо-источно од Дебра, налазио се есадистички префект по имену Хусеин-беј, који се ослањао на један српски батаљон; у Зркјану, југоисточно од Дебра засео је такође један српски префект.⁴⁰ Код Сонина се поводом таквих извештаја породица сумња да Есад-пашу не спремају да у Албанији не поседне средњи део земље, који је према лондонском уговору требало да представља независну Албанију, те је захтевао од генерала Пјачентинија да пажљиво мотри на кретање Есада, мада се Французи више нису интересовали за њега, али је он могао да се нагоди са командом у Солуну.⁴¹

Генерал Пјачентини је одговорио да му нису јасне дипломатске околности које су омогућавале Есад-пашино деловање. Он је претпостављао да је лондонски уговор одузео Италијанима надлежност у источним деловима Албаније и да је управо та околност

37 Исто, 259 (22. XI 1918), 258 (21. XI 1918). — Због стања међу Арбанасима батаљон са батеријом није послат у Црну Гору (АВИИ, III—25, бр. 2, лист 363' од 12/25. XI 1918. — Чета је била још 2. децембра у Скадру, кад је Д'Епере затражио да оде (В. Винавер, Италијанска акција, 480).

38 ASMAE, Политика 1915—8, паццо XV, Пјачентини 19. XI 1918 Сонину (МИД, № 2836) са бр. 248 ИП; Долфини из Солуна 20. XI 1918, са бр. 198; СП XXII, № 2879, Долфини из Солуна 20. XI 1918, са бр. 198.

39 ASMAE, Политика 1915—8, паццо I, Lodifè из Солуна МИД-у 17. XI 1918, са бр. 194.

40 SP XXII, № 876, Пјачентини Сонину 22. XI 1918, бр. 300; ASMAE, Политика 1915—18, п. XV, № 2376.

41 SP XLIII, № 1474, Сонино Пјачентинију 24. XI 1918, телеграм вр. 300.

дозволила српским јединицама да се тамо убаце па чак успоставе своје цивилне власти. Генерал је запазио да Срби познају Албанију, јер су 1914. држали чак Драч неко време, фаворизујући муслимански елеменат. Пјачентини је јављао да је Есад-паша у Подградецу и Дебру јавно поставио кандидатуру на арбанашки престо за сина бившег султана Абдул Хамида, а у том духу есадисти су водили агитацију и у Круми и Тирани. Предосећајући да ће се есадистички покрет проширити и ојачати, генерал је тражио војна појачања како би оснажио посаде у Елбасану, Тирани и Берату као и отклањање тешкоћа на комуникацијама у зимско време. Пјачентини је поставио и једно политичко питање: да ли би у борби против Есада, кога подржавају Срби и Французи, могао указати поверење арбанашким тзв. националистима (дотад познатим као присталицама Аустро-Угарске), који би били у стању да воде пропаганду против паше.⁴²

„Албанска команда”, тј. Пјачентинијев штаб у Валони, изнео је Сонину у вези с Есад-пашиним акцијом да војни разлози налажу да се прераспоредом савезничке снаге и да се и Скадар, Црна Гора и Далмација подреде искључивој окупацији Италијана; захтев за таквим „санитарним кордоном” требало је наслонити на погодбе тајног лондонског пакта из 1915. године; ако се то не би постигло, Есад-паша који је могао рачунати на подршку код Срба, могао се, као и 1914, искрцати и са морске стране. Есад-паша је прокламовао за арбанашког владара Абдул Хаамидовог сина, али је у Тирани, Круји и у последње време у Подградецу подстицао агитацију у своју корист. Да се спречи есадистички покрет, било би нужно појачати посаде у Берату, Елбасану и Тирани, поверити противпропаганду тзв. националистима и утицати на Французе да више не помажу Топтанија.⁴³

Сталан комплекс не само Пјачентинија него и генерала Бадолја у Италијанској врховној команди била је могућа српска окупација Албаније или њеног дела. Ту могућност наговестио је генерал Пјачентини 22. новембра (својим телеграмом бр. 300); он је сматрао да су Срби предузели противмере тражењу Италијанске врховне команде (од 20. новембра) да Савезници Србе одстране из окупације Албаније, сматрајући да би се српској влади могао упутити и формални протест.⁴⁴ Повод за узбуђено реаговање био је један доста неоперативан покушај да се српски војници и ратни материјал што су остали у Албанији приликом евакуације фебруара 1916. прикупе. Наиме, 22. новембра у Елбасан су дошла два српска официра из Биранији посланик при српској влади на Крфу а тада италијански пред-

42 SP XXII, № 2909, 25. XI 1918, са бр. 351.

43 Archivio centrale dello Stato, Roma EUR, Carte Orlando, pacco 46, Пјачентини 25. XI 1918, са бр. 2969 (351).

44 Исто, генерал Бадолја Сонину и Орланду 27. XI 1918, са бр. 3024 (МИД бр. 33984).

ставништава за путовање по Албанији у поменутом циљу; сакупљени српски војници били би поново анкадрирани у борбене јединице, али најпре можда не би били повучени у Македонију; поменути официри имали су да обиђу Тирану, Драч и друга места. Пре њиховог доласка италијанским командама није достављено никакво саопштење о њиховом задатку. Италијани су у експедирању те двојице официра видели зачетак српске окупације Албаније, дакле и пре доласка српских јединица из Македоније. Официри су били задржани два дана у Елбасану, а трећег дана су враћени у Битољ, мотрени све до повратка у полазни гарнизон.⁴⁵ Одмах се нашао гроф Карло Софца, ранији посланик при српској влади на Крфу а тада италијански представник у међусавезничком форуму у Цариграду, са питањем Консулти, не би ли било опортуно да се установи нова војна италијанска команда у Македонији, уз упућивање изабраних трупа, којима би били поверени званични задаци, тј. учешће у окупацији Македоније.⁴⁶ То би био одговор српској тежњи да држи под окупацијом део Албаније

Српска окупација била би, према мишљењу Италијана, само претходница Есад-пашине окупације. Мада у административном савету који је управљао Скадром није било есадиста, знало се да Топтани има присталица и међу муслиманима Скадра. Италијани нису били сигурни ни у Пренк Бид Доду, који је тежио независности Албаније и то најлакше преко италијанске окупације, бар како су Италијани процењивали; он је, наводно, ухапшен од Француза у Скадру.⁴⁷ У ствари, само нешто касније, био је у преписци са Есад-пашом.

Генерал Пјачентини, тражећи да се дипломатским путем поради да се укине српска и француска подршка Есад-паши, изразио је бојазан да му се даље не смањује војска, тако да би се могла довести у питање безбедност и надзор; са трупама са којима је располагао требало је да обезбеди контингент у скадарској посади и да окупира Црну Гору, али је чак од њега тражено да шаље трупе и у Далмацију и на острва; малобројне трупе у Албанији омогућавале су само окупацију западног дела територије која је предвиђена Италији лондонским уговором, док је већ источни део Албаније измицао његовом надзору; поред тога, пред насртљивом агитацијом есадиста, захтевао је да се контрапропаганда повери поузданом арбанашком елементу. Било је више него јасно да генерал зазира од конфронтације са српском војском, да јој у извесном смислу свесно препушта источне пределе земље и да осећа инфериорност својих

45 ASMAE, Политика 1915—8, пащо I, ф. 15, Пјачентини Сонину 27. XI 1918, са бр. 304 (МИД 3004).

46 Исто, К. Сфорца из Цариграда 28. XI 1918, № 2459 Габ.

47 Исто, Пјачентини МИД-у 28. XI 1918, са бр. 405 (МИД бр. 3026).

48 ДДИ, VII-1, п. 166, № 339 (27. XI 1918), 424 (Сонино Орланду 1. XII 1918).

људи пред есадистима. И Сонино је пред неизвесном али свакако тврдом ситуацијом са Србима у источној Албанији настојао да буде флексибилан: није био за Бадолов предлог да се српској влади формално протестује, него је сматрао да је боље да скрену пажњу савезничким владама, нарочито француској, да се генерал Франше Д'Епере побрине за то да се спречи Србима даље напредовање, особито на арбанашком подручју које дотад нису окупирали Французи.⁴⁸

О годишњици успоставе арбанашке државе (28. новембра) Есадове присталице су се пребациле у Дебар, намеравајући да одатле поведу акцију у Албанији помоћу чета. Наводно су их Срби помагали финансијским средствима. Есад-паша је требало да из Солуна крене у Дебар у току недеље, а његов пуковник Али-бег првог децембра. Да би се у арбанашком Дебру сузбио Есадов утицај, италијански конзул Долфини предлагао је да се на ту територију врати некадашњи префект Јусуф-бег (човек Хасана Приштине и Аустријанаца), кога је солунски конзулат пре неког времена послао у Италију (ваљда на преваспитавање), с обзиром да је Јусуф-бег имао великог утицаја у том крају.⁴⁹ Нова компликација је могла настати и оснивањем некакве владе у Скадру. Сонино је сматрао да та егзекутива не треба да има никакве надлежности у Албанији под италијанском влашћу; само је пристао да се планирају трошкови који су настали стварањем арбанашког националног савета. Тај савет је ваљало што хитније образовати у Драчу од личности привржених Италији, с тим да му се помогне да прошири своју власт над целом Албанијом под италијанским утицајем, изузимајући Валону са ширим заљем.⁵⁰

Претпоследњег дана новембра огласио се својим саставом о мерама које треба извести у Албанији и пуковник Кастолди, који је фунгирао као експерт у министарству иностраних дела. Он је тачно запазио да је Албанија једина европска земља која ће мировну конференцију дочекати без јединства па и без икаквог органа (комитета, владе) који би био у стању да је пред светом представља и да изрази жеље нације; у том погледу боље су стајале Сирија и Месопотамија које су још пре неколико недеља биле под отоманском влашћу. Арбанаси су, међутим, имали својих жеља и о њима је пуковник писао италијанској влади. Такво се стање није више могло толерисати ако се желело да се задобије наклоност Шпипетара. У земљи су постојале разне политичке струје (националисти, есадисти, српски и грчки људи и други). Од ових посебну пажњу требало је посветити најпре српској а потом и грчкој „партији“.

49 Исто, п. 208, № 401, Долфин из Солуна 30. XI 1918.

50 Исто, п. 208, № 402, Сонино из Париза свом секретару у Риму Бјандурију 30. XI 1918. — Генерал Пјачентини није лако примио такву солуцију, те му је 3. XII 1918. поновљено из Консулте да влада у Скадру не треба да има никакву ингеренцију у Албанији под италијанском окупацијом (Исто, п. 241, № 443).

којима су прилазили они који су се борили против аустроугарске владавине. У новој јадранској систематизацији, коју су тежили да изведу Југословени и Грци, и код Арбанаса се могла јавити тежња да искажу своју национално-политичку физиономију. Не може се говорити о некој мржњи целе арбанашке нације против Италије, али је ње свакако било. И Грци и Срби предузимали су енергичне кораке за своју обнову. Нешто пре тога у Риму је боравио Ж. Балугџић, функционер српског министарства спољних послова, који је дуго одржавао везу са Грчком, и који је уверавао Арбанасе да је потребно да дође до споразума са њима. Својим новим односом према Есад-паши Француска му је дала већу слободу акције, нарочито ако се паша удружи са Србима у борби против Италије. Пошто је својом окупацијом Италија стварно преузела и обавезу да се у Албанији уреди цивилна управа, Кастолди је предлагао Консулти да постави Муфид-беја Либохову за ванредног административног комесара, а да се у Риму оснује центар за пропаганду у Албанији. Према Кастолдију, то би све било утолико потребније ако би Француска и Енглеска покушале да одустану од клаузула лондонског тајног уговора (26. априла 1915) о рашчлањавању Албаније, против чега се у времену које је настало Италија не би могла јавно борити.⁵¹

Одмах пошто је потписано примирје са Аустро-Угарском, у Италијанској врховној команди разрађиван је „план Бадоло“, који се састојао у томе да се окупациона делатност не ограничи на области предвиђене Италији тајним лондонским уговором, него да се стално иде напред, да се после војске Двојне монархије победе и „Аустријанци“, тј. грађани новостворене Државе Словенаца, Хрвата и Срба и разбије Југославија пре него што би се и родила; спречити настанак заједничке југословенске државе био је основни стратегијски задатак те војничке платформе. Начелник генералштаба Врховне команде, генерал Бадоло предао је (3. децембра) свој план италијанском министарском кабинету на разматрање и усвајање; план је прихваћен 9. децембра на састанку председника владе Орланда, министра иностраних дела Сонина и начелника Врховне команде А. Диаса. Одмах затим Диас је покушао уверити главнокомандујућег савезничких војска, маршала Фоша у употребу даљих окупација бивших аустроугарских територија и то на тај начин што би Италијани посели бившу аустријску а Французи бившу угарску половину државе. Саслушавши генерала Франше Д’Еперае, Фош је одбио Диасове предлоге, нагласивши да нема користи од поделе територија, у којима би две окупационе армије могле дејствовати без икаквог ограничења.⁵²

51 ASMAE, Политика 1915—8, паџо XL, Кастолдијев прилог од 29. XI 1918.

52 Д. Јанковић — Б. Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе II*, Београд 1964, 618, 704—5; Б. Кризман, *Распад*, 234, М. Бјелајан, *Талијанске територијалне претензије у светлу војног фактора (1918—1920)*, *Војно-историјски гласник* бр. 3/1986, 202—3.

Поред невоља у Црној Гори и са Црногорцима, иза којих је стајала Србија, Италијани су се са Србијом сукобљавали и у редовима Арбанаса. Есадове присталице које су прешле у Дебар, добивши новац од српских органа власти, одлазиле су (још пре краја новембра) да у Албанији делују преко банди. Пуковник Али-беј требало је да крене у Албанију око првог децембра, а Есад-паша седмицу дана касније.⁵³ У то време Есадовом утицају у Дибри (Албанија) супротставио се познати Јусуф Елез (који је 1913. неко време радио са Србима а потом им је био непријатељ, можда управо због помагања Топтанија). Елез је италијанском префекту Тиране послао свог сина Хусеина Дибу, да обавести италијанске власти да су Срби незнатним одредом окупирали Пишкотеју и Лимјан, а у месту Макелари, на средини пута између Дебра и Пишкотеје, да се сместио одред од хиљаду људи. Тада се Есад још бавио у Дебру, пре одласка у Солун. Арбанаси, према Елезу, су решили да оружјем протерају Србе и да спрече евентуално Есадово напредовање, али су очекивали помоћ и подршку италијанске владе (паре!). Есад-паша је своју акцију у Матји водио помогнут од Француза и Срба. Ту је породица Целал прогласила српску заштиту, али је против тога била још познатија породица Зоколи, манифестујући за независну Албанију. Из интернације у Аустрији стигао је првог децембра у Круму Садик-беј Матја, познати есадиста и бивши префект Крује у време пашине власти; он је одмах кренуо у Матју, где се састао са двојицом других есадиста.⁵⁴ Тога дана Есад-паша још се налазио у Солуну, заједно са придошлим пуковником Али-бејом; они су са 3500 наполеондора упутили бившег Есадовога министра Малића Були да златнике раздла на простору између Дебра и Тиране. У то време паша је већ успоставио сталне везе са својим повереницима који су становали у Драчу и Тирани; у овом последњем месту од неког времена радио је Есадов „мандатор“ Осман Бали, бивши официр.⁵⁵

У једном дугачком извештају генерал Пјачентини је описао стање италијанске окупације у Албанији и своје невоље. Војно поседање обухватило је само приморски део земље до на десет км. северно од Љеша (до ушћа реке Фанде) а у дубини земље залазило је 60 км. од обале, али обухвативши и Елбасан; крајеви на истоку и североистоку излазили су из тог оквира, а радило се готово о половини некадашње арбанашке државне територије. Међутим, и поред тога, од њега се тражило да даје посаде за Скадар, Црну Гору, Котор, Корчулу па и за Далмацију, да води рачуна о повластицама старијих годишта обвезника, да одваја мала одељења која су обавља-

53 Archivio centrale dello Stato, Carte Orlando, pacco XLVI, № 3081, Dolfini iz Soluna 29. XI 1918, са бр. 206.

54 Исто, № 3106, Пјачентини 1. XII 1918, са бр. 467.

55 ASMAE, Политика 1915—8, паццо XV, италијански конзул у Солуну Долфини 1. XII 1918, са телеграмом бр. 207.

ла финансијску стражу итд. Говорећи посебно о Дибри и горњој Мати, које су биле ван домашаја његове контроле, генерал је поменуо и градове Дебар, Призрен и Баковицу, од којих су економски зависили арбанашки брџани и где су се сусретали да пропагандом која се обављала међу тим сиромашним светом. Политичком обухватању Албаније сметала је аутономна традиција планинских предела северне Албаније, оскудних и самом храном, где је почела да хвата корена Есадова и српска агитација који ће крајеви, како је предвидео генерал, представљати проблем за сваку будућу Албанију. Горњи Дебар и горња Матја били су упориште Есадовог наступања и 1914. године, кад се са 5000 брџана спустио у Драч. И у новој ситуацији он је са планинцима могао да се отисне у средњу Албанију, а потом да се понегде домогне и морске обале. Док се Ахмед Зогу и даље бавио у Бечу, српски човек Целал-беј Матја вратио се у завичај и био је у могућности да у родној Матји наметне свој углед без конкуренције. У насталом стању муслимани (посебно они око Тиране и у Круји) радије су прилазили Топганију, који им је за владара понудио једног од синова Абдул Хамида, него што су прихватили политику католичких Италијана. Официрима и редовима распуштеног Есадовог батаљона било је дозвољено да се врате кућама па и да буду упућени у окупациону зону, где су се представљали као победници отеране аустроугарске војске и тако почињали плодну делатност за рачун свог бившег команданта. Због тога су неограничене пашине амбиције, уз српске трупе и француске франке, представљали велику опасност. Политичка служба, независно од валонске команде, раширила је своју обавештајну мрежу до Дебра; она је организојала и противпропаганду, коју је поверила тзв. националистима и људима које је некад Есад-паша интернирао. Ти елементи отпора, међутим, нису били довољни па ни довољно поуздани, чак ни за планинске крајеве централне Албаније. Стварну снагу могле су представљати само италијанске или друге стране трупе. Не могавши да друкчије резонује, генерал је предвидео да есадистички покрет угуши италијанска војска, која би пошла из бератског, крујског, тиранског и елбасанског гарнизона. За такву акцију, међутим, нису биле довољне постојеће војне снаге у Албанији, једва довољне да надзиру области које су већ окупирали.⁵⁶

У таквим условима завршавала се друга фаза италијанске присутности у Албанији после пробоја солунског фронта. Трећа фаза обухватала је време од последњих дана новембра, укључује предавања Бадоловог плана за разбијање југословенске државе у настајању па до тзв. образовања драчке владе тј. до последње недеље децембра 1918. године.

⁵⁶ Исто, рассо I, фасц. XV, извештај генерала Пјачентинија Италијанској врховној команди и МИД-у од 26. XI 1918, са бр. 362.

III. ИТАЛИЈАНСКИ ОКУПАТОРИ У АЛБАНИЈИ У УСЛОВИМА СТОРЕНИХ ПОЛИТИЧКИХ ФОРУМА У СЕВЕРНОЈ АЛБАНИЈИ (ДЕЦЕМБАР 1918)

Децембарска етапа по извесним својим компонентама почела је неколико дана раније: са прославом годишњице арбанашке независности у Скадру (28. новембра) и објављивања одлука Подгоричке скупштине; у поредо с тим догађајима није била без утицаја и прокламација југословенског уједињења у Београду првог децембра. На јубилеј шестогодишњице оснивања прве самосталне арбанашке државе позвани су представници целе Албаније у Скадар, који је изабран као место прославе да би се тиме установила његова нераздвојна повезаност са Албанијом; у вароши су одржаване разне манифестације и државни говори, којим се захтевала Велика Албанија, у чији би састав ушли и Скопље и Нови Пазар; на пријем у скадарској општини писмено је позван и командир српске чете у Скадру, али он није хтео отићи на честитање, јер је његовој чети било забрањено да два дана излази из касарне, с обзиром да је српска страна предлагала да се централна свечаност не одржи у Скадру.¹ Команда Јадранских трупа српске војске схватила је скадарску свечаност као „прокламовање независности Албаније.”² После прославе у Скадру је образован један свеарбанашки одбор који је почео да иступа као каква парламентарна влада. Иза ње није стајао римски министарски кабинет, који је форсирао и финансирао стварање арбанашког националног савета са седиштем у Драчу. Италија је подстакла и одржавање једне скупштине у Љешу. Заповедник међусавезничке посаде у Скадру, пуковник Де Фурту био је против поменутог сазивања, окривљавајући Италијане као инспираторе таквог окупљања.³ На основу италијанске архивске грађе тачно се зна ко је и колико новца предао као прву помоћ арбанашком националном савету. Још у време скадарске прославе у Риму је одлучено да се из касе врховне команде италијанске војске на Балкану у Валони преда потпуковнику Лодију (обавештајном официру тих дана још мајору, који је уредовао у Скадру) 50.000 лира за савет; тек пошто је новац упућен Лодију, после 30. новембра о намени и начину располагања обавештен је Лоди, на изричит захтев команде у Валони.⁴ Начин издвајања новца указује да није реч о некој иницијативи Лодија после свечаности у Скадру, него да је директива најпре упућена Валони, а тек потом је о њој обавештен извршилац Лоди.

Несумњиво је да је одмах после свечаности у Скадру Рим инсистирао да се око Лодија саберу погодни јавни радници из Албани-

¹ Д. Вујовић, *Ослобођење Скадра 1918. године и стање на црногорско-албанској граници*, *Историјски записи* бр. 1/1960, 105.

² АВИИ, IV/2—24, бр. 2/1 од 18. XI 1918, № 23137.

³ ДДИ, VII-1, № 402, 492, 756; Д. Вујовић, *Ослобођење Скадра*, 106.

⁴ ASMAE, *Политика* 1915—8, папцо II, фасц. XVI с. №, Пјачентинијев телеграм Консулти од 5. XII 1918.

је. наиме, 30. новембра наложила команди у Валони да позове у Валону Мехди-бега Франшерија, Мустафу Крују и католика Луђибија. Гуракуђија, јер их је ту чекао Лоци, тада још мајор; Јусуф-беју Дибри требало је поручити да се задржи у Берату и да ту сачека потпуковника Лодија који је требало да путује на север. Министарство у Риму политички је радило међу Арбанасима у Италији. Подсекретар за пропаганду у иностранству и за штампу, др Ромео Галенга, био је задужен и за политички рад са Арбанасима интернираним 1915. на Есад-пашин захтев; ствар су извели обавештајни официри Кастолди и адвокат Маши, такође задужен за рад с Арбанасима; ти младотурски агенти и туркофили годинама су држани у варошници Фавињану, а после Галенговог писма (од 20. октобра 1918) пребачени су у итало-арбанашку општину Палацо Адриано (у провинцији Палерма), где су изложени интензивној индоктринацији; 30. новембра Консулта је од Галенге тражила нови извештај о стању духова тих преваспитаника. Међу конфинирцима налазио се 21 младотурски емисар, упућен од цариградског младотурског комитета познатог Ејуба Сабрија за рад против Есад-паше и Србије; од осталих туркофила треба поменути значајније: из Пљеваља Алију Галиба и Халима Омера, из Гњилана Муслима Мехметија, из Приштине Мустафу Мехметија, из Митровице Ејуба Мехметија, из Љуме Ејрулаха Азиза, Илиаса Јакупија, Бајрама Мехметија, Талиба Бећирија, Зејнела Хусеинија, Сабрија Џамаилија, Разима Салихуа, Османа Рамаданија, из Жупе Хаси код Љуме — Халима Рустемија, Зећира Џемалудина и Ахмеда Мустафу, из Старове Исмаила Тавулу, из Дебра Арслана Махмутија, из Преметија Калеша Сулејманија те Џафера Авдулија и Муслима Сулејманија. Међу тим људима било је и интелектуалаца, као што је био др Мустафа Круја, такође међу њима, који је раније ослобођен и постављен за арбанашког уредника листа **Корниере** деле Пуље, који је временом добијао и поверљиве политичке задатке. За пропагандни рад с интернирцима био је одређен (још крајем септембра 1918) Франческо Моллика, дописник великих римских листова у Албанији и Србији 1914-15. године.⁵

Четвртога децембра Консулта је умножила директиве у вођењу и слеђењу првих корака Арбанашког националног савета. Савет је најпре имао да састави и редигује свој конститутивни акт, који би морали потписати сви његови чланови, који су били дужни да прибаве широки круг присталица. Савет је затим имао дужност да именује Извршну комисију, која би о Савету дала саопштење италијанској влади, прикључивши копију конститутивног акта; саопштење које би потписали сви чланови комисије, не би требало саставити као

⁵ Исто, паццо II, фасц. XXV, Консулта 30. XI 1918, са бр. 22, са бр. 5234 и 12100 27. XI и 19. XI 1918; Консулта 20. X 1918 министру Виторију Шалоји. — **О слању емисара из Цариграда вид.: Б. Храбак, Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године, Врање 1988, 197.**

какву владину декларацију, него би изјава само давала гаранцију да ће осигурати јавни поредак, да ће уклонити сумтње из земље, да ће успоставити сношљиве односе за припаднике двеју хришћанских мањинских конфесија и да ће се трудити да заступа и брани интересе своје нације. У погледу унутрашње политике Комисија и Савет би морали везати бесу између разних утицајних породица и племена како би се избегла стара ривалства, дале гаранције о толеранцији све три конфесије и права националних мањина. У погледу међународне афирмације Савета и Комисије, ствар је требало препустити италијанској спољнополитичкој служби. Све те политичке и националне изјаве не би имале вредности и не би обухватале Валону и њено залеђе.⁶

Ствар са прогуривањем Савета била је нешто сложенија него што је мислио Сонино. Док је он радио на телу у коме би се налазиле личности лојалне проиталијанском курсу, француски пуковник Де Фурту трудио се да у Скадру образује владу коју би могли подржати сви Савезници. Кад је запазио парцијалну италијанску намеру, дао је изјаву, за коју је италијански министар спољних послова рекао да се може односити на иницијативу која се спонтано родила или је чак подстакнута од Италији непријатељских емисара (то је о Савету!), али да је пуковникова изјава могла бити мотивисана индискрецијама које су стигле у Скадар о италијанском пројекту тога савета. Сонино је правило наивно лице у ствари коју је сам планирао, те је рекао, ако се радило о спонтаној иницијативи, да је генерал Пјачентини требало да спречи одржавање скупа у Љешу и да на град пошаље трупе. Уколико се радило о непријатељској индискрецији, Сонино није видео друго решење него да се пројектовани састанак убрза, те је саветовао: „удвостручити опрез да бисмо прикрили нашу наклоност, а када то буде свршен чин, истаћи да се не ради о образовању привремене владе већ о спонтаном покрету свих арбанашких области да би се образовало легитимно квалификовано тело, којим би се дало гласа арбанашким регионалним манифестацијама.“⁷

Измотавање италијанске дипломатије и валонске команде било је потребно да се прикрију италијански планови о скупштини делегата средње и северне Албаније, заказаној за 9. децембар у Љешу, на којој би се изабрала привремена влада за Целу Албанију са седиштем у Скадру. Пуковник Де Фурту, као заповедник међународног гарнизона у Скадру, јавио је генералу Пјачентинију да кружи глас да је вагонска команда дала подстицај за љешку скупштину. Пјачентини је енергично демантовао те гласине, понављајући и генералу Франше Д'Епереу те демантије. Сонино је за јавност говорио да је спонтани покрет могао настати као реакција која се јавила у

⁶ ASMAE, Политика 1915—8, паџо XL, извештај Консулте Де Мартинију од 4. XI 1918.

⁷ ДДИ, VI-1, № 489, п. 269 од 7. XII 1918.

Скадру услед промене локалне управе коју је у Скадру извео пуковник Де Фурту, по сопственој иницијативи. Тиме се, према Сонину, француски пуковник очевидно огрешио о начело немешања у унутрашње арбанашке послове до мировне конференције. Дефуртуова „влада“ (према Сонину „ингеренција коју не треба мешати са изражавањем националних идеала“) свакако се није могла свидети арбанашким тзв. националистима. Члан и „јак човек“ скадарске управе био је одомаћен инжењер Бријан, Француз, ресор катастра водио је његов пашеног Грк Михалаки Збалачи, повереник за финансије био је Риза Бекомплик, правосуђа Едрагви(?), надлежан за царине Антон Јоба, такође католик, за поште ефенди Тахир, муфтија, за државне дугове Ибрахим ефендија, за просвету Гаспар Белтоја (католик), за вакуфе Банет ефендија, за пољопривреду Мехмед ефендија и за још један ресор кадија Маил. Неки од именованих нису били спремни да се приме дужности, на пример кадија и Јоба. Промена управе изазвала је прилично незадовољство у Скадру, чије се становиштво питало на основу ког права се француски пуковник брине о влади Албаније под италијанском окупацијом, мада Французи ни у самом Скадру нису самостално владали. Градски прваци отишли су у италијанску месну команду, тражећи упутства како да поступају, но ту директиву им заповедник италијанског контингента у Скадру, потпуковник Лоди није могао дати. Према италијанском тврђењу, арбанашке личности, међу којима су се налазили и надбискуп и Пренк Биб Дода окупили су се око Лодија, како би ударили темељ једној привременој влади Албаније са Скадром као главним градом, а под италијанским протекторатом. Командант италијанског XVI армијског корпуса у Албанији, генерал Кјонети, био је мишљења да мере које је предузео Де Фурту могу имати за последицу да баце окупирану арбанашку територију у стање потпуне административне анархије, већ тиме што су онемогућавале функционисање управе и што су ишле на руку есадистичкој пропаганди те су могле подстаћи nerede. Пренк Биб Дода је обавестио генерала Пјачентинија да се плаши хапшења од стране Француског заповедника Скадра јер је био присталица независности Албаније и њеног италијанског протектората; он је наводно, прешао на леву обалу Дрима да би наставио за Љеш. Пјачентини се побринуо да Биб Дода буде у Љешу третиран са изузетним поштовањем.⁸

Сонино је полазио од тога да је покрет за сазивање љешке скупштине последица нерасположења због мешања пуковника Де Фурту у скадарску управу. Бурно започет због стања у северној Албанији, покрет је ризиковао, медитирао је италијански министар спољних послова због стране јавности, да поприми, партикуларистички и сепаристички вид, штетан по арбанашку ствар и измичући италијанској контроли. Пјачентини је требало да обавести потпуковника Лодија да, радећи с највећом опрезношћу и разборитошћу, сугерише

⁸ Исто, п. 271, № 492, 8. XII 1918.

арбанашким првацима да треба са њим да се хитно постарају да измене карактер те, наводно, спонтане арбанашке манифестације, привлачећи се и утапајући се у иницијативу са Саветом у Драчу. „На тај начин — сугерисао је Сонино — образовање арбанашког националног савета изгледаће као умерена творевена, док је кривицом пуковника Де Фуртуа покрет претио да се развија у смислу супротном директивама које су поставиле велесиле.“⁹

У самом Риму Сонино је настојао да што више утиче на британску амбасаду. Она је у првој декади децембра тражила да се у Албанију пошаље генерал Филипс који би заменио енглеског војног представника пуковника Обри Херберта. Иницијативним Филипсом Сонино није могао бити задовољан, те је настојао да увери своје енглеске саговорнике да су у Албанији престала непријатељства, те да није уместо стварати британски јуред [за војне информације]; усмено је британском амбасадору објашњено да је такав став узео само да се не створи преседан да и други стварају у Скадру своју обавештајну службу, а генерал Филипс је за Италијане персона грата, те увек може отићи у Валону и тамо обављати исту дужност као и његов претходник.¹⁰

Режија са љешком скупштином припремана је у Пјачентинијевом штабу у Валони. За председника предвиђен је Пренк Биб Дода, а настојало се да се привуку и есадисти, па је још 7. децембра јављено Риму да ће и они доћи. Да се ствар оправдана у духу директива Консулте, на Скупштини је имао да се састави формалан протест Француској влади због прокламовања привремене арбанашке владе са седиштем у Скадру. Пјачентини је саветовао обазривост и молио је Консулту да упути што конкретнија упутства.¹¹ О скупштини у Љешу 9. децембра известили су генерала Пјачентинија потпуковник Лоди и потпуковник Виченци, који су 8. децембра упућени у Љеш, први из Скадра а други из Валоне. Окупило се око њих стотину, под председништвом Биб Доде. Постојала је жеља да се прогласи привремена арбанашка влада и да се протестује због ситуације у Скадру. Пошто су Италијани саветовали да се учињене изјаве не би касније могле сматрати као облик манифестовања против италијанског савезништва, учесници скупштине су се одлучили на мирнијитон саборисања, па су закључили о следећем: 1) Скадар, први град северне Албаније, гранични бедем, треба да буде интегрални део Албаније; 2) постојећи посебни режим ограничава се само на скадарски мунџипиј; како је Скадар и главно место области, треба да наставе да функционишу у пуној слободи сва надлежства префектуре за ванградску територију; 3) треба закључити једну бесу која би

⁹ Исто, № 493, 8. XII 1918; СО XXII, № 3273 м Пјачентини 10. XII 1918, бр. 705.

¹⁰ Исто, п. 285, № 518, 11. XII 1918.

¹¹ SP, XXII, № 3193 и Archivio centrale dello Stato, Carte Orlando, passo XLVI, Пјачентини 7. XII 1918, телеграмом бр. 585.

ућуткала сваку скривену мржњу, да би се постигао циљ националног јединства. Скуп који је планиран да донесе екстремне одлуке, ограничио се на то да изрази арбанашке националне аспирације. Сонино је такође молио Пјачентинија да се арбанашким првацима саветује умереност и мир.¹²

Иако су односи између Италије и Француске били напети, и Париз се трудио да не исцеди нову жуч. Улогу треће стране која уноси угарак одиграо је ватикански лист *Кориере д'Италија* свјим написом о Рајни као француско-немачкој граници. У врло оштром тону одговорио је гласноговорник Де д'Орсеја *Тан*. Како је предстојала посета италијанског краља Паризу, домаћини су се трудили да иза ватиканског гласила не гледају Италију, па чак ни *Кориере* није био забрањен за Алзас и Лорен.¹³

Иако су Италијани рачунали са Србима као главним ривалима у Албанији, ни Грци због аспирација на јужну Албанију, нису штетели горде потомке вечног Рима. Средином новембра атинска *Трибуна* увредљиво је напала управу генерала Ферера у јужној Албанији. Сонино је у наводима листа препознавао смернице генерала Стергиадиса. На италијански протест министар иностраних дела Политис жалио се италијанском посланику Роману Авецану да тешко обуздава жестоку кампању штампе уперену против Италије. Грчка влада је тек 28. новембра срочила комунике којим је демантовано писање листова о тобожњим злоупотребама у Северном Епиру; комунике је имао бити обнародован и у Јањини и на Крфу. Кад је генерални гувернер одлазио из Јањине да се сусретне са председником владе Е. Венизелосом, рекао је италијанском генералном конзулу да је новинска кампања престала, али да не треба искључити могућност да би неки из Северног Епира који су боравили у Јањини могли приредити манифестације, с обзиром да су били иредентисти, и то у прилог својих тежњи за прикључење свога завичаја Грчкој; при томе је гувернер гарантовао да неће доћи у обзир изражавање непоштовања према Италији. Како су 6. децембра неки тобожњи делегати Северног Епира покушали да узму учешћа у раду заседања грчке народне скупштине, Политис, упитан, дао је закључен одговор. Дан касније, председник парламента је прочитао меморандум тобожњих представника Северног Епира у коме су молили грчко народно представништво да издејствује окончање стране окупације и прикључење њихове родне земље Грчкој. Један социјалистички посланик, познат по оштром говору који је одржао поводом искрцавања карабињера на Крфу, затражио је да се отвори скупштинска дебата о питању тог меморандума, али је то отклонио председник парламента Репулис. Атинска штампа се уздржала од било каквог неповољног коментара. Италијански посланик у Атини је тражио да се

12 ДДИ, VII-1, п. 296, № 538; Д. Вујовић *Ослобођење Скадра*, 107.

13 *Le Temps* (Парис) 8. XII 1918, 1; СП XXII, № 3230, Русполи из Париза 9. XII 1918, Габ 890.

генерал Пјачентини обавести да италијанске власти у јужној Албанији буду максимално смотрене и да сам генерал има што резервисанији став.¹⁴

Италијански конзул у Јањини Нуволари известио је своју римску централу о неизвесности која је постојала у владајућим круговима у погледу могућности добитака у јужној Албанији. Наиме, председник грчког парламента послао је писмо грчким народним посланицима у Јањини да дођу у Атину где би узели учешћа у раду скупштине. Из садржине поруке поменути заступници су могли закључити да у атинским политичким круговима влада извесна несигурност у погледу грчких аспирација на мировном конгресу. Посланици су стекли утисак да Француска помало мења свој став према Грчкој, па су изразили извесну сумњу о француској дотад безрезервној подршци, сматрајући да је тој велесили у интересу да се нагоди с Италијом да би полатиниле Средоземље. У исто време изразили су живо задовољство енглеским држањем, пошто је, према њиховом мишљењу, Велика Британија у то време била једина сила која је стварно подржавала Грчку у њеним аспирацијама. Ипак их је околност да могу рачунати само на енглески ослонац наводила да верују да долази помало у сумњу остварење обимног грчког национално-политичког програма. Нуволари је претпостављао да је можда са тим страхом добрим делом била повезана клеветничка кампања грчких новима против италијанске окупације Албаније, кампање која је имала за циљ да учини утисак на европско јавно мњење и на владу Француске и Енглеске како би при могућем бродолому мегаломанског грчког пројекта, Грци осигурали проширење на северној страни државе, рачунајући на притисак Савезника на Италију. Италијански конзул у Јањини лако је могао закључити да је став тамошњег енглеског конзула био изразито негативан по Италију у арбанашком питању, свакако према упутствима британске владе а не с обзиром на личне симпатије. Но и с обзиром на лично гледање, та два једина савезничка представника у Јањини налазила су се на супротним странама.¹⁵

Од Енглеза, конкретно од редакције лондонског часописа *Њу Јуроп* италијански политичар Салвемини тражио је (у броју од 17. октобра) да се обнови дискусија о Албанији, која је била започета у истом листу 22. августа. Као и социјалистичка *Унита*, лондонски часопис је саглашавао да се створи независна Албанија и да њен развитак не треба да ометају њени балкански суседи, али морају бити обазриви и брђани северне и средње Албаније који због цивилизацијског заостајања радо пљачкају своје богатије суседе. Племенске

14 ДДИ, VI-1, п. 99, № 189 (Атина 16. XI 1918; СП XLIII, № 1475, Сонино Јањини 24. XI 1918; п. 19, № 387, Романо Авецано из Атине 28. XI 1918; п. 247, № 458, Нуволари из Јањине 5. XII 1918; п. 255, № 472, Романо Авецано 6. XII 1918; п. 273, № 495, исти 8. XII 1918; п. 282, № 511, исти 10. XII 1918; п. 299, № 543, Сонино Пјачентинију 13. XII 1918.

15 ДДИ VI-1, п. 283 № 488.

средине су нужно самоуправне, те стога ни Југославија ни Грчка не би били најбољи старатељи за младу Албанију. Боља је Италија, која није ни сувише близу ни сувише далеко и располаже добрим администраторима у резерви; извесног искуства има са арбанашким насељеницима у сопственим границама, а традиционално има симпатија за арбанашки национализам. Британске резерве састојале су се у томе да би протекторат морао увек имати на уму да Албанија мора постати пунолетна а тиме и потпуно независна; да би постала пунолетна, не сме остати у постојећем стању. „Ако Италија жели било који део Албаније, на пример Валону, за стално из стратегијских разлога, било би далеко разборитије да то каже на почетку, него да за љубав Валоне, подржава свој протекторат над Албанијом, и један дан дуже но што то Албанија жели.“ *Њу Јуроп* се није саглашавала са *Унитом* у погледу одређивања јужне арбанашке границе, јер није желела да мисли о грчком империјализму. Читави крајеви и саме Грчке, све до Атике, имају сељаке који се служе грчким и арбанашким језиком. Униформа грчких евзана (пукова брџанâ) је арбанашка народна ношња. Грчки рат за независност су у великој мери извојевали Арбанаси. Православни Епирци, хеленизовани, осећају се у Грчкој као код куће. Арбанасима северног Епира више одговара сродна Грчка него муслиманска Албанија, нецивилизована. Однос расе и језика код Југословена не треба наводити као противаргумент. Чак и у Британији Велшани радије натурају својим енглеским суседима председника владе него што помишљају на стварање своје државе. Кад би православни Егејци (којих је до рата било 122.000 према 101.000 муслимана) били за националну арбанашку државу, *Њу Јуроп* би био последњи орган јавности који би пристао на било какав разговор о предавању Северног Епира Грчкој; само мали број епирских Арбанаса је тада био за државу у коју би већину имали муслимани. Часопис се позивао на случајеве 1913—14. године. Муслимани средње и северне Албаније, ни уз помоћ добро организоване холандске жандармерије, нису могли да слома Епирце, те су морали да одступе. За извођење плебисцита, *Њу Јуроп* је тражио одређене услове. Часопис је питао Италијане да ли је тачно да су затваране грчке школе, интернирани Епирци грчког осећања у Италији и на њихова места насељавани муслимани из Берата и Валоне.¹⁶

Централни комитет организације „Лега национале албанезе“ у Палерму обавестио је пуковника Кастилдија (10. децембра) да је на Сицилију стигао Мехмед-беј Коница, као специјални опуномоћеник „Ватре“ из Бостона, да би са „Легом“ координирао делатност у остваривању независне Албаније, о чему је посведочио и један телеграм председника америчке арбанашке организације; мада је Коница приспео пре доста дана на јужно италијанско острво, он није од-

¹⁶ R. Burrows, *Albania and Greece, The New Europe* 19. XII 1918; *Pamphlets*, № 3, III. 3—7.

мах успоставио контакт са „Легом“, којој није стигла потврда о његовом мандату.¹⁷

Кад су обезбедили свој утицај међу Арбанасима скупштином у Љешу, Италијани су се нашли пред задатком да почну ломити тврд орах у Албанији са ратним савезницима на Балкану и са њиховим фаворитима. Пошто су Срби боље стајали у источној Албанији, избор је морао пасти најпре на Грчку. Средином децембра отправник послова амбасаде у Вашингтону, Минискалки, скренуо је пажњу Полку на стање које се стварало у јужној Албанији кривицом вођа грчких банди. Полк је показао занимање за ту проблематику и пружио је саговорнику уверавање да ће о томе обавестити америчког државног секретара за спољне послове који је тада боравио у Француској.¹⁸

У Арбанашким стварима Есад-паша је ипак задавао највише брига. Италијани су се најпре интересовали на Ке д'Орсеју да ли је представник Француске Л. Крајевски још увек поред Топтанија; одговор је био задовољавајући: не налазе и са Есадовим радом Французи не координирају.¹⁹ О ширини и озбиљности италијанског интересовања за Есад-пашу сведочи један извештај карабињерског официра Кампија о есадистичкој кампањи, предат Балканској команди у Валони 15. децембра 1918. Реферат је састављен у врло кратком времену, пошто је капетан стигао у Валони 9. децембра, након обиласка провинција Тиране, Елбасана и Крује, тј. области у којима је пашин утицај био изразитији. Називи поглавља елабората су: Карактер есадистичке кампање (стр. 1-2), Пружање есадистичке кампање (2-5), Претпостављени циљеви (5-8), Употребљена средства есадистичке пропаганде (8-13), Топтани (13-14), Благонаклони фактори есадистичке кампање (14-15), Благонаклони чиниоци за неутралисање пропаганде (15-16), Процена последица есадистичке кампање (16-18). Ургентне мере (18-21).²⁰

Есадистичка пропаганда повезана је са акцијом коју је Србија иницирала после повлачење Аустријанаца ради преузимања не само словенских него и арбанашких области, конкуришући италијанским циљевима и интересима. У првој половини новембра 1918. на Крфу секретар српског министарства иностраних дела излагао је Ајет-бегу Либохови како су односи Пашићеве владе са пашом извршни, како ће паша бити помогнут и како му је већ намењен конач Обреновића у Нишу као резиденција. Есад је постао оруђе српске похлепе још при крају првог балканског рата, кад је у Скадру дао усмртити Риза-пашу, да би преузео град, који је затим продао Србима за 750.000 лира. Он се није борио за Албанију у границама које су одређене

17 ASMAE, Политика 1915—8, паџо 158, црногорски МИД 9. XII 1918, Консулти са бр. 2697.

18 ДДИ. VI-1, п. 304, № 554, 14. XII 1918.

19 ADMAE, Guerre 1914—18, Албание XXVIII, ф. 140, Париз 16. XII 1918. Руполи.

20 ASMAE, Политика 1915—8, рассо 68. Relazione sulla campanja ессадиста.

споразумом у Фиренци, него за Албанију свога програма (1914), која би обухватила само провинције Крује, Тиране, Елбасана и Драча. Због тога се есадистички покрет не може сматрати националним, него акцијом да се постигне некаква независност, која би осигуравала туђу експанзију и превласт. Та околност је основни разлог што су против Есада устајале све националистичке тенденције.

Есадистичка кампања шири се простирањем српске окупације и утицаја (током новембра 1918) — у Љуми, долином Плава, у Подримљу, у арбанашком Дебру (Дибри). Будућем кнезу Есаду Срби, међутим, не гарантују иступање на мировној конференцији. У окупираним пределима српска војска поставила је потпрефекте и мудире (=среске начелнике), али власт остварују Срби сами, приређујући отимачину и туторишући арбанашке интересе. Искључујући есадисте и људе словенског порекла, окупирано становништво се противи српском надређивању и призива италијанску интервенцију. Око 23. новембра Срби су упутили емисаре у Голо Брдо (између Дебра и Елбасана) да стекну сагласност живља за војну окупацију области. Сличан систем реквизиције и разоружавања становништва примењивали су и Французи у својој малој окупационој зони. Те окупационе зоне су територије Есадовог владања, при чему је званична Србија промотор таквог деловања. Есадисти су подрли и ка горњој и средњој Мати, Малесији Тиране до Тиране, ка Черменики до Елбасана, у рејон Крабе, Каваје, Базар Шјак и Пећини. Српско поседање Бафа Булћизес омогућило је есадистима да средиште своје делатности помере до Мати.

Есад још носи титулу „председник арбанашке владе“ али се међу својим солунским пријатељима понаша као кнез. Нада се да ће своје право обезбедити на мировној конференцији помоћу Србије односно да ће бити у стању да се натурни Арбанасима, користећи њихову неслогу. Главна сметња у походу на владарски престо су му Италијани. Његови емисари шире вести да непосредно претходи његов долазак и да народ треба да буде спреман да га прихвати. Ствар се мисли извести као 1914, кад је са 5000 брђана заузео Драч. Он има успеха међу смелим планинцима, код којих не постоји изграђена политичка свест, и чији се главари лако купују. Есад је именовао мудира и у Базар Матит, а потом је 11 особа из места позвано у Дебар на конферисање са српским војним властима. Због тога би било хитно потребно да се у месту Вас смести сто пешадинача, како би се есадистима ограничило кретање између Дибре и Мати, а да се у Базари Матит размести вод војника и бар 30 жандарма.

Прича се да кола злато Албанијом и да се нарочито преноси од Дибре, а сматра се да ће Есад употребити и свако друго средство да дође у Драч и обори владу. У та средства спадају и жандарми Есадовог батаљона који је 16-18. октобра растурен па су се људи растули по целој Албанији, задржавши оружје и униформу. Тих жандарма је приликом Есадовог одласка из Драча 1916. било 500, нешто мало их је држао у Солуну а крајем 1918. само у околини Корче

могао је подићи на оружје 1700 људи. Команда тога одреда поверена је Осману Балији (од 42 године, убици Риза-паше). Омах после продора у Подградец Есад је држао 460 жандарма, у Солуну му њих 60 служе као лична гарда а даљих 400 Осман Бали може уновачити у крају до Елбасана (од којих би 250 били послати у Елбасан а 150 би остали под оружјем код својих кућа). Многи тзв. националисти тврдили су да Осман станује у свом дому у месту Бали (код Тиране) и да одлази двапут седмично у Дибру, али се служи и куририма који преносе пошту и поруке, а који нису непознати.

Валонска команда је располагала детаљним списковима најактивнијих есадиста, официра, жандарма и других; тај списак требало би дати свакој команди и свакој жандармеријској постаји да се гоне и онемогућавају. Међу есадистима треба разликовати две врсте људи: добронамерни (који су веровали да ће се бољитак Албаније постићи помоћу Есада) и интересчије (који су привучени за новац и који настоје да остваре материјалне користи као есадисти); први су малобројни и има их и међу угледницима Елбасана па нешто и у провинцији Тиране. Активних есадиста било је око 4000, од којих 2000 у Дибри 1000 у Мати. У средишту владе, у Драчу, Есад је најгоре стајао, али је већ у суседној Каваји имао саучесника у акцији. Кула Есадове „партије“ налазила се у Елбасану, великом трговачко-занатлијском месту, у којој је вароши, међутим, постојала и значајна фракција видоваца као и струја муслимана који су желели да се за кнеза доведе један од синова свргнутог султана Абдул Хамида. Из „странке“ просуо се у Тирани глас да се један члан те породице увелико спрема да дође у Албанију и да прими управу земље из руку Есадових. Иако је и паша ширио сличне вести, није требало веровати да би амбициозни феудалац препустио власт. Есадисти су били јачи и у Круји, захваљујући утицају богатог поседника и капетана Абаса Хасана. У Тирани нису имали борбено језгро, али је Есада следило нешто сиротиње а антиесадистима, нарочито тзв. националистима, били су сумњиви сви Топтани, пашини рођаци. Неки од тих Топтанија су постали интелектуалци који су стекли нешто латинске културе и нису сви били следбеници политике богатог родоначелника; двојица од тих, Фуад и Бамил, дотад су били много услужни према Италијанима и дружили су се са официрима. Милитантни есадисти у Елбасану (Акиф-паша, Тајар-беј) су биле особе скромних капацитета, али би били кадри да буду први провокатори узурпације.

За есадистичку кампању радила је општа дезорганизација и неслога у земљи и беда која је остала после Аустријанаца, која је потенцирала конјунктуру новца и куповине присталица. Преваратну панику најбоље су искористили Срби, ушавши у Тирану, и Французи, заузевши Елбасан. Доста им је помогла околност да Италијани дуго нису имали својих представника и политичку екипу подржавалаца. Сређивање стања, међутим, водило је неутрализацији есадистичке пропаганде, долажење до јачег уважавања градског

слоја, нарочито интелектуалаца, међу којима су били јаки тзв. националисти, понекад и много амбициозни. Општа разбијеност и невоље причуле су људе да би се напредак могао постићи стицањем стварне слободе, уз извесни компромис који би се постигао са заинтересованим Италијанима и Србима. Међу антиесадистима постојале су две категорије људи — милитантни и бедни. Ови други су мрзели Есада и његове следбенике, али нису били спремни да се борбено ангажују, држећи да је резервисаност у мутној ситуацији ипак најмудрија. Са првима је конферисао и капетан Кампи, те је дошао до закључка да се ускоро могу очекивати лећи резултати, јер ти људи могу бити корисни италијанским окупаторима.

Ако су били јасни циљеви есадистичког подухвата, последице се нису могле разабрати и предвидети, јер се није могло сигурно знати колика је стварна акциона снага и политичка постојаност есадиста и на што су они били спремни. Есадистичка акција свакако је била усмерена против италијанске окупације, али се није могло предвидети хоће ли свет који симпатише Есаду ићи на отворен обрачун са италијанским посадама. Могуће су, међутим, биле и промене код самог паше, иначе превртљивца. Занимљиво је да је Цеват Мерџин, шеф полицијских агената у Валони, послат почетком новембра у крајеве под есадистичким утицајем, успео да за кратко време, под плаштом националисте, окупи доста снажну „партију“ милитантних антиесадиста. У вези с тим карабињерске капетан је предложио низ мера, стално водећи рачуна о снази новца; за сам почетак програмирао је минимално 150.000 лира; предложио је укључење у акцију против паше бивших органа аустроугарских окупатора (официре, жандарме, тзв. националисте, аустрофилски оријентисане чак и ван оружаних формација); иницирао је оснивање малих жандармеријских станица од десет оружника у крајевима где се већ осећао дах есадистичког наступа.

Есад-паша Топтани је у поверењу рекао грчком отправнику послова при својој влади да је ишао у Париз по налогу француског министра спољних послова Ст. Пишона који настоји да обезбеди арбанашко учешће на конгресу мира у Паризу; Пишон је поштовао националне аспирације Арбанаса и обећао је да ће потпомоћи Есад-пашу у образовању арбанашке државе. Том приликом Топтани је поднео извештај о арбанашком питању и амбасадору САД у Паризу, који је дао уверења да ће извештај доставити својој влади; амбасадор је истакао да Америка неће допустити да буде повређена слобода арбанашког народа. Италијанска влада више није покушавала да се послужи Есад-пашиним представљањем Албаније, као некад.²¹

21 ДДИ, VI-1, п. 86-7, № 166, Сонино амбасадору у Вашингтону Челеру 19. XI 1918. — Сонино је дописао: „Ипак изгледа да Есад нема ни следбеника ни угледа већ да је чак до те мере омражен због свог подмуклог понашања, због личних освета и због интрига са Србима, да су, у тренутку аустројске инвазије у Албанију Арбанаси пришли Аустројанцима из мржње према Есаду.“ (Исто).

У утврђивању према Скадру и Црној Гори, Италијанима је било значајно да буду у добрим односима са католичком црквом. Још 6. новембра Сонино је замолио генерала Пјачентинија да нареди командантима италијанских трупа које су ушле у Скадар да зајемче монсењору Саребију да ће италијанска влада, колико то буде могуће, постарати се да помогне католичку веру. За Саребија Сонино рекао да је прошлости дао доказа о својим пријатељским осећањима према Италији. Како је становништво северне Албаније било привржено католичкој цркви, Сонино је тражио да се војска крајње предусретљиво понаша према католичкој црквеној организацији, али да о свештеницима и монасима команданти прибаве обавештења о политичкој оријентацији, да би министарство спољних послова могло да се правилно одреди.²²

Италијански елаборати појавили су се и за црногорска питања. Један такав написао је (10. децембра) Б. Патерно-Естеноре, но он је више био професорски, окренут прошлости, него оперативан, обрађујући текући моменат. Обухваћена су питања Ловћена и српско-црногорских односа (покрет униониста и реакција антиуниониста). Писац је сматрао да је Ловћен не само био трн у оку бивше Двојне Монархије, него српско поседовање Виса отвара питање јадранске равнотеже, тј. Италија долази у идентичан положај као некад Аустро-Угарска, јер добро заштићена Бока постаје сувише опасна поморска база у рукама Срба. Стога Италија мора бити против српско-црногорског уједињења. Кад је реч о односима Срба и Црногораца аутор је учинио чудну паралелу, сматрајући да су ти односи налик на упоређење Срба и Руса, јер је у оба случаја реч о етничким и језички два сасвим различита словенска народа разне бројне снаге. Масакри које су, наводно, Срби извршили у Подгорици подсећали су аутора на сличну праксу коју су Срби увели у Македонији и на Косову, настојећи да униште један део Арбанаса, те да на њихова места доведу колонисте; он се плашио српске колонизације Црне Горе, при чему би била извршена денационализација Црне Горе. Због тога је наручиоцима елабората препоручио да се инсистира на примени плебисцита, како би се Срби пред целим светом одбили од Црне Горе.²³

Италијанско министарство иностраних дела тражило је повод да српску војску оптужи за повреду екстериторијалности у вези с италијанским посланством на Цетињу (нешто налик на Прохаскину аферу у Призрену 1912!). Због тога је поднесен извештај министру о „инциденту на Цетињу“. Овај се састаје у томе што су изгореле три столице у предсобљу (мада није речено да су то учинили српски војници или да се то десило поводом какве интервенције српских власти) и што је каваз Кнежевић притворен на рекламацију српске стра-

22 ДДИ, VI-1, п. 15, № 32, Сонино 6. XI 1918.

23 ASMAE, Политика 1915—8, паџо 159, G. Paterno—Estensore, Le questioni montenegrine, уз акт МУД-а бр. 80835 од 16. XII 1918.

же да је учествовао у некој краћи (опет се није тврдило да то има везе са зградом посланства). Предлог је био да се од канцелара посланства Мартиновића захтева детаљан рапорт о три столице и да се поводом хапшења Кнежевића учини корак у Београд да се омогући да на Цетиње дође један одред италијанске војске да чува зграду посланства и њено особље.²⁴

На другој јужној страни, односно Италијани са Грцима на моменте су били гласнији од италијанско-српских односа, али су мање били озбиљни. Уплели су се и Савезници. Британски конзул у Јањини држао се чудно према италијанском конзулу у Јањини, те је о томе морао да разговара италијански посланик у Атини са британским и француским послаником. И француски конзул био је према Нуволарију мало пријатељски расположен.²⁵ У Атини, пак, 19. децембра одржан је у неком хотелу значајан састанак у коме су узели учешћа митрополити Ђирокастра и Корче, пуковник Дули, самозвани депутат Корче, Халисијадис — самозвани депутат Преметија, Сотиријадес Скемутдер, директор листа **Пелазгос**, Васили Биђиво из Бирокастра, поручник Папагеоргиос, бивши харамбаша у Епиру који се одликовао у крвопролићу у Преметију и други.²⁶ Меморандум самозваних епирских посланика штампан је у посебној свешчници и распачаван је и у савезничким земљама па и у Швајцарској. Кампања против Италијана је обновљена, како због Северног Епира тако и због Додеканеза. Лукаво је провучена теза о италијанским претензијама на Крф, што је све давало могућност за интерпелације посланика у парламенту и за одговоре министарског кабинета.²⁷

Поред поменутих и, друге арбанашке владике били су по пореклу Грци. Драчког епископа уклонили су са пастирског седишта Аустријанци као антантофила, те је прешао у Смирну, где је био коадијатор; дошавши у Цариград (23. новембра) честитао је италијанском високом комесару К. Сфорци италијанске победе. Сфорца је држао да, ако Албанија треба да заузме било какав облик државе, да јој васељена патријаршија не може одрећи аутокефалност, коју су у односу на Фанар задобиле балканске државе. С тим у вези Сфорца је писао: „Ми треба да ставимо на чело арбанашке православне цркве архијереје арбанашке народности и језика који би знали да је њихова каријера ограничена на Албанију и да им судбина зависи искључиво од Албаније. Једног арбанашког архијереја, извесно не без мана, већ имамо у личности бератског владике.“²⁸

Француска војна мисија је саопштила генералу Пјачентинију (25. децембра) да нема нових чињеница после грчке окупације места Нивице и Кломбоца (?); Пјачентини је тражио да у савезничком шта-

24 Исто пащо 158, Инциденти ди Цеттиние, 17. XII 1918.

25 СП, XXII, № 5270, Романо Авецано из Атине 10. XII 1918, са бр. 475

26 ДДИ, VI-1, п. 331, № 605, Романо Авецано из Атине 20. XII 1918.

27 ДДИ, п. 343—44, № 627, Романо Авецано 23. XII 1918, из Атине.

28 Исто, п. 150, № 305, К. Сфорца из Цариграда 23. XI 1918.

бу Италија буде заступљена са једним официром за везу.²⁹ Сонино је потом дао упутства посланству у Атини да у сарадњи са јаџинским конзулом онемогући грчку пропагандну кампању против Италијана.³⁰

Према Србима Италијани су подстицали Арбанасе да се буне против српске окупације у источном појасу Албаније који су поселе српске јединице. Пре 26. децембра Риму је достављено да арбанашко становништво северно од реке Дрима показује бунтовно расположење зато што су војне власти из Дебра и Призрена послале војне одреде у Албанију, спустиле арбанашке заставе у Пишкопеји, Љуми и Хасију те поставиле као своје префекте (окружне начелнике) Цена-бега Криезиуа, Шани Ловцију и Сади ефендију. Италијански посланик у Београду Галанти добио је налог од Сонина да на поменутој околности упозори београдску владу. Министар иностраних дела из Рима на следећи начин дефинисао је односе Италије према Београду:

„Наша је намера да избегавамо трења са српским војним властима, но у очекивању да конгрес мира донесе одлуку о Албанији, тражимо да се поштују уговори, према којима северна Албанија у политичким границама утврђеним у Лондону, с изузетком града Скадра, треба да буде окупирана италијанским трупама. У истом циљу, да би се избегли инциденти између италијанских и српских трупа сматрам да је прикладно да за сада италијанске трупе не избију на линију границе; но, то неће моћи да се учини ако српске трупе буду наставиле да прелазе границу.“³¹ Сонино је тражио да га Галанти редовно обавештава о делатностима Есад-паше и о његовој сарадњи са Србима.

Есад-паша Топтани је 17. децембра из Солуна упутио преко француског конзула представку француској влади. У њему је нагласио да је његово држање за време рата било на страни сила Антанте против Немачке, због чега је пао под удар светог рата (шихада) муслимана, који је против њега прогласио халифат у Цариграду. Изразио је наду да ће конгрес мира накнадити штете које су претрпели Арбанаси и он, молећи да му се повећа лична апанажа која је достигла своту од 50.000 франака. Пошто је од њега Париз тражио да мирује, није пропустио да нагласи да се држи мирно, надајући се да ће конгрес сачувати права арбанашког народа.³² Он је 26. децембра кренуо возом према Скопљу. Италијански конзул у великој македонској луци био је мишљења да паша иде у Београд да се представи новој југословенској влади, те је о његовом доласку јавио италијанском

29 SP XXII, № 3498, Пјачентини 25. XII 1918, № 688.

30 SP XLIII, № 1723, Сонино Атини 26. XII 1918, телеграмом 506; ДДИ, VI-1, 355, № 655.

31 ДДИ, VI-1, п. 357, № 659, Сонино Галантију 26. XII 1918; СП XLIII, № 1726.

32 Архив Југославије, Делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу, фасц. XXVII, VII/8, IV, бр. 576, Солун 1918.

посланику Палантију.³³ Паша са својим министрима и свитом 28. децембра појавио се у Косовској Митровици и ту је лепо дочекан.³⁴ Нешто раније италијански конзул у Солуну известио је своју владу да Есадове присталице круже између Тиране, Крује и Драча, стварајући мрежу повереника који би били повезани са Дибром. Око 20. децембра Есад-паша је послао у Дибру 10.000 наполеондора својим главним људима пуковнику Али-беју, Селиму Идризу Пекинију и Селиму Топтанију.³⁵

Нотом од 15. децембра италијанска влада је саопштила француском министарству иностраних дела да је генерал Пјачентини, на захтев пуковника Фуртуа, команданта базе у Скадру, предузео мере да би спречио да се у Љешу састане скуп делегата привремене владе Албаније (са Скадром као престоницом). У исто време, италијанска влада је изразила мишљење да би покрет, о коме је реч, могао бити последица духа отпора који се манифестовао у Скадру услед промене локалне владе, извршене иницијативом пуковника Де Фуртуа, који се није придржавао упутства да се не меша у унутрашња арбанашка питања. Шеф Ке Д'Орсеја одговорио је италијанском амбасадору да је у тренутку кад је Де Фурту приспео у Скадар, у том граду већ владао озбиљан немир. Пуковник је 23. новембра успоставио администрацију града Скадра онако каква је била пре рата. Пишон је нагласио да је то све у сагласности са одлуком коју су донеле савезничке владе да се у Скадру поново успостави међународни режим који је спровела Лондонска конференција (1913) до тренутка кад судбина града буде регулисана на мировној конференцији, другим речима, италијански демарш на рачун Фуртуа Пишон је сматрао без основа.³⁶

Двадесет петога поподне сабрао се скуп 60 делегата који се прогласио народном скупштином, са задатком да се образује арбанашка влада која би за председника имала Турхан-пашу. Потпуковник Лоди није одобравао стварање владе него је предлагао да се министарски кабинет преименује у егzekутивни комитет са карактером делегације, чији би задатак био да изложи „прошенија“ албанске нације. Национална скупштина из Драча поздравила је италијанску владу, за коју је рекла да се увек залажала за арбанашку ствар. Лоди је саопштио имена неких чланова кабинета. То су били Биб Дода и монсињор Бумчи, који су боравили у Љешу. Без портфеља били су: Муфид Либохова, монсињор Бомчи, др Туртули и Мидахат Фрашери, који су заједно са Турхан-пашом наименовани за чланове арбанашке

33 SP XXII, №3520, Долфини из Солуна 27. XII 1918, са бр. 240.

34 АВИИ, VI-56-I, бр. 7/1, Југословенска дивизија О бр. 3322 од 30. XII 1918. II армији.

35 СП XXII, № 3455, Долфини 21. XII 1918, са бр. 329.

36 ДДИ, VI, п. 407, № 756, амбасадор у Паризу Бонин Лонгаре Сонину 3. I 1919.

37 СП XXII, № 3505, Пјачентини 26. XII 1918, телеграмом бр. 101/3544 3356 (Пјачентини 29. XII 1918, телеграм бр. 1077/И. П.).

делегације на мировном конгресу у Паризу.³⁷ Из једног Сониновог телеграма (27. децембра) излазило је да се неки говорници на скупу у Драчу нису држали примљених смерница; стога је шеф Консулте изразио мишљење да драчки скуп не треба да изађе из политичких оквира постојеће ситуације. Сонино је додао да драчки скуп није био сазван на интенцију римске владе. Сонино је у исто време обавестио Париз и Лондон да је после дугачке дискусије изабрана Турхан-пашина влада као један конститутивни орган.³⁸

Са стварањем Турхан-пашине владе завршава се први период пенетрације у Албанији Италијана војном силом и договором савезника. У другом периоду присуство Италије у Албанији требало је да буде уз сагласност образоване владе, која би на мировном конгресу представљала арбанашки народ који није требало да спречи да и Италијани остваре своје интересе са Валоном и залећем као стратегијској потреби Италије. За рачун Валоне, Италија је била спремна да помаже аспирације и делатност Арбанаса у односу на Грчку и нарочито Југославију.

ЗАКЉУЧАК

Италија је желела да влада у Албанији, и то ју је приморавало да се бори не само против Есад-паше Топтанија, као допаташњег некаквог председника владе, него и против његових помагача, Србије и Грчке. Српска војска била је хитрија и одлучнија, па је пре Италијана дошла и у Тирану (10. октобра) и у Скадар (30. октобра), те је могла покушати да образује цивилну власт од погодних људи. Французи, као истакнути члан Антанте, помагали су Есада, мада су се за јавност понашали као да су га препустили судбини. Поптани је (средином октобра у Женеви) изјавио да је за конфедеративан савез са Србијом, који би га осигурао према Италији. Он је на позив Ст. Пишона посетио Париз, а потом је у првој декади новембра преко Крфа стигао у Солун. Есадисти су деловали нарочито из Дебра у средњој Албанији и међу муслиманима у Скадру. Есад је словио као председник владе, али се понашао као кнез. Он је широке руке просипао из Дебра српско злато по Албанији. Италијани више нису хтели да знају за њега, јер се повезао са Србијом и јер више нису желели посредника у Албанији, него владину која би стварно више личила на непосредну.

Италијани су се у свом наступу у Албанији рано ослонили на тзв. националисте, дотад типичне присталице Аустро-Угарске; њих је помагала и арбанашка „Ватра“ из Бостона, а британски владајући кругови били су расположени да Италијанима повере окупацију Албаније, спремни на разговор и о анексији Валоне; једино у питању

38 SP XLIII, №1738 (Сонино Пјацентинију 27. XII 1918), 1746 (исти истоме, 29. XII 1918), 1747 (Сонино Лондону и Паризу 29. XII 1918).

осталог дела јужне арбанашке границе помогли су грчке аспирације, тобоже цивилизацијске. Италијани су одмах новцем организовали арбанашку милицију, да је употребе против Есада и Срба, иако сами нису желели да се примакну Србима који су посели источни појас Албаније, као од маја 1915. Размирице са Грцима од средине новембра биле су јужњачки бучне али мање стварно озбиљне. Окупатори су пазили на односе са католичким клером, дотад такође наклоњеним Аустро-Угарској. Код православне цркве радили су у Цариграду на њеној аутокефалности, спремајући се да за старешину доведу поверљиво лице, пре свега бератског епископа. Италијани су организовали и плаћали цивилну власт, по мешовитом италијанско-турском систему. Они су и у Албанији спроводили тзв. Бадољов план, који се састојао у томе да се окупира знатно више него што је предвиђао лондонски споразум од 26. априла 1915, и тиме стварно спречи ефективно уједињење Југословена. У Албанији тај је план значио помагање идеје Велике Албаније, са Скопљем, Косовом и Новим Пазаром. Ипак, Албанија за Италијане била је од секундарног значаја; важније је било поседање Далмације и Црне Горе, јер се тиме директније постизао главни циљ — онемогућавање Југославије. Ако би било нужно, у Албанији су били могући и компромиси. После договора са француским амбасадором у Риму Барером, Французи су се почели спремати да напусте тзв. Корчанску републику, препуштајући то подручје Италијанима; из Скадра и последња српска чета морала се још раније повући. Италијани су подстицали Арбанасе не само против Срба и Грка, него и против Француза у Скадру, те су најпре радили на сазивање једне скупштине у Љешу, која је била против система пуковника Де Фуртуа у Скадру. Уместо у Љешу, 25. децембра је у Драчу основан национални савет, који је формирао Турхан-пашину владу и изабрао делегацију за мировни конгрес. Италијани нису били за стварање владе, него само егзекутивног комитета који би усмерио делегацију за Париз. У другој фази своје окупације, Италијани су морали радити преко те владе, што је створило и извесне тешкоће.

ITALIAN OCCUPATION OF ALBANIA FROM OCTOBER TO DECEMBER 1918
AND THE STRUGGLE OF ESSAD PASHA TOPTANI, SERBIA
AND GREECE AGAINST IT

— Summary —

Italia's wish was to rule in Albania and it obliged it to fight not only against Essad-pasha Toptani, as some kind of prime minister up to then, but also against his helpers Serbia and Greece. The Serbian army was quicker and more decisive and reached Tirana (October 10) and Scutari (October 30) before the Italians and, consequently, was able to try to form the civil authority of appropriate persons. The French, as a distinguished member of the Entente, helped Essad, though they behaved for the public as if they had left him to his fate. In the middle of October, Toptani declared in Geneva that he was for a confederative alliance with Serbia which would protect him against Italy. At the invitation of St. Pichon he visited Paris and, after that, in the first decade of November, he arrived, by way of Corfu, to Saloniki. Essad's partisans developed their activity particularly from Debar (Dibra) in Central Albania and among the Moslems in Scutary. Essad was considered to be head of the government, but he behaved like a prince. He was very liberal and from Dibra squandered the Serbian gold throughout Albania. The Italians did not want to know of him, because he had linked himself with Serbia and because they did not wish an intermediary in Albania, but the rule which effectively would be like the direct rule.

In their appearance in Albania, the Italians early relied on the so-called nationalists, which were, up to this time, typical adherents of Austria-Hungary; they received help also of the Albanian «Fire» from Boston and the British governing circles were disposed to commit the occupation of Albania to the Italians, ready to discuss also the annexation of Valona with them; only regards the rest of the South Albanian frontier they supported the Greek aspirations, allegedly civilizational. The Italians helped at once, by supplying necessary money, the organization of the Albanian militia, with the view of using it against Essad and the Serbians, although they did not wish to approach the Serbs who had occupied the Eastern zone of Albania, like they did since May 1915. The quarrels with the Greeks which took place since the middle of November were, as a product of southern temperament, rather tumultuous, but less serious as a matter of fact. The occupiers took care to be in good relations with the Roman Catholic clergy who were, up to this time, also inclined to Austria-Hungary. As regards the Orthodox church they developed in Constantinople the activity at obtaining its autocephaly, preparing themselves to bring a confidential person at its head, in the first place the bishop of Berat. The Italians organized and paid the civil authorities, according to the Italian-Turkish mixed system. They practised, in Albania, too, the so-called Badoglio's plan which consisted in occupying in Albania a considerably greater portion than that which was prevised by London agreement of April 26 1915 and to prevent thereby the effective union of Yugoslavs. To Albania this plan meant the assistance to the idea of Great Albania, with Skoplje, Kosovo and Novi Pazar. Still, for the Italians Albania was of a secondary importance; more important was the occupation of Dalmatia and Montenegro, for this was a more immediate way to achieve the main objective — to thwart the creation of Yugoslavia. If it were necessary, in Albania were possible also the compromises. After the agreement with the French ambassador in Rome, Barrère, the French began their preparations for the leaving of the so-called Republic of Korça, sending this territory to the Italians; the last Serbian company had to retire from Scutary still earlier. The Italians instigated the Albanians not only against Serbians and Greeks, but also against the French in Scutary, and they acted at first at the convocation of an assembly at Alesio (Jies), which was against the system of the colonel de Fourtou à Scutari. Instead being founded at Alesio, on the 25th of December at Durazzo was founded a na-

tional council, which formed the Turhan-pasha's government and elected a delegation for the Peace congress. The Italians were not disposed to create a government, but only an executive committee which would direct the delegation to Paris. In the second phase of this occupation, the Italians had to deal through the intermediary of this government, which created also some difficulties.

Bogumil Hrabak

БОГУМИЛ ХРАБАК
БЕОГРАД

АЛБАНСКА АРГУМЕНТАЦИЈА ПРОТИВ ЦК КПЈ И ЈУГОСЛАВИЈЕ 1943—1948. ГОДИНЕ

Сукоб између КПЈ и земаља Информационог бироа представља најзначајнији моменат у међународном радничком покрету средином XX века. Он је нешто значајнији и на међународном плану, јер је покренуо питања о односима између великих и малих држава. Тај сукоб изродио се и у сукоб Југославије и Албаније, где су истакнуте релације и између малих и само већих држава не и велесила. Случај Југославије — Албаније био је веома налик на односе СССР — ФНРЈ, чак је претходило овом другом случају, мада је тек други допринео заштравању првог и изнео његов међународни значај.

Албански аргументи су се кретали око две осе — питање припајања Косова, Метохије, западне Македоније и можда области Црне Горе са албанском већином живља и питања одржавања Енвера Хоџе на положају генералног секретара Комунистичке партије Албаније а затим и шефа државе. Сва остала питања могла су бити неспоразуми дневних контаката, који су због сумњичења Енвера Хоџе и његових истомишљеника стицали значајне историјске димензије. Албанија је била 1945. најнеразвијенија држава Европе, али је и она желела да крене путем социјалистичке изградње, а то значи и планске привреде. За индустријализацију, електрификацију, модерну пољопривреду била су потребна знатна средства а више деценија развика. Албанија није имала акумулације да изведе поменуте економске процесе. СССР није до 1948. био заинтересован за такву Албанију а и сам је имао потребе за страним кредитима. Стога је Албанија била упућена само на суседну Југославију, која је из рата изашла са знатном међународном репутацијом, али привредно уназађена ратним разарањима. Ипак, Југославија је са Албанијом закључила конвенције, уговоре и протоколе, али њени кредити нису били знатни. Младо и неискусно албанско руководство

тражило је издашне пријатеље који би кредитима и бесповратном помоћи за свега неколико година од запуштене Албаније створили индустријализовану земљу. Пошто су рачунали да би Југословени могли ујединити Албанце укључивањем Албаније у балканској федерацији, у свим предлозима и мерама Југославије видели су прождирање своје земље, колонијалну експлоатацију, војну окупацију и претварање Албаније у седму југословенску републику. Извесни мање значајни поступци и самостално мешање појединих Југословена који су радили с Албанцима давали су извесне хране сумњицењима. Мора се признати да је југословенски политички врх 1945—48. заиста био преамбициозан па и препотентан, што је могло и лично да покрене албанске руководиоце.

Албанска ревизија збивања у првим послератним годинама почела је још средином 1948. Код југословенских журналиста и публициста заинтересовано приказивање могли су да запазе савременици догађаја почев од 1981. године.* Деценију после појављених тенденција ред је био и на историчарима да кажу своју и даду верзију ретроспективу, колико се то данас може.

Код обраде најновије прошлости увек постоје велике тешкоће са историјским изворима. Грађа из периода II светског рата, уколико није објављена, чува се у архивима затвореног типа. Она настала од 1945. отворена је до 1960. у Архиву ДСИП-а, али је претходно начињен сеф, што значи да се најважнији документи не налазе у фасциклама. Чак и они повлашћени историописци, као В. Дедијер, нису могли доћи до њих, а били су својремено обавештени да су многа акта по налогу А. Ранковића уништена.** Албанска документација означеног периода је затворена на исти начин. Зато главни албански извор представља крајње субјективно и заинтересовано писани мемоари Енвера Хоџе, који се на Југославију односе у три књиге. О самом Хоџи као председнику владе и државе страни дипломати у Тирани, нарочито Чеси и Французи, говорили су да се служи неистинама.*** Он је прећуткивао оно што му није одговарало, а оно што није могао да заобиђе, добило је нови, подешен облик и верзију. Тамо где су биле потребне цифре као пуно сведочанство, он их није подносио, него је фразирао неформално, спреман да свесно изопачи чињенице и истине. Понекад се као жалио на Југословене који имају незгодан обичај да чувају хартије; па и код Албанаца није волео људе који су правили личне записнике (као Нако Спиру), јер су такви папири могли увек демантовати скројене тврдње. Но, и код факата добро познатих и не-

* N. Dizdarević, *Albanski dnevnik*, Zagreb—Sarajevo 1988, 35—6.

** V. Dedićer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. II, Beograd 1981, 75, 72.

*** ДАСИП, ПА, Албанија, 1956, фасц. I, дос. VIII, Пов. бр. 40267; дос. XVI, Пов. бр. 410942, А. Милатовић 30. VI 1956, са бр. 601.

балканским историчарима**** он се није устезао да износи неистините тврдње, што упућује на закључак да је још лашке руке био у „бреновању” онога што није опште познато. Ради провере требало је његов исказ конфронтирати, често рошомонски, са савременим архивским записима других, па и реконструкцијама Албанаца и њега самог али ранијег времена (на пример 1958). Кад није имао никаквог ослоњања у фабрикацији наводних података, он је ове изводио из изабраних теорија или из историјског развика, у чему су га, мислећи да је то нека „марксистичка” методологија, подржавали многи албански историчари и за процесе старије прошлости, с обзиром да Албанци немају сачуваних архива све до првих деценија XX столећа. Ипак, и тако несигуран извор морао се користити, ако не друкчије, а оно као индикативно сведочанство о општој склоности сведока.

І. ЕНВЕР ХОЦА О НЕГАТИВНИМ МОМЕНТИМА ПОНАШАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ КОМУНИСТА У АЛБАНИЈИ 1943—44 ГОДИНЕ

О ставу Енвера Хоце, генералног секретара Комунистичке партије Албаније (=КПА) према представницима КПЈ у временском одсеку од пролећа 1943. до потпуног ослобођења Албаније крајем 1945. године најлакше и најпотпуније се може разабрати према накнадно писаном мемоарском делу Хоце *Титоисти* (1982), у коме је заокружио свој негативни однос према Југословенима готово од самог почетка сарадње с њима. Међутим, реч није о одречном држању албанских партизана или руководства албанске народноослободилачке борбе (=НОБ). До другог пленарног заседања Централног комитета (=ЦК) КПА у Берату (новембра 1944) Енвер Хоца понешто није морало бити право због наступа појединих југословенских комуниста у средини албанских револуционара, али није било и његовог начелно одбијајућег став. Уосталом, и у Берату су неки руководећи људи покрета (=НОП), као млади Нико Спиру, запазили да се Енвер Хоца, на почетку недовољно самосталан и релативно млад члан комунистичких група, није одвајао од делегата ЦК КПЈ Миладина Поповића, под чијим је утицајем стално био, уместо да је ушао у масе партизана, које су га знале само по имену, те је Хоцу требало са додатним напорима популарисати у на-

**** Енвер Хоца је, примерице, тврдио како су Албанци 1912. ослободили Косово од Турака, али су их српски краљ и црногорски кнез послали са Косова ка југу да гоне Османлије, а сами су посели Косово. Тврдио је како је 1878. са подручја које је припадало Србији, Црној Гори и Аустрији, отерано 300.000 Албанаца. Навео је како су Срби 1913—15. побили преко 200.000 Албанаца. У гудурама Албаније је кости оставило на хиљаде Срба 1915—16, јер су Албанци бранили своју земљу од — освајача (Е. Нохха, *Les Titistes*, Tirana 1982, 218—9, 5, 6—7— (у даљем тексту цифре у загради у основном тексту значе странице овог дела).

роду.¹ Миладин Поповић био је једини југословенски комуниста чија је схватања и делатност Енвер Хоџа хвалио до краја свог живота, свакако пре свега зато што је Поповић још пре краја војне поставио питање евентуалног припајања Косова и Метохије Албанији.

Своје оптужбе Енвер Хоџа је почео тиме што је тврдио да је партијски врх КПЈ ишао на потчињавање КПА и НОБ Албаније још у ратним условима. Разуме се, уместо доказа који се није могао лако и јасно наћи он је држао да је довољно ноншалантно поменути „све документоване чињенице“ (15). Као свој најгори сусрет са комунистима навео је виђење са Блажом Јовановићем, који је дошао у Албанију марта 1943. године (14). Хоџа наводи како су југословенски комунистички предњаци били надметни мегаломани који су сматрали да албанска НОБ не би се ни јавила да није било партизанског рата у Југославији (15). Посебно, „југословенско руководство је одавно радило и било одлучно да из редова нашег руководства уклони сваког оног који је био против њихових планова“ (16). Био је чест случај да су југословенски комунистички представници, као субверзивни пријатељи, користили прилике да дају заинтересоване савете млађим друговима (16—17). Већ на почетку својим лажно приређеним успоменама он одређује суштину негативне сарадње КПА и КПЈ: „Сва историја односа између наше партије и југословенског руководства била је и остаје историја систематских завера титоистичких клика за потчињавање наше партије, ликвидацију независности наше земље, историја херојског отпора Партије рада Албаније и нашег народа opakим плановима те клике, претњамa и бесконачним уценама“ (19—20). Енверу Хоџи је сметало што је Тито настојао да очува Југославију у њеним старим границама, те да добије и Истру, док би питање Косова и даље могло да остане нерешено (21). После 1948. он је разабрао како је Тито још у току рата, после сусрета са В. Черчилом (1944), променио држање као комуниста. То илуструје ставом према албанском троцкисти Лазару (Зају) Фунду: септембра 1942. Тито је албанском политбироу поручио да Фунда морају раскринкати пред партијским чланством, јер је Фундо отворени непријатељ Интернационале и комунизма; у јесен 1944, међутим, Тито је стао у одбрану истога Фунда; кад је овај ухваћен заједно са Гани-бегом Криезиуом и једним британским

¹ Дипломатски архив Државног секретаријата за иностране послове (у даљем тексту: ДАСИП), ПА, Албанија, 1958, фасц. I, бр. 5/II, Стенографске белешке II пленума ЦК КПА. — Миладин Поповић, црногорски колониста из Витомирице код Пећи, постао је делегат ЦК КПЈ у Албанији 1941, пошто су га албански комунисти ослободили интернације. Но, наводно, њему су још маја 1939. на једном састанку у Словенији наложили да се повеже са комунистима из Албаније, како би се успоставила веза између Коминтерне и албанских комунистичких група; конкретно му је наложено да се повеже са Тасаном Закуом (V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, t. III, Beograd 1984, 146).

официром; кад је чуо да је донесена одлука да се Фундо стреља, преко чланова југословенске војне мисије затражио је да се казна не изврши него да се Фундо преда Југословенима (30—1).²

Временски прва „нумера“ у налажењу лоших намера партијског врха КПЈ према Албанији био је долазак Светозара Вукмановића Темпа јуна 1943. у настојању да се успостави тзв. балкански штаб. Делегати комунистичке партије Југославије, Грчке и Албаније сагласили су се (20. јуна 1943, на грчкој територији) да се установи сарадња и јединственост акција свих ових народноослободилачких снага балканских земаља и да се у вези с тим образује јединствена команда, тј. врховни штаб са четири заповедника. Штаб је имао да координира војне активности и операције са задатком подстицања НОБ-е, али и да ради политички на заснивању упоришта народне демократије на Балкану, отклањајући препреке за стварање балканске конфедерације по завршетку рата. На састанку представника врховних штабова НОБ Југославије, Грчке и Албаније (12. јула 1943, у Грчкој) једногласно је закључено да се до 10. августа 1943. оснује „стални врховни штаб НОБ Балкана“, састављен од најугледнијих војних и политичких личности не само поменутих три земље него и Бугарске, чији делегат није присуствовао састанку, али се накнадно сагласио са одлукама. Приликом разговора о балканском штабу, на захтев ЦК КПА решено је да Албанци на Косову и Метохији не суделују у НОБ због шовинистичке мржње према Србима, него се захтевало пропагирање борбе Албанаца и Срба у тој области коју је предводио Фадиљ Хоџа.³ Било је, наводно, усвојено да се и на Космету образује штаб који би био под непосредним заповедништвом Врховног штаба НОБ Албаније, који би био у стању да отклони опасност од шовинистичке реакције.⁴ Како се одмах показало да би у тај балкански штаб могли преко Грка продрети британски људи као и због других политичких незгода, Тито је отклонио одлуку о оснивању балканског штаба,⁵ мада се основано могло претпоставити да замисао о штабу није потекла од Темпа. Титу је сметало решење и о четири команданта, па је Темпу штаб означио као излишан, јер „и по мишљењу Дједа (= Стаљина) ми треба да будемо центар за балканске земље, како у војничком тако и у политичком погледу“.⁶

2 Е. Нохха, *Le menées anglo-américaines en Albanie* (Souvenirs), Tiranë 1982.

3 Б. Петрановић, *Косово у југословенско-албанским односима и пројект балканске федерације*, Зборник: *Срби и Албанци у XX веку*, Београд 1991, 311—12. — О балканском штабу и Титовој политици према Албанији 1943—44. године вид: V. Dediјer, *Novi prilozi*, т. III, Београд 1984, 19.

4 Р. Рајковић, *Аутономија Косова*, Београд 1985, 221—22.

5 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (у даљем тексту: *Zbornik NOR*), т. II, књ. 10, 310.

6 Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, т. XVII, Београд 1984, 36—7 (писмо Темпу од 9. октобра 1943).

У свом писмено забележеном ратном памћењу Енвер Хоџа помиње неуспели покушај са оснивањем балканског штаба као доказ препотенције Југословена да ослободилачке покрете Полуострва ставе под свој надзор и скут. Много се, међутим, више задржао на Темповој кривици рада албанског вођства кад је по други пут те године боравио међу албанским партизанима.

Пошто се у Албанији јаче манифестовао НОФ, огласили су се „националистички пољубљани родољуби“ који су основали организацију „Бали комбтар“. Један од њихових главешина, велепоседник Али Келџира потписао је „примирје“ са италијанским генералом Далмацом, како би се тим „родољубима“ омогућило да воде борбу против НОП-а. Представници НОП-а (Албанци радије употребљавају: Народноослободилачки фронт — НОФ) су на сва звона разоближили сарадњу „овог безбедног бега“ са фашистима, али су истовремено тежили да поменуће „патриоте“ придобију за правилни пут борбе. Преговоре са балистима у месту Муки по налогу Енвера Хоџе водили су др Имер Дишница (беговски син и француски студент) и Сејфула Малешова (марксиста ван КПА који је живео неко време у СССР-у). Тито и другови су албанске комунистичке руководиоце крстили опортунистима, мада су, како наводи Е. Хоџа према В. Дедијеру, сами пре тога водили преговоре са немачким командама (73). Тито је партијском врху КПА писао да је КПА имала благо и толерантно држање кад је „Бали комбтар“ почео да делује. Писао је: „Он вас је изненадио, па нисте знали какав став да заузме. Уместо да објавите рат, понудили сте преговоре“ (65—66). Енвер Хоџа се и у *Титоистима* бранио да су албански комунисти хтели не само радне масе него и албанске националисте да приближе партијској линији; неки од ових су се колебали, али је било боље да их прихвати КПА него реакција и фашисти (66). КПА је тежила да спречи братоубилачки рат, дозвољавајући постојање више организација уз заједничку платформу против окупатора, платформу коју би дефинисао НОФ.⁷ Изгледа да се са таквим политичким правцем сагласио и Миладин Поповић, јер је Павлу Јовићевићу, секретару Обласног комитета на Косову (11. јуна 1943) писао: „Такоће ће се појачати рад на зближењу са „Бали комбтаре“, који нам задаје много бриге. Наравно, намјеравамо да га исцјепкамо, да га као блок разбијемо и да оне реакционарне елементе изолујемо, а њих није мали број.“⁸

Др Имер Дишница и Мустафа Бинаши (британски повереник који се увукао у редове комуниста) су у име НОФ дошли у село Топизу (у близини Тиране) где су их дочекали представници „Бали комбтара“ које је предводио Митхад Фрашери (припадник врло познате беговске породице). После првог сусрета и стварања претход-

7 Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ, Архив СКЈ, № 10965; Sv. Vukmanović Tempo, Revolucija koja teče, knj. III, Zagreb 1982, 30.

8 Zbornik NOR, т. I, књ. 19, Београд 1969, 230.

них комбинација, заказан је и други, коначни сусрет у селу Мукје (крај Кроје), у ноћи 1—2. августа 1943. Ту је формирана заједница под именом „Комитет спаса Албаније”, који је имао задатак да створи будућу Велику Албанију са етничким границама или тачније у којој би се држави окупила сва насеља балканских Албанаца. Излишно је нагабање да ли су се између та два састанка Дишница и Бинаши видели са Енвером Хоџом и да ли су и пре тога, при поласку у Тепизу пошлџ са добијеним упутствима.⁹ После конференције у Мукји „Бали комбтар” је у великом броју примерака отштампао потписану декларацију и врло брзо ју је растурио по целој Албанији. То није изведено без најдиректније помоћи окупатора, јер је штампање обављено у легалном графичком предузећу, а растурање су обавили аутомобили за које су знали фашисти, с обзиром да ни штампарију ни камионе „Бали комбтар” није имао.¹⁰ Тако су се Хоџа и истомисљеници нашли у истом колу са скрбницима балиста из редова окупатора!

Против двојице сталних представника КПЈ у Албанији још средином јуна 1943. јавили су се леци како комуниста из троцкистичке „Групе Младих” тако и из редова реакције. Плакат „Младих” у Валони припремио је Садик Премтај, наводећи да војничка и политичка делатност Душана Мугоше и М. Поповића није у интересу албанске нације, већ једино у циљу да Албанци преузму део терета борбе коју воде југословенски партизани. На тај начин је изазвана будност Италијана и Немаца према Албанији. „Млади” су били кивни на Поповића и Могушу, јер су они спречили да „млади”, као дискредитовани називи — марксисти спроводе резолуцију I земаљске конференције (коју су по налогу Интернационале обезбедила та двојица Југословена); спроводећи ту резолуцију „млади” су хтели да распусте основане ћелије и поново окупе комунисте у организацијама којима би се сами натурили. У другом летку под називом „Пали борци” речено је: „Терористичке клике које су састављене од Срба Душана и Миладина растуриле су свој отров и проузроковале су најстрашнији братоубилачки рат какав до данас никад није видео албански народ. Комунистичка партија Душана и Миладина убила је досад стотине поштених националиста само из једног разлога — што су одбили да ступе у редове терористичке партије којом руководе Душан и Миладин.” И тај апел био је рукотворина оних који су се нашли у селу Мукје и тобожњих марксиста који су мислили да балисти неће или не бар тако брзо и отворено сарађивати са окупатором. Кад су се разгореле борбе са балистима, ови су у својој пропагандној кампањи такође помињали „братоубилачки рат који воде Албанци заведени од југосло-

9 P. Zlatar, *Enver Hodža*, Beograd 1986, 45—6.

10 P. Pljaku, *Nasilje nad albanskom revolucijom*, Beograd—Priština 1984,

венских комуниста Миладина и Душана" и њихових „заједничких жена”.¹¹

Кад је Темпо по други пут дошао у Албанију, у село Куцаки (у близини Корче) стављена је под лупу декларација из Мукје. Темпо је тврдио да је руководство КПА мазило „Бали комбтар” уместо да удари по њему. Енвер се изговарао тезом да би се вођство „Балија” лако изоловало од маса поштених националиста, с обзиром да народ није волео фишисте, с којима су се повезали балисти. Темпа је у расправи помагао Сејфула Малешова својим „дијалектичким становиштима”, мада је и он био прирепак у преговорима са балистичким главешинама (68—70, 75). Главни ослонац Темпов био је Кочи Дзодзе, као некад у борби Миладина и Душана Мугоше против Анастаса Љуљоа, Зефа Маљаје и Садика Премтаја који су се противили оснивању КПА.¹² Енвер Хоџа је у мемоарима иронично запазио да се „Бали комбтар” хранио антисрпском пропагандом, тј. паролама „ослобођења” Косова и још неких крајева са албанским живљем јер није било решено питање Косова и других области рашчлањене Југославије. У реакционарним гласилима су заиста Миладин и Душан Мугоша приказивани као „главе” КПА, а албански комунисти као борци за припајање Албаније Србији (75).

Енвер Хоџа је у *Титоистима* то питање освежио не само да се поново опере од примедба о пактирању са балистима, него и зато да покаже како су на сваком питању југословенски комунисти настојали да се надредје својим албанским друговима. Тако је то објаснио један приручник (1958) за партијске курсеве који је очигледно редиговао сам Енвер Хоџа. Ту је за „дивљег антимарксисту и шовинисту” Темпа речено: „На потпуно недозвољен начин Темпо је оптужио у то време ЦК КПА да је пао на опортунистичке позиције Бали Комбтара. Наша Партија никад није била у компромису са Бали Комбтаром; она је одмах и на време оптро осудила издајнички акт Имера Дишнице у Мукају, раскринкала је у потребно време Бали Комбтар, одговорила је немилосрдном борбом против издајничке делатности Балија, док га није потпуно уништила. Али оптужба Темпова имала је одређени циљ. Видевши да руководство наше партије не показује наклоност да се покори наређењима ЦК КПЈ, као што су они желели, Темпо је настојао да покаже да наше руководство тобоже није у стању да руководи; зато је требало да прима директиве и одобрења за сваку ствар од дискусног руководства КПЈ; настојао је да изазове раздор у ЦК КПЈ, нашао је подршке за своје измишљене оптужбе.”¹³

Наводно у борби против „Бали комбтара” који је постигао доста значајан утицај у „Новој Албанији” (Космет, западна Македонија, Улцињ), партијски врх КПА се позабавио питањем припајања

11 Д. Мугоша, *На задатку*, Београд 1973, 140—1, 144—5, 145—6.

12 Р. Рџаку, н. д., 76—77.

13 ДАСИП, ПА, Албанија, 1958, фасц. III, дос. VIII, Пов. бр. 32441, стр. 3.

поменутих крајева Албанији. ЦК КПА издао је летак народима Косова и Метохије (у 8000 примерака). Претходно су Темпо и Миладин Поповић размењали мисли, јер је у тој ствари било разних гледишта. Миладин се није усудио да ништа предузме, него се обратио (19. октобра 1943) Титу, тражећи упутства како да се поступи у успостављању власти у Дебру и у другим пограничним местима Југославије са претежним албанским живљем. Око Дебра дошло је до спора између Темпа и команданта зоне Хаџи Лешџа; Темпо је тражио да се управа у Дебру преда македонским партизанима с тим да Хаџи Лешџи повремено долази у град и помаже одржавању поретка, јер је годину дана ратовао око Дебра и стекао изванредан утицај; Македонци, међутим, нису имали снаге да одрже власт и да се супротставе барјактарима, те би одлазак Хаџи Лешџа објективно значао губитак града.¹⁴

О томе да КПЈ нема никаквог утицаја на Космету у албанским масама и да Албанци прелазе реакцији и окупатору реферисао је (фебруара 1942) Боро Вукмировић.¹⁵ Новембра исте године, пишући о намесништву и издајницима Албаније, Енвер Хоџа је установио да су тезе о Великој Албанији и пароле о браћи на Косову стекле извесну популарност, мада су је избацивали фашисти и окупатори, а нешто је допринела актуелизацији Косова и пшеница коју су у гладну Албанију донели Италијани са Косова.¹⁶ Својим извештајем о Космету (од 15. априла 1943) Темпо је приметио секташки однос партијаца на Космету према албанским националистима, који су почели стварати неке своје одборе. Темпо је тада држао да групе националиста „објективно стоје на линији борбе против окупатора. . . без обзира што примају у своје редове извесне елементе који су до јуче служили окупатору”.¹⁷ У првом разговору са британским мајором Билом Маклејном (јуна 1943) Енвер Хоџа је нагласио да је албанско Косово изгубљено 1913. године неправедном одлуком амбасадорске конференције у Лондону.¹⁸

Албанске позиције о судбини Космета и западне Македоније образложио је ЦК КПЈ инструктор у Албанији Миладин Поповић својим писмом, од 29. јула 1943. Он је резонувао да кад ЦК КПЈ актуелизира проблем Македоније и тражи припојење Истре и словеначких крајева Југославије, да се мора позабавити и питањем Космета и других крајева са албанским живљем у границама Југославије, јер то питање одређено поставља један део либералне господоде као и албански родољуби који су пришли народноослободи-

14 V. Dedijer, *Novi prilozi*, t. II, Zagreb — Rijeka 1981, 895—6.

15 *Zbornik NOR*, т. I, књ. 19, 36—54.

16 Э. Хоџа, *Избранные произведения*, т. I, Тирана 1974, 54—55.

17 *Zbornik NOR*, т. II, књ. 9, Београд 1960, 112—13.

18 E. Hoџа, *Les menées*, 18. — О држању Енглеза у питању утврђивања северне и североисточне границе Албаније на амбасадорској конференцији у Лондону и после ње вид.: Б. Храбак, *Британска дипломатија у разграничењу северне Албаније*, Историјски записи бр. 4/1986, 11—71.

лачким одборима. Једним летком се буржоазија неће задовољити, јер је и у народноослободилачким форумима постављено питање пропорционалности руководећег чланства аналогно проценту националне заступљености. Таква тражења Миладин је коментарисао: „То је скроз погрешно, али и карактеристично, јер долази од извесних арнаутских другова.”¹⁹ Војни слом Италије се тада већ наслуђивао, те су руководећи комунисти КПА желели да знају на чему су; они су нестрпљиво желели да у новој ситуацији која непосредно може наступити, бар прошире надлежност својих штабова на области са албанским становништвом, почињући са Метохијом.

У лето 1943. Темпо је сматрао да ниједна комунистичка партија Југославији суседних земаља, па ни КПА, није признала наци-фашистичку преиначу Европе, а тиме ни комадање Југославије, одржавајући са КПЈ редовне односе, без обзира на постављене границе и не водећи рачуна о томе да су и границе постављене 1913—14 и 1919—20. године повучене не с обзиром на заступљеност одређених нација на терену него према другим критеријумима односно и према конкретном односу снага.²⁰ У извештају од 8. августа он је констатовао да албанске масе траже припајање Албанији те је постојала реална опасност да реакционарне шовинистичке групације те масе не мобилишу за своје циљеве. Мере које је раније Темпо предузео показале су се као апсолутно недовољне да се покрену албански широки слојеви. Стога је предвидео стварање посебних албанских и посебних српских партизанских одреда, који би сви били под заједничком командом Главног штаба Косова и Метохије, на чијем се челу налазио Фадил Хоџа; одреди састављени од Албанаца били би концентрисани у Метохији, где би дошао један мањи одред (од две чете) партизана из Албаније као и партијци из Албаније на политички рад на Космету. ЦК КПА и Миладин Поповић предложили су да се албанске масе на Космету ставе под заповедништво једног албанског штаба на Космету, који би био под командом Врховног штаба Албаније, док би партизани Срби били под командом штаба НОВ Југославије. Миладин је чак мислио да се Метохија и у организационом погледу уклопи у састав КПА. С тим у вези Темпо је закључио: „Ја мислим да би ове мере заиста олакшале прикупљање шиптарских маса у НОБ, али с друге стране ми бисмо изгубили много код српског народа. Зато ја по овом питању не могу донети никакво решење док не упитам вас за савет.” О односу КПА према „Бали комбтару” Темпо је реферисао: „Албанска партија опортунистички стоји на становишту да треба на

19 N. Dizdarević, *Albanski dnevnik*, Zagreb — Sarajevo 1988, 198—99; J. Broz Tito, *Sabrana djela*, t. XVIII, Beograd 1984, 250—1; ДАСИП, ПА, Албанија, 1958, фасц. III, дос. VIII, Пов. бр. 32441, стр. 3—4.

20 S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. III, Zagreb 1982, 74—5; исти, *Borba za Balkan*, Zagreb 1981, 19 и 14.

сваки начин остварити сарадњу са Бали комбтаром, и у крајњем случају сачекати да се изврши диференцијација у њиховим редовима [. . .] По мојем мишљењу било је потребно предузети одлучне мере против Бали комбтара, који се слободно шета по ослобођеној територији, служи окупатору преко својих агената и не дозвољава никакво организовање позадине."²¹

Питање Космета било је тешко, али није било ургентно као спорно питање организовања народне власти у ослобођеном Дебру. Око тога је Темпо писао Енверу Хоџи, а овај је „начелно“ и незналачки писао зонском команданту Хаџи Лешију. Хоџа је наложио Лешију да месним руководиоцима треба да преда његову, Енверову, директиву, да се не постављају питања која би се тицала границе, тј. о томе коме треба да припадне град — Југославији или Албанији. Сложено питање граница биће решено касније, с тим да је јасно да КПА не признаје фишистичко одређивање државних међа него се залаже за самоопредељење народа. Политбиро КПА знао је да у Дебру живи изванредан број Македонаца, али га је третирао као националну мањину, мада се Дебар налази у оквиру старих југословенских граница. У постојећим условима, кад се непријатељ још налази на Балкану, а Косово и Македонија у власти свирепе реакције, Албанци не могу постављати питање граница, али не морају дејствовати ни онако како то саветује друг Темпо, јер кад би Македонци преузели власт у Дебру, она се тамо не би могла одржати; стога остаје да се у Дебру одржи власт албанског НОФ-а. Тек кад се ојача и албански и југословенски НОП да ће бити надмоћнији од реакције, моћи ће се остварити начело за које се залаже албански НОФ. У том смислу одговорено је и Темпу. Док држање Дебра може имати привремени карактер, власт албанског НОФ-а треба да се задржи у Дебру.²² Третирање Македонаца као мањине националне и у условима очигледне провизорности и партизанског покретног рата најочигледније сведочи о правим циљевима руководства КПА: да се албанска власт мора третирати као трајна већ после ослобођења — тј. пре сваке могућности да се било какво народно самоопредељење одржи; тако успостављање власти имало би да осигура и сам исход самоопредељења, које је наведено само као теоријско начело, док се албанска власт имала наметати као трајна.

Светозар Вукмановић налазио је у Дебру качачко-великоалбанску групу на власти. Бугари су одбили да дебарски крај приме под своју управу након италијанске капитулације, а Немци нису

²¹ *Zbornik NOR*, т. II, књ. 10 (1962), 154, 159. — Вид. и: Исто, 93—6 (25. VI 1943), 96—99 (25. VII 1943), 228—35 (25. VIII 1943); т. II, књ. 9, 112—5; S. Vukmanović Темпо, *Revolucija koja teče*, књ. III, Zagreb 1982, 71—3.

²² Э. Хоџа, *Избранные произведения*, т. I, 223—5, писмо Хаџи Лешију о успостављању у Дебру и Круји власти и о односу према македонској мањини. — Није на одмет напоменути да је супруга Енвер Хоџе, Непмије (старији члан комунистичких група него Енвер) била родом из Дебра и да је инсистирала на „косоварској“ линији.

одмах имали довољно снаге да овладају поменутом облашћу. Не само локални „Бали комбтар“, него реакционарне групе из Албаније кренуле су да поседну Дебар, Тетово, Гостивар и Призрен; сарађивали су са Немцима, дражиновцима и са неким енглеским капетаном. Уједињење тог елемента није објављено због унутрашњих супротности, мада су их све Немци обилато материјално помагали. Стога су образоване две скупине — једна од барјактара у Дебру, чисто албанска, са слабијим ослоном на Немце и друга у Тетову и Гостивару, под немачком доминацијом, са великоалбанским, турским па и великосрпским елементима у руководству. Та два табора били су усмерена један против другог, али оба против НОП-а Македонаца. Дебарска група, због веза са енглеским капетаном, на речима се могла сматрати као противокупаторска, мада је и она примала материјалну помоћ Немаца. Пароле македонског НОП-а биле су: слобода, братство и равноправност за све, с чиме се нису слагале обе албанске групације. Оне нису ни покушале да обуздају пљачкашке банде качака, тако уобичајене код пограничних Албанаца. Качаклук, веома нарастао у условима без праве власти, представљао је огромну опасност за суседне Македонце, којима је запрећено да ће им и egzистенција бити уништена у мавровском крају, у Галичнику, Лазаропољу и Горвима у Гори. Тај качаклук под заштитом барјактарске власти, било је албанско средство у припремању народног самоопредељења, кад се у условима провизорне управе могло економски уништити Македонце а потом их најурити из села, и то не само сточаре него и ратаре и занатлије. У ослобођеном Дебру, у коме је и само ослобођење више настало повлачењем Италијана него правом војном акцијом Хаџи Лешија, нису имали ни партизани из Албаније него албански националисти, повезани са барјактарима, који су локалне Македонце потпуно истисли, препустивши им симболични део власти. Партизани Хаџи Лешија нису одмах изградили став према великоалбанској реакцији, која је власт заузела насилним наметањем. У Кичеву, где су постојали органи македонског народноослободилачког одбора, било је демократије за сваког, без икаквог насилног наметања. Немци су, међутим, прихватили Албанце у селима око Кичева, па је Темпо морао да моли Хаџи Лешијев батаљон да обузда насилну гарнитуру Албанаца према Кичеву. Ствар је коначно завршена тиме што су качаци око 1. октобра ушли и у Кичево.²³ На другом заседању АВНОЈ-а Тито је, међутим, реферисао да се партизански покрет у Македонији у последње време ојачао и да су по други пут ослобођени Дебар и Кичево и да је тиме омогућен не само даљи развој

²³ *Zbornik NOR*, т. VII, књ. 2, Београд 1952, 56—7; т. II, књ. 10, стр. 333—35 (1. X. 1943); S. Vukmanović Тетро, *Revolucija koja teče*, књ. II, 74—5, 110—11, 116, 119. — Одговор Е. Хоце Темпу вид.: Э. Хоца, *Избранные произведения*, т. I, 235—8.

НОП-а у Македонији него и повезивање са покретима Албаније. Грчке и подршка НОП-у Бугарске.²⁴

Октобра 1943, пошто су немачки окупатори почели да преузимају позиције својих италијанских претходника, Политбиро КПА био је приморан да се тактички повуче из „ослобођених“ области југословенске територије, одбацујући не само у теорији него и у пракси девизе националиста у питању судбине „Нове Албаније“.²⁵ Енвер Хоџа је разаслао окружницу која је позивала на поштовање навода Титовог писма. „Из писма друга Тита видите какав је његов став по питању оног дела Албаније који је припао Југославији и какав став треба да имате према том делу Албанаца. Поново вам наглашавам да не смете дозволити да заузмете став као што га узима реакционарна албанска буржоазија, наиме, да се тај део још сада има прикључити Албанији, већ да путем борбе, и то заједничке, треба да ослободимо те крајеве од окупатора и свих домаћих издајника, а касније ће се народи изјаснити шта хоће и куда хоће.“²⁶ Оспоравајући фаму албанске реакције да је албански НОП великосрпски, Енвер Хоџа је поручио да је тзв. Нова Албанија стварно Албанија, раније неправедно прикључена Југославији, чије је право на Космет укинуо окупатор, и да треба само борбом укинути и право окупатора да држи албанске крајеве којих је већ лишена Југославија. Југославија је свучена са историјске позорнице и само је остала КПЈ која управља борбом на бившој југословенској територији.

Тито је своје становиште о Космету поновио у писму Темпу (из Лајца, 6. децембра 1943): „Парола о присаједињењу Косова и Метохије Албанији данас, коју предлаже Миладин, као и став о команди албанског Главног штаба над Метохијом у ствари би ишла наруку свим непријатељима НОБ у Југославији и свим реакционарним и фашистичким кликама које иду за тим да од демократског покрета народа Југославије отржу парче по парче и истичу у први план не питање борбе против окупатора него распиривање националних супротности итд. „Албански комунисти су у то време преко Скадранина Васиља Шантоа освежили то питање у разговору са Иваном Милутиновићем, после повратка овога са другог заседања АВНОЈ-а; у ком смислу су разговарали није познато, јер су албански партизани грешком, из заседе, убили Шантоа кад се он враћао из Црне Горе, а Милутиновић се утопио годину дана касније у Дунав а никаква забележка о том разговору није остала.“²⁷

Десет година после резолуције Информбироа (= ИБ) поменути приручник за партијске курсеве писао је у вези Хаџи Лешијевог организовања мобилизације народа у НОБ да се „шовиниста Ти-

24 J. Broz Tito, *Sabrana djela*, t. XVIII, Beograd 1984, 262.

25 Исто, 251; N. Dizdarević, n. d., 198—99.

26 V. Dedijer, *Novi prvaci*, II, 900—1.

27 J. Broz Tito, *Sabrana djela*, t. XVIII, 18—20 и 279—80.

то" обратио (29. октобра 1943) писмом ЦК КПА „написаним брутално потпуно недозвољеним тоном, којим се жалио да је Хаџи Лешитобоже успоставио у Дебру албанску власт" и тражећи да се албански покрет потчињава његовим наредбама, да се удаљи из Дебра и препусти „покрајину Дибру југословенском штабу"! „Он је известио ЦК да је дао категоричко наређење: 1. да сви албански партизани који су живели на територији Југославије напусте баталјон којим је командовао Хаџи Лешитобоже и ставе под команду Македонског штаба; 2. да Хаџи Лешитобоже у Дебар само онда кад га позове југословенски штаб у помоћ; 3. да одбор Дебра прекине везе са албанским штабом и стави се под руководство штаба Македоније. Затим је заповедничким тоном тражио од ЦК КПА да упути делегата Хаџи Лешитобоже и даде наређење за непосредно спровођење ових мера". ЦК КПА је опоменуо Хаџи Лешитобоже да пази да не учини неки пропуст према југословенским друговима и да врши најширу пропаганду братства у борби Албанаца и Македонаца (али не и да се повуче из Дебра). Тито није могао бити задовољан, него је захтевао да се ЦК КПА покори његовом налогу. Приручник је записао да је КПА сву кривицу за тај спор пребавила на Темпову доставу, јер се у име братства могла посетити „покрајина" коју су окупатори искључили из Југославије, која није више постојала ни за КПА. У Приручнику је додато: „И поред тога, наша партија и даље није сумњала да руководство КПЈ има шовинистичке циљеве према Албанији и оној „новој", окупаторској, јер није могла замислити да руководство једне партије која је себе називала комунистичком има такве намере, које садрже у крви само буржоаске националистичке партије и њихове организације". Своју акцију у Дебру КПА „није могла схватити друкчије већ као братску интернационалистичку сарадњу између две партије и два братска народа у борби против истог непријатеља, фашистичког окупатора."²⁸ Дакле, премазивање врућом фразом о братству и борбеном сарадњом братских народа!

О питању припојења Косова и других, по Енверу Хоџи, искључиво албанских крајева Југославије, матици домовини Хоџа је у *Титоистима* резонувао: „Као много деликатнији и комплекснији у том периоду појављивао се проблем осталих албанских крајева, који су насилно припојени Југославији пре и после првог светског рата и које је 1941. за своје циљеве фашизам поново припојио матичном стабли домовине. Ми смо, и као Албанци и као комунисти, увек сматрали и са пуно свести још увек сматрамо да је 1913. комадањем наше домовине учињена велика историјска неправда". Док КПА није пала под утицај паролa о ослободилачком подухвату окупатора, албанске масе Косова и западне Македоније могле су фашисте сматрати као ослободиоце оним што су од окупатора до-

²⁸ ДАСИП, ПА, Албанија, 1958, фасц. III, дос. VIII, Пов. бр. 32441, стр 5—6, 7 (текст у загради ставио је Б. Храбак).

били и држати да је њихов кардиналан проблем решен, јер и „то је представљало некакво ослобођење“. Дакле, забуну су унеле масе које су се сматрале ослобођеним. Мобилизацију за НОБ „косовског народа“ (le peuple de Kosove), иако је био у заблуди у погледу свог ослобођења, наводно су могле обавити само „наше комунистичке партије“ (nos partis communistes). „Наше партије“ су се у пракси претвориле у КПА, и то је био први, исправни пут окупања албанских маса које су се сматрале већ ослобођеним. Други, неперспективни пут био је да народ иредентистичких територија уђе у НОБ под руководством КПЈ и под командом Врховног штаба НОБ Југославије. Нажалост, изабран је неуспешан „други пут“. КПА је ипак прихватила као правилно решење да се Албанци у Југославији бар после рата одреде за своју будућност (78—81). Потом Хоџа објашњава зашто је КПА ипак прихватила „други пут“:

„КПЈ је од нас могла тражити, као што је и тражила, многе ствари, али смо ми од самог почетка удовољавали само оним захтевима за које нам је марксистичка логика говорила да је она у праву. Тако се десило и у овом случају [. . .] Ми смо знали да је КПЈ израсла у једној вишенационалној земљи која у горкој прошлости југословенске државе није била обезбедила никакво јединство унутар Краљевине Југославије [. . .] Међутим, нису тада били тренуци да се расправља треба ли очувати или не 'јединство' које је била створила Краљевина Југославија. То је био остао као проблем будућности. Основни и најзначајнији проблем био је: обезбедити јединство свих народа у општој и одлучној борби за ослобођење. То је могла и морала да учини Комунистичка партија. Без обзира што је Југославија уништена, она је тада као партија морала да сачува ранију структуру њене изградње и функције“ (82—3).

Енвер Хоџа затим наводи и критику поступак Шаторова „Шарла“, који је македонску организацију привео КП Бугарске, те додаје: „Ако бисмо то исто учинили и ми, са без обзира колико мало партијских организација Косова и осталих албанских крајева, онда би КПЈ престала да постоји и на Косову и у осталим крајевима Краљевине Југославије који су припојени Албанији“ (Хоџа је намерно заборавио да КПА није, као КП Бугарске, постојала кад је растурена Краљевина Југославија). Резоновао је:

„Претпостављамо да је управо тако расуђивао и Извршни комитет Коминтерне, кад је одлучио да партијска организација Македоније прекине везе које је била успоставила априла 1941. године са КП Бугарске и да се поново повеже са КПЈ, у чијем је склопу дуже времена била. Од таквог суда пошши смо и ми од почетка, у ставу који смо имали према томе ко треба да организује и непосредно предводи борбу народа Косова и других албанских крајева, раније припојених Југославији. Међутим, истичемо, ако смо прихватили овакав уступак према КПЈ за период рата, ми се никада нисмо сагласили да

и најмање буду изневерени лењинистичко-стаљинистички принципи о националном питању и, посебно основни принцип права самоопредељења до отцепљења. Тај принцип, за који је КПЈ изјавила да ће се спровести слободном вољом свих нација бивше Краљевине Југославије, тим пре ће бити спроведен у односу на народ Косова и других албанских крајева који су некада били припојени Југославији. То због саме чињенице што се питање свих области и албанског живља у њима разликовало од питања Македоније, Србије, Словеније, Црне Горе и других. Док се у сваком од тих крајева радило о припадницима и подручјима истог народа, који је представљао засебан ентитет унутар или ван бивше Југославије, за Косово и друге албанске крајеве ствар је била коренито друкчија²⁹.

Енвер Хоџа наводи да је у КПЈ било много елемената „са националистичким склоностима унутар КПЈ“, али признаје националистичко неразумевanje и у КПА. Он пише: „Међутим, не треба мислити да је и у оквиру саме Партије одмах и све и од свих схваћено и прихваћено. Било је другова који нису лако схватили зашто сада народ Косова не треба повести у борби под нашим руководством; било је и других, нарочито незадовољних елемената оптерећених ранијим групаштвом и мегаломанијом, који су на нас вршили притиске и отворено тражили да променимо став [. . .], што је ово, — говорио је Кочо Ташко — како то да Косово буде зависно од ЦК КПЈ? То је албанска земља, настањена Албанцима и сада, кад и Албанци имају своју Комунистичку партију, нема разлога да буду одвојени — један део под руководством нове, а други под руководством Југословенске партије“. Енвер Хоџа је, наводно, тумачио (али од јесени 1943. а не кад је то Кочо Ташко поставио, још 1941. године): „Битно је да се народ и с оне стране диже у борбу, битно је да су обе наше партије комунистичке и да се боре за велику и заједничку ствар — говорио сам му ја. А што се тиче тога да народ буде под вођством КПЈ, то се односи само на период борбе и чини се управо у интересу борбе“. Кад је Ташко запретио да ће о томе писати Коминтерни, Енвер му је равнодушно одговорио нека пише. „Он је писао Коминтерни. Касније је одустао и повукао писмо, и на првој земаљској конференцији се самокритички освр-

²⁹ Е. Нохћа, *Les Titistes*, 84—5 (у оба случаја текст је спационирао Б. Храбак). — У албанском народу Косова сваки онај ко говори српско-хрватски означава се као „шклав“, како се помињу и Срби, јер српски назив народ Албанаца замењује називом Словен. — Е. Хоџа не прави разлику између „нарда“ и „народности“, него за косовске Албанце као и за друге, употребљава термин »lanation«. Он разуме се, греши, кад сматра да су Косово и други предели са албанском већином становништва припојени Југославији а не још Србији и Црној Гори.

нуо на изложено у писму”³⁰ Енвер Хоџа је држао да мањинцима пре него целим народима треба дозволити примену начела самоодређења: „Ако се сваком народу као целини дозволи да се слободно одлучује о својој будућности, тим пре ће то бити дозвољено делу једног народа, насилно припојеном туђем телу” (88).

Енвер Хоџа је затим образложио како је КПА помагала Албанце Космета и Дебра још 1942. године, и то најпре на тај начин што је КПА, мада млада партија и са малобројним чланством, упутила одређен број својих чланова, пореклом са Космета, Дебра и других крајева, у њихов завичај. „Преко њих и преко пропагандног материјала ми смо позивали становништво тих крајева да се ослободи сваке илузије о тобожњем ослобођењу које је донео фашизам и да се мобилише у борбу, раме уз раме с осталим југословенским народима, под руководством КПЈ, у циљу збацивања јарма фашизма, као највећег непријатеља” (89). Мада је Стаљин наглашавао да кадрови представљају све, ти кадрови КПА на Космету нису успели ни да покрену албанске широке слојеве на устанак а тиме ни друге задатке које су примили.

Хоџа се потрудио да објасни зашто се Космет није придружио устанку и зашто је делатност послатих другова остала без пуног позитивног исхода:

„Међутим, истина је да нису постигнути очекивани резултати. Свакако, на то „оклевање” утицали су фашисти са својим ослобођењем тих предела, домаћа реакција, затим велика заосталост коју су те области наследиле из прошлости. На све то смо рачунали. Но, не треба одбацити и друге околности: на недостатак активирања овог становништва у борби утицала је, и то веома много, и неправилна, неадекватна и нејасна линија коју је у односу на то становништво следила КПЈ [. . .] Из најразличитијих извора добијали смо вести да албански живаљ на свом тлу у Југославији није имао поверења у КПЈ, у њене речи и у начин поступања на Косову и другде [. . .] Ми смо сматрали да је био правилан поступак то што је на Косову и у Дукабинској равници (=Метохија) створен Обласни комитет КПЈ за те крајеве који је одржавао непосредне везе са ЦК КПЈ. То је, посредно или непосредно, утицало на наше уверење да руководство КПЈ није Косово сматрало чифлуком Србије, него га је третирало као остале провинције — Македонију, Србију, Словенију и друге [. . .] Ако је подизање Обласног комитета на такав степен представљало позитиван корак, његов састав и функционисање нису имали ничег албанског,

30 Е. Нохћа, *Les Tshistes*, 86—7. — Кочи Ташко из корчанске комунистичке групе долазио је у Пећ још одмах по завршетку априлског рата 1941. и чудно се држао у разговорима са тамошњим комунистима, тако да су на његово држање и нешто касније стављали примедбе Кочи Дзодзе и Енвер Хоџа и други албански руководиоци, те је Ташко тек постепено долазио к себи (Д. Мугоша, На задатку, 28).

без обзира што је огромна већина становништва Косова било албанске нације. У комитету или у другим органима који су стварани, доминирали су Срби и Црногорци у времену кад је српско и друго становништво представљало незнатну мањину (*une petite minorité*). Патриотско осећање Албанаца, љубав према домовини, потом изражавање жеље за уједињење са матицом домовином, не само да нису уважавани, него је све то добило печат „велико-албанских тежњи“. Свакако јови и други чиниоци негативно су утицали како на развој и јачање партијских организација Косова и Дукађинске равнице, тако и на шире учешће албанског становништва у борби [. . .] Оклевање и хлађење тамошњег становништва, страх од несигурне не будућности, грозничава пропаганда реакције, слобост и недостаци у организацији и раду Обласног комитета КПЈ итд. уверавали су сваким даном руководеће кадрове КПЈ да њихова улога у тим крајевима нема никакву тежину”.³¹

Јасно је колико је искрено Енвер Хоџа слао чланове КПА у подручја бивше Краљевине Југославије. Они су у току рата имали да изходе изјаве о самоопредељењу Албанаца у областима распале Југославије. Ту су Албанци, поред реалне домовине имали и политичку домовину у Албанији. Енвер Хоџа се и сам ухватио за тај национални профитеризам, те је Темпу писао да акције КПЈ неће успети у крајевима с албанским живљем. Он је дословно писао: „Национално питање је за њих (:косовске Албанце) животна питање и управо се за њега гроба ухватити” (91). Хоџина процена да ће се косметски Албанци укључити у албански НОП, ако буду схватили да им такво укључење доноси националну слободу била је погрешна, патолошка, јер су ти Албанци већ сматрали да су их окупатори ослободили и ујединили с Албанијом, па су такву стварност упорно бранили, политички удружени у II призренској лиги. Цела северна и део средње Албаније све до лета 1944. године није учествовала у албанској НОБ, него су сељаци из тих крајева у Валони и другде на југу Албаније били војници који су се борили против партизана. Ту није постојао национални подстицај за такву делатност, али су постојали други, те је тај знатан део Албаније био велики проблем за нову Албанију све до гашења социјалистичке управе. Национални моменат на Космету био је само додатни елемент за пировање реакције, која је владала у северној, гегенској Албанији и без тог момента.

У таквим условима кад су гегенски Албанци настављали да буду албанска Вандеја, средиште контрареволуције, звучи као улич-

31 Е. Нохћа, *Les Titistes*, 89—91. — О схватањима у КПЈ пре 1941. о федеративној преобразби Југославије вид.: Б. Храбак, Идните федерални единици во организационата структура на Комунистическа партија на Југославија од 1919. до 1941. година, Гласник на Институтот за национална историја, бр. 2—3/1981, Скопје, 141—61.

на фраза и лицитација Хоџина порука Темпу: „Будите уверени да ако Косоварима буде добро објашњено да ће у својој будућности одлучити онако како они буду хтели, сво Косово ће се дићи у борби. Ви сте сами тражили да организујете и водите тамошњи народ. А да је он био повезан са нама, ових борби не би било“ (93—4). Косовари, које су у својим рукама сигурно држали реакционарни националисти још од априла 1941, кад никакве КПА није било, сматрали су да им је та лепа будућност већ наступила и да им друга није потребна, као ни Енверово „добро објашњење“, као што се показало да је оно узалудно и без ефеката било и код осталих гегенских Албанаца у северној Албанији. Уместо да ослобађа северну Албанију, Хоџа је дао налог Хаџи Лешнију да држи Дебар, пишући овоме: „Због тога ми морамо да успоставимо нашу народноослободилачку власт, да Македонцима обезбедимо права мањине, да њихови представници учествују у народноослободилачком одбору, да би тако убедили народ и стекли његово поверење“. Пошто војном силом обезбеде албанске политичке позиције у национално мешовитим крајевима који су државно-правно припадали Југославији која није nestала са политичке позорнице, албански партизански одреди би се привремено могли повући, јер би држање маса у референдуму било обезбеђено у условима рата (97).

Сличан начин обезбеђења политичке будућности имало је да се обави и на Космету, али без партизанских одреда, помоћу комуниста послатих 1941. године. Ствар је у великој мери ваљало свршити конференцијом у селу Бујану (на албанској територији). На Хоџин захтев Миладин Поповић је (19. октобра 1943) у том смислу писао Титу, а Хоџа члановима своје партије послатим на Космет. Како је опредељење Косовара у будућности могло да буде дубиозно или бар неизвесно (у смислу придружења Албанији НОП-а због рада албанске реакције) требало је обезбедити политичко усмеравање маса преко народноослободилачких одбора који би фактички припадали албанском НОФ-у, мада би формално форуми припадали југословенској КП и НОБ-у. Стога је Енвер Хоџа својим партијским кадровима на Космету писао: „Пут који сте досад следили у вези са Косовом и осталим албанским регијама био је погрешан. Косово, Метохија итд. одмах треба да имају своје руководство, у борби израсло, у којем свакако већину треба да чине Албанци. Они морају да имају народноослободилачки, антифашистички одбор чији се састав не сме наметнути, него треба да буде демократски изабран [. . .] Албанци у својим јединицама боре се на челу са албанским заставама. Треба подржати и пропагирати њихово патриотско осећање, љубав према домовини, упоредо са осећањем интернационализма и за братско пријатељство са осталим југословенским народима. Њима треба рећи јасно и отворено да ће, као резултат њихове борбе, после ослобођења, као и сви остали, уживати пуно и неотуђиво право на самоопредељење до отцепљења [. . .] То право треба да буде јасно објављено као право ко-

је обухвата све могућности, до самосталног живота. Никакво друго решење албански народ Косова не прихвата и сматра га неправдом [. . .] Наше је мишљење да Косово и Метохија и албанске регије Македоније које се граниче са Албанијом и насељене су Албанцима треба да буду припојене Албанији, пошто Југославија буде ослобођена од фашистичких канџи“ (102—4).

Овде је потребан коментар. Рад импортованих чланова КПА у оквиру делатности КПЈ означен је као погрешан. Потребан је такав пут где би присуство КПЈ било само формално и номинално, где би импортовани имали своје руководство (:КПА), јер постојећи обласни комитет и народноослободилачки одбори, израсли у борби, нису били погодни за подмуклу политику Енвера Хоџе. И Хоџи је било познато да су Албанци само маргинално представљени у комунистичким организацијама Космета. Ако се партији нису могли преко ноћи образовати, руководство је могло бити тако промењено да је било у стању да спроводи политику КПА. У свим политичким телима, где чланство слободно бира руководство, ово изражава структуру чланства. За нове форуме требало је поставити претходни захтев: без обзира на чланство, руководство мора одговорити не националним пропорцијама чланства него укупног становништва, мада је оно, као албанско следило врло верно албанску националистичку реакцију. Иако је био против наметања, такво руководство према вештачком критерију било би стварно наметнуто, јер га не би могло изабрати већинско српско-црногорско чланство, осим ако се не иде методима преваре — чланство Срба и Црногораца је у одредима а малобројно чланство Албанаца попуњава политичке форуме. При томе су неке ствари тражене које су већ постојале — албанске заставе у одредима које су чинили косовски Албанци. Такви народни одбори би, као и у случају Дебра, имали да усмере одређење Албанаца за референдум после ослобођења. Референдум би морао изнети отцепљење од Југославије а даље могућности би могле бити различите, па би „Нова Албанија“ из окупацијских времена могла неко време живети као самостални чинилац. Посебно је могла бити незгодна делатност Мухарема Бајрактарија, који је деловао у брдским областима уз југословенску границу, а био је повезан са британском обавештајном службом; као емигрант пола деценије је провео у Југославији, а најпре није хтео да се бори било против кога.³²

Импортовани чланови КПА, жељни пуне власти по „кључу“, били су сувише ревносни у селу Бујану, чак више него што је тражио Енвер Хоџа. То је и побрвало њихове планове, јер је њихова декларација пре времена стављена у политички оптицај. На II заседању АВНОЈ-а питање Космета није ни поменуто, нити су представници Космета стигли на изјашњавање у Јајцу. Косовари су заобиђени и у пројектима платформе о праву народа и грађана на

32 E. Нохха, *Les menées*, 26—8; V. Dedijer, *Novi prilozii*, II (1981), 902.

којима је радио Моша Пијаде после II заседања, јер су наведени само Војводина и Санџак. Држање Албанаца партијаца на конференцији у Бујану одисало је нерасположењем против таквог држања врха југословенског НОП-а.³³ Тито је на бујанску декларацију реаговао идејом о балканској федерацији (крајем јануара 1944.), сматрајући да се на такав начин може задовољити жеља Албанаца да живе у једној држави.³⁴ Чланови КПА који су радили на Космету, као и Албанци са Косова обраћали су се писмима албанском руководству изражавајући сумњу, неверицу и неслагање са радом и политиком КПЈ (114, 118).

Енвер Хоџа је у својим мемоарима отишао тако далеко да је писао да су тврд отпор заведених Албанаца на Косову и јарка квислиншка сарадња целе албанске реакције која се преселила на Косову ишли у прилог поновном успостављању југословенске власти на Космету, јер заведени нису могли да прими албански НОП. Држање касовских Албанаца послужило је нешто касније Титовим војницима да се криво обрачунају са Косоварима, проглашавајући их балистима и контрареволуционарима. Не објаснивши како су испарили они који су од Косова начинили бастион немачког одржавања у срцу Балканског полуострва од јесени 1943. до јесени 1944, Енвер Хоџа је тврдио да косовски Албанци под оружјем нису били никакви балисти него да се радило само о антијугословенски расположеном свету, због чијег држања јединице југословенске НОВ нису имале моралног права да поступе како су поступиле; мобилисани Албанци у Бару такође су устали против југословенских власти, мада у Улцињу и Бару никад није било балиста (109—10).

Поред питања судбине „Нове Албаније“ постојало је још једно питање као битно за Енвера Хоџу које га је понукало да заузме према Југославији негативно држање. Било је то питање његовог одржања на власти, на основу процене да су чланови југословенске војне мисије радили на његовом свргавању на II пленарном заседању ЦК КПА у Берату, новембра 1944. године. За угрожавање свог положаја Хоџа је оптужио шефа југословенске војне мисије пуковника Велимира Стојнића, који је, наводно, са неким члановима Политбироа (К. Дзодзе, Панду Кристи, Нако Спиру) и другим руководићим људима (Сејфула Малешова, Мехмед Шеху) организовао заверу за обарање Хоџе. Енвер Хоџа тада очигледно није много импоновао ни као војни старешина (загубио се у немачкој офанзиви и месецима се није знало где се налази!) ни као политички

33 АЈ, фонд АВНОЈ-а, № 21/1944; Б. Петрановић, Косово у југословенско-албанским односима, зборник: Срби и Албанци у XX веку, Београд 1991, 316, (Buiag). — О buiagској koggáeregynia 322, 323, 325—31 (Бујан). О бујанској конференцији вид. и: Б. Петрановић, АВНОЈ и Бујанска конференција, зборник: Косово — прошлост и садашњост, Београд 1989, 131—7.

34 Б. Петрановић, Косово. 309.

руководилац (марксистички необразован, недовољно активан). Стојнић је, тобоже, на неком тајном састанку окупио све Хоџине критичаре, од њих створио фракцију, са задатком да ова иступи на Политбироу а потом на пленарном заседању; наводно је усвојена и нека платформа за измену на врху КПА. Преговори др Имера Дишнице у Мукџи са „Бали комбтаром“ и секташке грешке Лири Геге стављене су на терет партијском руководству, мада је ово такође осуђивало резултате Дишнициних преговора у Мукџи. Занимљиво је тумачење које је дао поменути приручник за партијске курсеве (1958) о Мукџи: грешка није била што је прихваћен позив балистичких вођа Али Келцире и Митхата Фрашерија да се разговара о образовању „Комитета за спас Алабаније“, него у пристајању на жеке неприхватљиве тачке предложеног и потписаног споразума; превид не би био ни то што би се привремено прикривала руководећа улога КПА у НОФ, који се не би морао расформирати, него што је одобрено деловање несумњивих непријатеља типа Цена Елезија (не и Келцире и Фрашерија!). Негативни ефекат бератског пленума био је вишеструк: (1) тиме је нападнута правилна партијска линија, која се проверавла у НОБ; (2) неправилно је нарушено јединство у руковођењу КПА; (3) отворен је пут да се у КПА увлачи антимарксистичка линија КПЈ; (4) отворена су врата руководству КПЈ да се меша у унутрашње ствари КПА и Албаније; (5) створени су услови за опортунистички рад Сејфуле Малешове и за непријатељско деловање Кочи Дзодзеа. Иако комплот титоваца у Берату није постигао пун успех, многе донесене одлуке су биле непринципијелне и неправилне те су дуго кочиле несметани развитак снага у оквиру КПА.³⁵

Несумњиво је да је постојало доста једнодушно расположење да се у Берату смени Енвер Хоџа, но такво расположење није могла изазвати југословенска мисија која је дошла у Албанију свега неколико недеља пре II пленарног заседања. Енвер Хоџа већем броју руководећих људи није могао импонирати у поређењу са руководиоцима других балканских комунистичких партија (Тито, Г. Димитров). Нако Спиру, као секретар албанске комунистичке омладине, био је један од најжешћих критичара Енверових поступака и отворено је тражио Енверово смењивање. Спиру је саставио Енверову биографију и предао ју је секретару југословенске војне мисије, такође омладинском руководиоцу, који ју је проследио југословенском партијском врху. Нако Спиру, веома амбициозан и активан, запазио је да су југословенски другови Миладин Поповић и Душан Мугоша веома много мешали у албанске унутрашње ствари, често и кад није требало, а да на бератском пленуму, кад треба изабрати партијско руководство за године изградње Југословени се повлаче. Уздржљивост југословенске војне мисије упутила је На-

³⁵ ДАСИП, ПА, Албанија, 1958, фасц. III, дос. VIII, Пов. бр. 32441, стр. 7—8.

ка Спируа и Мехмеда Шехуа да се обрати совјетском амбасадору, кад је овај приспео у Тирану, те ће њих двојица од 1945. бити типични совјетски људи у албанском партијском врху. Лабилни Нако Спиру се и 1946. обратио југословенском руководству са оптужбама на рачун Е. Хоџе, али Политбиро КПЈ није хтео да интервенише, помажући афирмацију Енвера Хоџе. Сам Енвер Хоџа био је према критичару Спируу попустљивији него према другима, кад је видео да се он припија уз Совјете, рачунајући да ипак није постао југословенски човек. Без обзира на критички однос југословенске војне мисије према неким пропустима у раду Енвера Хоџе и према оном што није урадио а требало је да на време сврши, мисија је одбила да се укључи у заверу за смењивање, имајући на уму скорашње ослобођење Албаније и чињеницу да је Енвер Хоџа постао „симбол“ у албанском НОБ-у и да је постао више него иједан други албански руководилац популаран у народу, што је била последица свесног рада чланова КПА у народу почев од заседања у Пермету (24. маја 1944). Представници југословенске војне мисије убеђивали су Нака Спируа и друге чланове ЦК КПА да би Енверова смењивање нанело штете у време коначног ослобођења земље. Хоџа је „заборавио“ у својим мемоарима да помене да му је, на његову молбу Стојнић помогао да састави реферат за пленум, те су више ноћи радили заједно, при чему је млади Н. Диздаревић служио као преводилац; неке делове (стратегија НОВ у завршној фази рата, о антифашистичком фронту и масовним организацијама, о организацији војске и државе итд.) је Стојнић, на Хоџину молбу сам саставио а Диздаревић превео, те су ти делови без већих измена ушли у реферат; Стојнићеви ставови били су ставови НОП Југославије, с којима су се чланови војне мисије упознали приликом припрема на Вису за полазак у Албанију и из материјала које су собом понели. Таква помоћ није се могла сматрати негативном интервенцијом, мада је ставове о народном фронту и утапању партије у њему после 1948. Хоџа прогласио наметањем Југословена албанској партији. Кудикамо више мешали су се Југословени пре доласка мисије, а посебно Миладин Поповић, који је ометао и рад војне мисије. Милован Билас је у својим успоменама забележио како је у једном оштром разговору са Стојнићем овога озбиљно упозорио да се не меша у албанске ствари, мада се сам Билас кудикамо више наметао Албанцима својим саветима.³⁶

Енвер Хоџа је у *Титоистима* писао да је бератски комплот имао горке плодове, јер је Стојнићева мисија ишла за потчињавањем КПА и Албаније Југославији, што је требало постићи његовим смењивањем и довођењем за генералног секретара КПА послушног човека, који би прогутао косовску пилулу и пристао на губљење албанске независности утапањем у Титову балканску федерацију.

³⁶ N. Dizdarević, н. д., 20—1, 38, 21—22, 33, 18; M. Đilas, *Godine vlasti* (memoari), Bon 1973.

Хоца је налазио да је у војној мисији бистри али лукави Нијаз Диздаревић играо сиву еминенцију Нака Спируа а да је Стојнић постигао да је и шеф совјетске војне мисије, мајор Иванов упознавао Албанце преко Стојнићевих диоптрија. Хоца трпа међу заверенике и Лири Гегу, за коју је нашао улогу „турског главешине“, која се у Валони повезала са Душаном Мугошом и Мехмедом Шехуом у арогантном и незајажљивом личном истицању (133, 128—9). На Стојанићеву мисију Хоца се и касније враћао у размишљањима и о њој је на крају живота дао следећу оцену: „Будућност ће показати да је „мисија Стојнић“, пре свега била специјална мисија, послата од Тита крајем рата у Албанију, са мрачним циљевима политичке диверзије и агентуре. Он је дошао да организује ударац против КПА и њене линије, дошао је да потчини КПА, да је претвори у средство и прирепак КПЈ. Он је дошао управо на прагу потпуног ослобођења Албаније да би поткопао основе на којима се заснивала нова народна власт и да би припремио терен за претварање Албаније у седму републику Југославије“ (137). Стојнић се трудио да што више Немаца оставе кости у Албанији, док је Енвер Хоца настојао да Немци што пре измагле из Албаније и да се у њиховом терању сачувају не само људи него и мостови и други објекти који су у свим ратујућим земљама рушени да би се уништила непријатељева жива сила (144—45). Постоје немачки документи да је и Фадиљ Хоца у име косовских југословенских партизанских јединица склопио споразум о слободном пролазу Немаца у деловима североисточне Албаније у којима су биле стациониране неке косоварске јединице. Нијаз Диздаревић пак био је од КПЈ „наводно“ задужен да мобилише албанску омладину у случају да КПА саботира „братске“ налоге руководства КПЈ или да чак иступи против Југославије (146). Само је Енвер Хоца 1944. дозвољавао ситуацију да би КПА могла да се усмери против Југославије, јер му се стално врзала по глави идеја о потуљеном преузимању Космета и западне Македоније. Стојнић се залагао и за неке албанске прваке из Метохије (Гани-бег Криезиу) или дебарског краја (Џен Елези), те је сугерисао да се ти британски агенти укључе у НОФ Албаније, с обзиром да се нису баш вруће борили против НОВ, али и да би радили за своје југословенске заштитнике (155).

Регрутовање тајних агената започео је још ђопави Мугоша; његови људи постали су Лири Гега, Кочи Дзодзе и Панду Кристу, али и човек од пера Сејфула Малешова (161, 163—4, 167). Завера у Бирату (168—88) почела је тако што се Нако Спиру обратио Панди Кристу и говорио о грешкама Миладина Поповића кад је он већ напустио Албанију; говорио је и о Енверу Хоци и о његовим људима Рамадану Читакуу (родом из К. Митровице) и Лири Гепи. Тим причама се наредних дана придружио и Кочи Дзодзе, те су обојица говорили како из Политбироа треба удаљити Гегу и Читакуа, а да на пленуму треба поставити Енверово питање, с обзиром да се оно не би могло решити на бироу. Нако је рекао ако се Енвер

не би могао убедити да напусти положај, да би га убедила кубура. На тајном састанку тројице главних завереника присуствовао је и Стојнић (мада није знао албански а француски сасвим недовољно) (182—3). У критици секташтва на пленуму, што је стављало и на Енверов рачун, са иступањем Сејфуле Малешове солидарисао се и Бедри Спахиу (Енверов земљак из Бирокастра и његов друг из корчанског француског лицеја) (195). Уместо секташтва требало је устоличити опортунизам према Југословенима и њиховим мудрим директивама, с обзиром да је Југославија гарантовала албанску независност од насртаја грчких монархофашиста (221—3).

Одмах после надугачког објашњавања бератског комплота, Енвер Хоџа се поново сетио Космета, чију је проблематику доводио у вези са Бератом, мада то није изричито рекао. Тврдио је како се 53.000 албанских младића и девојака са Косова јавило у редове бригаа НОВ Албаније и у косовске бригаде (што никако не може бити тачно — Б. Хр.). У таквој ентузијастичкој атмосфери стварани су нови народнослободилачки одбори у које су ступали албански родољуби. Видевши такво албанско одушевљење, југословенске војне власти дале су налог бригаама албанске НОВ да гоне немачког окупатора који се преко Санџака повлачио ка Босни. Бригаде су заиста терале окупаторе до Вишеграда. Косовари су, међутим, захтевали да се албанска војска врати на Косово. Том захтеву је удовољено, али не задуго, јер се испоставило да Грци врше притисак према Корчи, те су албанске бригаде отпраћене преко Македоније у правцу Корче, као што су, наводно српски краљ и црногорски кнез упутили ка југу, у гоњењу Османлија албанске устанике који су 1912. године ослободили Косово од турске власти (218—20).

II. АЛБАНСКА КРИТИЧКА РЕКОНСТРУКЦИЈА АЛБАНСКО-ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ОДНОСА 1945—1948.

Политичко-безбедносна ситуација у Албанији 1945—47. године била је тешка. Проучавање тога стања може се разлучити на неколико ужих тематских целина: 1. противници успоставе и стабилизације режима народне демократије; 2. легална опозиција изван Демократског фронта; 3. смањење унутрашње напетости у Албанији током 1946 с изузетком септембарског покушаја преврата у Скадру; 4. унутрашње политичко стање у условима изградње 1947. године; 5. велики судски процеси због субверзивне и саботерске делатности опозиције из редова народних посланика и техничке интелигенције.

Покрет у Албанији против окупатора, мада се рано јавио, био је много слабији него у суседној Југославији (која је служила као први ратни савезник и узор), а северни део Албаније уопште није био обухваћен покретом. Велики проблем су потом представљали: примитивна социјална структура становништва, са неживљеним

племенским реликтима у сточарским заједницама, са неначетим ауторитетом феудалаца и племенских старешина, барјактара, који су и даље представљали укупну народну вољу ужих средина, јак утицај верских поглавара у конфесионално подељеној земљи и посебно прозападна оријентација готово свих интелектуалаца, школованих на Западу или у заводима страних држава по средњим школама у самој Албанији, делатност страних обавештајних служби, најпре британске а затим америчке, био је кудикамо јачи у Албанији него у другим балканским народнодемократским земљама, и даљи рад тих служби за цело Полуострво имао да се обавља из Албаније. Влада Националног комитета од краја 1944. до средине 1946. водила је опортунистичку политику класног мира како би се створио привид националног јединства становништва како се не би изазвале утицајне стране мисије. Чим су предузете прве мере одузимања имовине сарадника окупатора и аграрне реформе, отворен отпор јавио се на више страна. Заостало сељаштво је у влади са комунистичком идеологијом видело непријатеља „дина“ (вере) и према њој је узело одречан став. Чак и део православног становништва, које је било најближе власти био је незадовољан прогачком оријентацијом неких достојанственика цркве. Из рата је по избаченим крајевима остало доста наоружаних чета „Бали комбтара“ (са емигрантским центрима у Италији и Грчкој), „Легалитета“ (присталице А. Зогуа, из бегличко средиште у Египту), „Вориоепирских“ сепаратиста (централа у Грчкој), затим групације „Друге признанске лиге“ (агенција у Белгији) и тзв. скадарске групе „Независних националиста“.

Демократски фронт је била једина политичка организација уз КП Албаније. Мада Фронт није био организован као коалиција, већ у лето 1945. јавили су се знаци диференцирања у Фронту и стварања група око појединих личности. Још је јачи отпор био изван Фронта, чији су вођи били повезани са војним и дипломатским представницима Британаца и Американаца а касније нешто и са Французима па и Италијанима. Курс политичког раслојавања појачали су парламентарни избори 2. децембра 1945, који су у народно представништво довели знатан број посланика унутарфронтске опозиције. У периоду извесног политичког опуштања (до средине 1946) било је и министара (Сејфула Малешова) који су иступали против брзог јачања личне власти комунистичког вође Енвера Хоце, па су помагали дисиденте. Било је и импорта политичких организатора опозиције (масон Мираш Иванај, из Турске). Постојала је и илегална националистичка омладинска организација „Скендер-бег“, која је јасно иступала против југословенског примера и утицаја, постављајући питање присаједињења Косова. И сама влада била је порозна на питању југословенских крајева са знатним албанским живљем, па је о томе Енвер Хоца водио разговоре у Београду приликом своје посете почетком лета 1946. Чим су предузети први кораци класне политике, дошло је до покушаја обарања власти у Скадру (септембра 1946, Јуб Казази са католичким брђанима) а нешто

касније је у приморским гарнизонима избила војна побуна под вођством неких пуковника. Децембра 1946. откривена је разграната организација „Бали комбтара“ по целој земљи и установљене су њене везе са емиграцијом у Италији и са оперативним комитетом у Грчкој. За цело време поменутих година ређали су се погранични инциденти, било да су грчке власти помагале вориоепирце (бекства из војске и прелаз у Грчку) или су албанске политичке структуре помагале грчке партизане. Обрачун је извршен и у врховном форуму бекташке браће (која је у извесној мери помагала режим), тиме што су убијена двојица најзначајнијих протагониста, поретка међу бекташима (марта 1947). За владу је представљала незгодну околност што се није могла јаче послужити пропагандним средствима, јер новине нису ишле дубље у народ, који је већином био неписмен, док су радио-апарати били реткост и велик дар страних обавештајаца.

Стране агентуре биле су врло моћне, богате и активне, ослањајући се на војне и дипломатске мисије В. Британије и САД. Оне су ишле за тим да се компромитује народнофронтска влада у настојањима да земљу привредно опорави и економски развије. Саботаже при исушивању плитког језера Малик и на постројењима нафтних извора и у рафинерији у Кучови биле су доказане. У њима су учествовали италијански геометри и радници — нафташи као и албанска техничка интелигенција. Од јесени 1946. и током прве половине 1947. организовано је неколико великих судских процеса у којима су осуђени домаћи и страни саботери а због побуне и многи католички достојанственици и група официра и војника. Почео је режим притиска и стрељања. Од краја 1946. напуштен је покушај директног наслањања на СССР, те је до пред крај 1947. спровођен југословенски курс. Кад Југославија није дала онолико економске помоћи колико се очекивало, поново се јавила оријентација на СССР, и то је већ био почетак оног процеса који је своју пуну афирмацију стекао средином 1948. године. Удаљавање од Југославије није у довољној мери ослабило рад шовинистичких беговских и интелектуалних кругова, те је пракса репресије појачана, јер је СССР био далеко да пружи хитну и оружану помоћ.¹

Ништа бољи није био ни спољнополитички положај Албаније у годинама после другог светског рата. Југославија је врло много учинила да се поправи тај незавидан и врло осетљиви положај. Београд је стварно постао право место одакле су се оперативно водиле албанске спољнополитичке акције не само кад је реч о југословенској помоћи или посредовању, него и кад се радило о другим земљама, чији су дипломатски представници ступали у контакте са новом Албанијом, па су из Београда албански дипломати одлазили и на мировну конференцију и друге међународне скупове где су у

¹ О томе вид.: В. Нгабак, *Političko-bezbednosna situacija u Albaniji 1945—1947. godine*, XX век 1990, стр.

договору и по елаборатима југословенских другова примали прихватљиве компромисне резолуције. Југословенска дипломатија је преузела да исходи признање албанске владе не само код народнодемократских држава него и у неким западним или неутралним земљама. Она је примила обавезу да санира заплете који су настајали због надређеног држања и интереса западних велесила, али и због сувише самоувереног држања Енвера Хоџе, који је пријатеље сувише ценио само по томе колико користи може од њих извући. Кад се у кризи која је настала у Крфском каналу и у пријему у ОУН видело да Југославија није у стању да се носи са западним силама, од лета 1947, после Хоџине посете Москви, почела је овладавати конкурентска совјетска линија а односи Албаније са Југославијом почели су хладити пре свега зато, што и поред знатне економске помоћи, сарадња са Југославијом није могла дати толико вредности да се Албанија извуче из вековне заосталости. Млади Енвер Хоџа је све ствари тражио да се најхитније реше и да се удовољи његовим захтевима, макар били и дипломатски сложени.

Уместо одлучне и недвосмислене оријентације на Исток, а пре свега на првог суседа Југославију, албански руководиоци су окретали своје погледе на Запад, не би ли стекли међународно признање независности своје земље. Штампa је мало писала о балканским земљама па и о СССР-у, док је Запад био предмет веће пажње и интересовања. Посебно је на високој цени била Енглеска, док је Француска важила као шампион демократије, те је само она могла бити узор у државно-правним питањима. Проиталијанска оријентација била је део службене владине политике на свим подручјима живота. Тек фебруара 1946. протерани су из земље италијански агенти који су дошли у време окупације, ширећи фашистички дух. У исто време и студенти и трговци су једва чекали да се успоставе везе с Италијом и да се тамо пође. Било је јасно да ће се спољно-политички став моћи купити међународним признањем државе и владе.²

После београдске декларације (1955.), када је дошло од изравнања совјетско-југословенских односа, и са албанске стране учињено је признање о погрешном политичком курсу према Југославији, насталом, наводно, само због поверења у ставове совјетског руководства, код којег је највећи кривац био већ покојни Берија. Но, кад је реч о периоду од 1945. до 1948. Енвер Хоџа је са трибине III конгреса Партије рада Албаније (=ПРА) маја 1956. изјавио да је на југословенској страни долазило до принципијелног искривљавања. Поента у његовом излагању налазила се у покушају да се одговорност на оно негативно што је изашло на јавност почев од резолуције Информационог бироа средњом 1948. поделили између албанске

² Детаљније о томе: Б. Храбак, *Међународни положај Албаније 1945—47. и Југославија*, Истраживања XIII, Нови Сад 1990, 249—312.

и југословенске владе, док би негативни салдо 1945—48. пао само на Југославију.³ У том салду се налазило више искривљавања, почев од економске сфере.

1. Економски односи Југославије и Албаније у албанским критикама са становишта резолуције Информбирова за период 1946—48.

Питање вишегодишњих економских споразума и њиховог извршавања до средине 1948. једно је од најважнијих подручја албанских критика на рачун Југославије у време изласка резолуције ИБ-а. Те критике су се почеле јављати најпре у дневној штампи а затим целовитије већ крајем лета 1948. да би нешто касније била систематизоване, добијајући облик који је ишао у историјске прегледе. Са југословенске стране о томе постоји такође обилна грађа (концентрисана у бившој архиви ЦК СКЈ, на основу које је дата примарна научна експозиција.⁴ Материја је разлучена у више потпитања: изједначавање валута, заједничко планирање, укидање царина, изједначење цена у обема земљама и слично.⁵

Југословенски руководиоци у великом замаху привредне обнове настојали су да се вишегодишњи планови привредног развитка народнодемократских земаља на Балкану донекле усагласе, с тим да се координацијом уклоне тенденције затварања како би се дошло до аутохтоних привреда. То су сиромашни Албанци протумачили као претварање Албаније у југословенску колонију и пљачку свог иначе убогог стања; веровали су да југословенски несумњиво преамбициозни врх тежи да њихову земљу сведе на положај седме републике те да је интегрише у Југославију. Док су руководства СССР-а помагала такве интеграцијске захвате претерано агилних југословенских функционера (предлажући чак и интегрисање Албаније у југословенску федерацију), албански партијски и државни првотимци су те тенденције толерисали, мада нису њима били задовољни. Иако су одобравали југословенске планове, совјетски комитети су стварали и своју гарнитур у малој Албанији, која иначе није била обухваћена системом ИБ-а. Као совјетски портпарол најпре се разоткрио Нако Спиру, председник комисије за привредно планирање Албаније. У време његовог опирања координираног усклађивања албанске економије са југословенском, дошло је од првог боравка Енвера Хоше у Москви. Одмах после његовог повратка осетила се тежња да се албанска перспектива веже за совјетску (мада то Москва тада није тражила), а контакти са Југославијом су показивали приметно за-

³ Дипломатски архив Секретаријата за иностране послове (у даљем тексту: ДАСИП), Пов. архива (у даљем тексту: ПА), Албанија (у даљем тексту: А), фасн. I за 1958. Пов. бр. 49200, елаборат Арсе Милатовића „Југословенско-албански односи“.

⁴ Н. Гашећа,

⁵ Као нап. 3/II.

хлађење. Како су мегаломански планови и захтеви Нака Спируа доживели критику и у Политбироу КП Албаније. вочи седнице на којој је требало да полнесе рачуне о својим препотенцијама, он је извршио самоубиство (новембра 1947.). Видећи да од совјетске економске помоћи нема ништа и да мање амбициозне инвестиције и технички напредак зависи једино од југословенског суседа, Енвер Хоџа је од децембра 1947. поново отолио односе са суседном федерацијом. Нако Спиру је био против примања југословенског кредита од две милијарде динара, знајући да би инвестиције извршене у оквиру тог кредита допринеле повећању угледа Југославије у албанским масама, које су већ јеле хлеб од југословенског жита. Спиру није желео улагања која би могла збрисати самостални економски развитак Албаније на мање-више аутархичној основи.

Већ на прве критике с албанске стране **Борба**, као орган ЦК КПА, објавила је доста подробен осврт на југословенско-албанске односе. Констатовано је да је југословенска економска и политичка помоћ учврстила позиције народнодемократске Албаније према западним велесилама. Уговор о пријатељству и узајамној помоћи између ФНРЈ и НР Албаније, потписан у Тирани 9. јула 1946. значио је свечани акт о жељи народа обеју земаља да учврсте победу над спољним и унутрашњим непријатељима и о успостављању равноправности и братства народа двеју земаља. Потом је потписан Уговор о усклађивању привредних планова, о царинској унији и о изједначењу валута (27. новембра 1946), који је одредио јасне колотечине привредне сарадње. Још јула 1946. између министарских савета обеју држава постигнут је договор о оснивању мешовитих друштава на бази паритета каква су друштва била у великој моди, закључивана између СССР-а и народнодемократских држава. Мешовита друштва су посебно била нужна у закљученој сарадњи, јер је на албанској страни постојала велика наслеђена заосталост, мањкање стручних кадрова и искуства у организовању и руковођењу појединих привредних грана. Кадрови и искуства у производњи била су потребни чак и да није било нових инвестиција, јер су дотад привредни стручњаци били странци који су после рата углавном напустили Албанију. Форма мешовитих друштава потпуно је одговарала оним друштвима која су закључивале економске организације из Совјетског савеза. Да Југославија не би била упола власник инвестиција учињеним у Албанији, југословенска влада је предложила кредите, који би омогућили Албанији да постане пуни власник инвестиција које су извозила мешовита друштва. Поред тога, Албанија је имала великих потреба за увозом и основних роба за издржавање свог становништва. Како ће се трошити предложени кредит потпуно самостално је одлучивала албанска влада. Код друштва за експлоатацију и прераду нафте и код рударских предузећа Југославија је одустала од половине добити, задовољавајући се само са 15%, док су се девизе добитијене за извоз ових производа посебно регистровале. У неким мешовитим друштвима Југославија је обезбедила сав инвестициони мате-

ријал, на пример на железничкој прузи Драч—Пећин (43 км), на којој је и сав стручни и технички кадар такође био само југословенски. На исти начин била је уређена изградња и хидроцентрале Велика Селита код Тиране, која је обезбеђивала електричну струју и здраву воду за главни град Албаније; хидроцентралу је градила „Хидроградња“ са својим особљем и целокупном механизацијом. Помоћу југословенских кредита и стручњака у 1947. и 1948. године неколико је пута увећана производња нафте у запуштеном крају Патоса и знатно је побољшана продукција и прерада нафте у Кучови, побољшана је производња бакра и омогућено је отварање нових рудника хрома, којим је Албанија богата. Те инвестиције и бонификација вршене су у оквиру мешовитих друштава. Поред тога предузета је изградња фабрике шећера у Корчи, творница мармелада у Елбасану, кудељаре у Рогожини, фабрика за прераду брнистре у Рогожини, једне текстилне творнице, једне штампарије итд. Кредитима Југославије омогућено је да Албанија пређе на колосек планске привреде, да се уравнотежи негативан биланс државног буџета, обезбеди средства за одбрамбену моћ земље, да се боље користе постојећи капацитети који су могли извозити и полупрерађевине и слично. Кредити су знатно повећали народни доходак, те су омогућили повећање плата државних службеника и бољу надницу радника. Поред акумулације повећан је и животни стандард. Захваљујући кредитима, албански буџет је тек 1947. састављен и спроведен без губитака, него чак са суфицитом од приближно сто милиона лека. У оквиру кредита од две милијарде (јуна 1947) Југославија је примила обавезу да набави и потребна девизна средства по конкретним захтевима, мада је тих девиза и сама имала врло мало. Ако се искључи роба која је Албанији испоручена у првој половини 1947, дакле пре закључења уговора о кредиту, у износу од неколико стотина милиона динара, што је укључено у тај кредит, коришћење кредита вршено је само у другој половини године, те је то био разлог што он није цео искоришћен. До краја 1947. Албанија је од датог кредита искористила нешто преко милијарду динара, а 400 милиона је од преостатка задржано као резерва. Југославија је 1947. године Албанији укупно испоручила материјала и роба у вредности од 1,350.000.000 динара или 64% од предвиђеног износа. Захтеви за коришћење своте стизали су из Албаније споро и наодлучно, а Нако Спиру је чак отежавао проширивање веза на основу поменутог кредита. Југославија је укупно експедовала у Албанију вредности од милијарду и 600 милиона динара, а са албанске стране примила је те године сировина за 150 милиона, дакле ни 10% дате вредности. У поменутој југословенску своту нису урачунати 124 милиона лека што је Југославија уплатила на име свога дела капитала у мешовита друштва као и помоћ од 52 милиона динара у храни и другим примарним потребама што је била помоћ народа Југославије албанском народу у вези с великом поплавом у Албанији. Уместо свота Албанци наводе проценте својих

и југословенских обавеза које ни издалека нису биле паритетно планиране.

У току 1948. Југославија је Албанији одобрила кредит од три милијарде динара, у коју своту је ушао и неискоришћени кредит из 1947. године. Албанци су поновили своју спорост и неодлучност у постављању конкретних захтева, те су поручили материјала и роба за свега 750 милиона, од чега су југословенски произвођачи до краја јуна испоручили 90% поруцбина. Маја 1948. Југославија је прихватила захтев за накнадним требовањем материјала, како би се боље искористили постојећи капацитети у Албанији. Да би компензирала вредности добијене од Југославије, албанска влада је отворила кредит Југославији у висини од милијарде динара, али уопште није установила план извоза роба, нити је пришла извршењу обавеза које су примили њени представници код утврђивања биланса за 1947. јануара 1948. Албанија је у то време извезла у Југославију роба само за 240 милиона динара, а за остатак дала је фиктивне термине и неодређени квалитет роба. С обзиром да албанска страна није довољно рационално користила дато жито, у пролеће, кад је са залихама најтеже, Албанија је затражила додатних 5000 тона пшенице и, наводно за исхрану војне стоке 1000 тона овса. Захтеву је одмах удовољено, мада је исхрана становништва у Југославији морала због тога бити даље редуцирана; то је било већ време кад су на албанској страни већ правили критике на рачун југословенске политике

Било је више разлога због којих је требало изједначити цене роба у обе земље, али су уважени неки обзир (већи транзитни и производни трошкови у Албанији, скупља храна због недовољне понуде итд.). Предложене мере албанска влада није усвојила, те су настале последице за које је само она могла сносити одговорност. Цене су утврђиване у Координационој комисији и само за три артикла јуна 1948. цене нису установљене. Терен цена је, међутим, послужило као главно подручје оптужба против Југославије. Индексацијом цена у корист Албаније прелило се 14 милиона динара, мада је албански извоз у Југославију био минималан. То су установиле заједнички извршена анализе у оквиру Координационе комисије, не узимајући у обзир слаб квалитет робе која је стизала као извозна. Југославија је неке робе плаћала знатно преко онога што би Албанија добила на светском тржишту; код бакра је та цена била трипут већа. У откупу и других роба прихваћен је производни принцип, те је плаћана цена производа који је лоше произвођен, знатно скупље од цена на светској пијаци. Од оне робе коју је Албанија поручила у иностранству преко Југославије (од 700 милиона) на прво полугође отпало је само 140 милиона, од чега су југословенска предузећа испоручила роба за 50 милиона (35%); за касно подношење потребних класификација била је крива албанска а не југословенска страна, како је то касније установила албанска „анализа“. За албанску робу Југославија је примила 10 милиона а за поручену и испоручену дала је

15 милиона. На рад Координационе комисије није било ниједне примедбе до 19. јуна 1948, тј. пред саму резолуцију ИБ-а. Сам Енвер Хоџа се још 12. маја 1948. најпохвалније изражавао о Југославији и о њеној улози „у успостављању и трајном очувању народне власти у нашој земљи“.⁶

Први иступ врхунских албанских руководилаца о албанско-југословенским економским односима био је интервју министра индустрије Скадранина Тук Јакове, кад је предводио трговинску делегацију на закључењу привредних споразума са владом СССР-а. После закључених аката Јакова је дао представницима јавности (22. септембра 1948) интервју у коме се осврнуо и на економске релације Албаније и Југославије до тог времена. Рекао је да резултат двогодишње сарадње са југословенском страном није оправдао албанска очекивања. Уместо излагања из привредне беде уз наслон на Југославију изродило се нешто сасвим супротно. Јакова је утврдио да су у току две године настали елементи који сведоче о мрачним и експлоататорским циљевима Југославије према Албанији. Рачунајући са тешком економском ситуацијом Албаније, југословенска влада је вршила припреме које су имале сврху да се албански министарски кабинет примора да се одрекне своје независности и суверености земље, како би југословенско руководство остварило свој крајњи циљ према свом малом суседу — претварање независне Албаније у седму југословенску републику са статусом колонијалног привеска. Уместо стварне и довољне привредне помоћи, саобразно духу уговора о пријатељству и узајамној помоћи, Југославија се упустила у коришћење и оних малих привредних извора којима је располагала ратом опустошена Албанија. Југословенска влада била је издашна једино у обећањима, али о њима није водила рачуна. Албанска влада је уложила огроман напор како би привредну сарадњу са Југославијом усмерила на исправан пут, али то је био узалудан посао. Крајњи исход двогодишње сарадње са Југославијом било је даље осиромашење албанског народа, а Албанија у створеном ђаволском кругу није била у стању да учини ниједан коренитији корак напред.⁷ Као што се може осетити интервју је био један уопштен ламенат, без иједног податка. Што се тиче очекивања, она се не могу ни планирати ни извршавати.

Бугарски лист *Работническо дело*, на основу албанских службених саопштења објавио је (27. јула) да је Југославија 1947. испунила обавезе у вези са кредитом од две милијарде за 51%, а за шест месеци 1948. само 12%, док је Албанија за првих шест месеци 1948. испунила обавезе са 74%, док цифре нису дате за 1947, јер би биле поразне; није речено ни која је вредност за Албанију уговорена за 1947. и 1948. годину. За мешовита друштва речено је да је Југославија унела врло мали део свежег капитала, али је де-

⁶ Борба (Београд) 6. VII 1948, 3.

⁷ Танјуг, Вести иностраних агенција (црвени билтен) (у даљем тексту: Танјуг — ЦБ), 22. IX 1948 у 23 ч., 1—3.

лила добит, само није речено са колико процената.⁸ Опет уопштени показатељи које је дала албанска страна. Орган Демократског фронта *Башкими* је у првој декади октобра 1948. већ по трећи пут узео у разматрање југословенско повишење цена сировина из Албаније, које су цене изазвале општи скок цена у Албанији. Опет уопштено, мада су се могла навести повећања цена за сваку групу роба. Опште повећање је заиста настало, али не на штету Албаније. Сировине су скочиле трипут, тј. произвођач је примао од југословенских откупних предузећа триред више новца, а цене осталих артикала нису повећане три пута, тако да је Албанија као продуцент сировина само добила. Но, албанска држава није се обрадовала кад су јој сељаци и сточари добили више пара.

Проширена верзија тих оптужби нашла је места у реферату о економском стању Албаније, поднесеном на I конгресу КП Албаније 15. новембра 1948. Подносилац реферата, Гого Нуши, рекао је да је 1947. била година конкретизације привредних односа са Југославијом, тј. време примене економских договора. Нуши је изјавио да су албанска влада и руководство КПА још пре потписивања конвенције приметили извесне неправилности, на које су указали југословенским партнерима, али су оправдани приговори и противпредлози одлучно одбијени. У вези са режимом паритета новца Албанци су се противили тој реформи и после потписивања споразума, јер су сматрали да ће такав монетаран систем изазвати велике политичке штете и поремећаје у животу земље, али су Југословени те напомене назвали „сумњом у споразум”. Што се тиче изједначења цена, Нуши је подсетио на чињенице које су ометале извршење реформе и додао да је албански министарски савет јасно дефинисао те сметње, које су стварно суспендовале и начелно и практично остварење договора. Југословенско вођство је истакло формулу јединствене структуре цена и јединствених тарифа. Такав економски поредак водио је ликвидацији албанске независности и давању Југословенима права и могућности да утврђују цене у Албанији како им одговара, тј. да намећу најниже цене за робу која би се извозила из Албаније у Југославију и високе ставке за југословенске производе који би се извозили у Албанију. Албанци су, тобож, одмах открили слабе стране па и мрачне циљеве таквог устројства и споразума на основу којих је систем инаугурисан, али се нису могли јавно одупрети, јер су имали велико поверење у СССР, који је тада стајао иза Југославије. Говорећи о царинској унији са Југославијом, Нуши је изјавио да је та мера схваћена као олакшање размене роба. Југославија је то искористила да отвори капије албанских граница и да у сиромашној Албанији, која ипак није била тако уништена као Југославија, купује производе на слободном тржишту и да их преноси у своју земљу помоћу шпекулантских предузећа и трговаца, вршећи слободну размену динара за леке без

⁸ *Работническо дело* (Софија) 21. VII 1948, 2.

икаквог ограничења. Тај транзит наишао је на живо противљење ширих слојева народа, јер се обављао на пуну албанску штету, пошто је у Југославији већ био уведен режим строгог рационалисања и ништа се није могло купити у слободној продаји изузев децјих играчака, док су се у Албанији још од италијанске окупације налазиле знатне количине мануфактурних израђевина на слободној пијаци. То се односило и на грађевински материјал, за који је постојала јака потражња не само шверцера са југословенске стране, тако да су Албанци губили своје резерве роба а њихове цене су вртоглаво расле. То је погоршало стандард албанског народа. Албанци су протестовали против исцрпљивања својих радњи, на што су им Југословени замерили да се придржавају капиталистичких становишта. Ипак, током 1947. у споразуме су унесене и неке албанске корекције. Из реферата се види да се и држава и партија у Албанији понашала као потрошач а не као произвођач. Изузев хране, у Албанији се у годинама иза рата заиста боље могло живети него у разореној и опљачканој Југославији. Албанци су захтевали оно што још немају, али нису мислили да поделе оно што имају, по девизи: туђе хоћемо, али своје не дамо. После „антимарксистичких“ критика (албанске замерке су биле — марксистичке!) југословенских троцкиста, током прве половине 1948. размена динара за леке обављала се без препрека. Тиме је нанесена озбиљна штета албанском потрошачком стандарду, јер су кријумчари из Македоније, Црне Горе па и из других југословенских крајева куповали на албанским пијацама за динаре и односили и оно мало роба што се у Албанији и четврте године после рата задржало. Да није изједначен лек са динаром, одношење робе било би чак врло јевтино!

Што се тиче координације привредних планова, према мишљењу југословенског националистичког руководства, требало је да албанска планска изградња потпуно зависи од југословенске, и да се не уважава специфична потреба албанског народа и његове индустријализације! Према југословенским (пројекцијама, Албанци су били дужни да производе сировине за југословенску индустрију, те није ни било потребе да се подиже индустрија у Албанији; довољно је било да се Албанцима обезбеди из Југославије хлеб и друга храна а касније и производи које би све више производила обновљена југословенска индустрија, а Албанци би имали да се ангажују да производе индустријско биље и сточарске продукте за југословенску индустрију. По том концепту, Албанији није било потребно даље проширење петролејске индустрије, тобоже из стратегијских разлога, па чак није требало обновити ни оне рафинерије које су до рата производиле, него је нафту ваљало рафинисати у Југославији, те нафтне деривате враћати у Албанију и препродавати их по високим ценама, очигледно на пуну штету албанског народа. То је био однос колонизатора према колонијама и један Маршалов план у оквиру социјалистичких земаља. У тим грабљивим условима које је наметало југословенско националистичко руководство

била би ометена изградња социјализма, која се није могла замислити без индустријских погона и обнове ранијих индустријских предузећа која су прерађивала домаће сировине. Тиме се желело да се Албанија потпуно веже за Југославију и изолира од СССР-а и других земаља народне демократије. Циљ комисије за координацију привредних планова био је да ликвидира економску самосталност Албаније, да одузме албанској влади право руковођења мешовитим предузећима у Албанији, тако да албански министри не би били надлежни, чак ни да констатују саботажу и економску дезорганизацију која је постојала у тим предузећима и преко њих. Заједничка мешовита друштва су тобоже основана на паритетној основи, али тај паритет никад није постојао, већ је био предвиђен према споразумима, али је са југословенске стране долазио незнатан основни капитал; остали капитал југословенске стране био је лажан, фиктиван, с обзиром да су албанска постојећа предузећа имала да буду албански улог тих мешовитих предузећа и албанска влада је била обавезна да даље улаже у предузећа, дакле и у мешовита друштва. Образована мешовита друштва почела су рад са постојећим албанским капацитетима, јер без њих нису могла почети да производе, пошто југословенски капитал (као обртни) није никако стизао. Како је југословенска страна у погледу производа уживала једнака права, Југословени су, не дајући предвиђен капитал, експлоатисали албанске партнере. Обрачун крајем 1947. показао је да је албанска страна осим постојећих капацитета инвестирала у та предузећа која су постала заједничка преко мешовитих друштава своту од 547,750.000 лека, док југословенска страна није уложила готово ништа.⁹ Та критика била је научена из књига о критици колонијализма. Већ је саопштено што су Југословени обновили у домену нафтне индустрије. У то доба нерегулисаног саобраћаја не би се ником исплатило да нафту у већој количини превози у Ријеку или Љубљану, јер није било транспортних бродова за нафту ни вагона-цистернина на разрушеним пругама. Југословени су заиста према уговорима имали право на пола добити, али је већ речено да је узимано само 15%. Југословенима се није много исплатило да инвестирају у Албанију, јер се инвестиција више исплатила у самој Југославији, где је било спретније радне стране и стручњака. Албанци су опет показивали означени менталитет: туђе хоћемо, своје не дамо. Албанци ипак нису тражили да се мешовита друштва ликвидирају, јер су им много значили и стручњаци јер стари специјалисти су углавном напустили Албанију.

Нуши је у реферату изнео да се стање у току 1948. још више погоршало, јер су Југословени, користећи се ситуацијом која је настала после ултиматума који је Албанији упућен поводом анали-

⁹ *Bashkimi* (Tiranë) 8. X 1948, 2.

зе албанских економиста и КПА, Југословени су стварно подвргли рад мешовитих друштава свом непосредном руковођењу, користећи фамозну Комисију за координацију привредних планова.

Производња нафте и петролеја, која је могла да представља значајну ставку државне акумулације и извор девиза које би послужиле за набавку нових индустријских постројења из иностранства да се иде на петогодишње планирање није било по вољи југословенске, па су је чак реекспортирали из Југославије, служећи се њом да би сами дошли до девиза. Опет „теоријска“ а не конкретна критика. Од петролејских испорука добијено је 10 милиона девизних динара, а Албанији је купљено роба (чак и луксузних аутомобила) за 15 милиона, што све није морао знати Гого Нуши.

Планска производња у Албанији у поменуто време није била остварена, а за оно што је постигнуто заслуга припада само албанским радницима и стручњацима као и коришћењу огромног совјетског искуства. У вези са техничарима и специјалистима Нуши је рекао: „Ми смо их тражили, а они су нам слали дактилографе, шофере и административне чиновнике. У време потписивања економских споразума они су нам обећали да ће нам дати кредит од две милијарде у виду артикала потрошње и постројења, али југословенски троцкисти, по свом обичају, прекршили су обећање. Производе које смо имали да извеземо требало је да се предају без акумулације, а цене је ваљало одредити с њиховим пристанком, док роба коју је требало извести из Југославије, имала је да се лиферује по ценама које они одреде, без икакве дискусије с наше стране. То је представљало формулу реципрочности, према југословенским троцкистичким методама.”

Нуши је навео да правилна оријентација албанског руководства да се иде на петогодишње планирање није било по вољи југословенском руководству, те је оно, не анализирајући те планове и не саслушавши албанске планере, осудило албанске нацрте, оквалификовавши их као нереалне и аутархистичке. То је била основа надуване југословенске критике албанских петогодишњих планова (новембра 1947). Југословенски троцкисти, према Нушију, нису желели да се Албанија привредно развије а тиме и економски осамостали, већ су хтели да, остајући заостала, зависи од Југославије, као што колонија следи метрополу. План који је поднела албанска влада одбачен је и израђен накнадни план за 1948. Тим плановима Албанија је имала да буде вођена антмарксистичким и антисовјетским путем, одређујући руке југословенским троцкистима у вођењу албанске привреде, на огромну штету албанског народа. Инвестициони програм првог полугођа 1948. остварен је са 40,5 поена, а имао је да убрза инвестиције уопште, усавршавајући производњу, у складу са програмима Југословена.¹⁰

Прве тешкоће на инвестицијским објектима појавиле су се у пролеће 1948, одмах пошто је врхушка у Тирани обавештена о оптужбама које је Москва припремила на рачун Тита и југосло-

венског Политбироа. Гада је највеће градилиште у Албанији била хидроцентрала и акумулација за довођење воде у Тирану у Великој Селити, што је градила београдска Хидротехна.¹¹

Објекте које су градила југословенска предузећа као и железничка пруга од Драча за Тирану завршена су убрзо пошто су Југословени отерани са радова. Свечаности поводом пуштања у рад нових производних погона такође су коришћене за антијугословенску харангу. Тако је било и 16. јануара у Корчи, када је започео рад шећеране, коју су на ноге поставили југословенски инжењери и монтери из Зрењанина. Прослави су присуствовали чланови владе те совјетски дипломати и стручњаци који су завршили творницу. Министар Гого Нуши, енверовац, ниједном речју није поменуо да су највећи део радова извели Југословени пре него што су одстрањени са градилишта, него је југословенске стручњаке уопштено навео као саботере албанске индустријализације.¹² Албански стручњаци још ни јануара 1949. нису успели да ухватају производњу у новим фабрикама и уклоне дезорганизацију насталу удаљавањем Југословена, али су они оптуживали за привредне тешкоће и за неизвршавање годишњег плана.¹³ Приликом пријема делегата омладинских радних бригада (8. фебруара) Енвер Хоџа је изјавио како су југословенски троцкисти на изградњу железничке пруге изабрали зналце за извођење саботажа.¹⁴ Није поцрвенео изношењем таквих бесмисли. Тук Јакова је на партијском активу Тиране (30. децембра) поново клеветао, рекавши да Југословени нису испунили уговорене обавезе, из жеље да сниже животни стандард албанских радних људи.¹⁵

Између 7. марта и 26. јуна 1947. у ковници новца на Топчидеру израђиване су новчанице за рачун албанске народне банке. Пошто се сматрало да ће се и даље упућивати поруцбине за фабрикацијом одређених контингената лека, из Тиране нису тражили повлачење матрица. Ни после резолуције ИБ-а или се нису сетили да им је то остало у Београду или су још имали поверења у београдску штампарију новца да неће изазвати диверзије убацивањем штампаних и робом непокривених новчаница у Албанију. Без везе са „калупима“, у Албанији је 28. септембра 1949. извршено повлачење старих банкнота. „Калупи“ су за цело време били запечаћени и чувани у посебној каси, у шта су се могли уверити представници албанског посланства у Београду. Оног дана када је објављена замена новца неко се сетио да постоје матрице у Југославији, те је

10 *Танјуг* — ЦБ, 17. XI 1948 у 11 ч. (АТА 15. XI 1948).

11 Р. Ріјаку, *Nasilje nad albanskom revolucijom*, Београд—Prishtina 1984, 68—9.

12 ДАСИП, А, ПА, I/1949, дос. VII, Пов. бр. 41452.

13 Исто, дос. VI, Пов. бр. 41523, Кошмрљ 19. I 1949, са бр. 35.

14 Исто, Пов. бр. 429267.

15 ДАСИП, А, ПА I/1949, дос. X, Пов. бр. 454, Кошмрљ 31. XII 1948, са бр. 1067.

тражена њихова предаја у року од 24 часа, уз држање као да ће штампање албанских новчаница угрозити албански монетарни систем.¹⁶ Показана нервоза била је револт на властиту заборавност, али и део вишемесечних оптуживања Југославије због могућности која није остварена.

Чак и свечана комеморација поводом годишњице Лењинове смрти (21. јануара 1949) искоришћена је да се Југословени окриве да су опљачкали Албанију.¹⁷ Махање тезом о пљачки обезвређено је кад је ваљало изравнати рачуне, јер је било и албанским руководиоцима јасно да је „покрадени“ у ствари велики дужник „троцкистичких“ „лопова“. Својом нотом од 9. априла и 9. маја југословенска влада је тражила да се пошаље албанска делегација у Београд како би се регулисала давања и потраживања обеју страна. Министарски кабинет у Тирани се сагласио да је то потребно учинити, али од доласка финансијских експерата није било ништа, мада је југословенска страна наговештавала да ће предложити начин отплате који би Албанија могла прихватити.¹⁸ Од тога времена су из године у годину фасцикулирани спискови потраживања који нису измиривани.

Питање економске сарадње Албаније и Југославије 1946—46. добило је и свој уџбенички осврт у приручнику за партијске курсеве (1958). Ту су албанске тврдње систематизоване са већом дозом познавања економских односа и могућности. Почетни став је био следити: „У циљу конкретизовања економске сарадње, за коју је наша партија мислила да треба да буде најбратскија, потписала је новембра 1946. са Југославијом економску конвенцију, а затим низ протокола о координацији планова, о стварању заједничких друштва, уједначење монете, изједначењу цена, укидању царина итд“. Албанско руководство учинило је многе усмене примедбе у вези с тим споразумима. Пре него што су потписани протоколи, албански преговарачи су затражили од југословенских партнера да се размотри низ питања која су изгледала нејасна. Међу њима су била: 1) како мисли југословенска страна да уложи део југословенског капитала у албанско-југословенска друштва која би се основала; 2) како ће се оценити вредност постојећих уређаја у албанској индустрији нафте; 3) како ће се проценити подземни извори из којих ће се водити црно злато и шта ће се ту сматрати као део албанске стране; 4) хоће ли албанско-југословенско друштво имати искључиво право да извози албанску робу у друге земље, посебно у случајевима кад извоз обавља албанска држава и да ли би тада она имала искључиво право да убире девизе за потребе албанске привреде; 5) како ће се оценити добровољни рад који ће обавити

¹⁶ Танјуг — ЦБ 22. IX 1948 у 23 ч., I—3 (АТА).

¹⁷ ДАСИП, А, Стр. пов., I/1949, Стр. пов. 201, Кошмрљ 22. I 1949, са бр. 41.

¹⁸ *Bela knjiga o neprijateljskoj politici vlade Narodne republike Albanije prema Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji*, Београд 1961, 38—9.

албанска омладина на железничкој прузи Драч—Елбасан и Тирани—Драч; б) зашто се у предлогу споразума који је поднесен не помињу директор и заменик, који су били један Албанац и други Југословен, који би заступали своје земље у случају да дође до неспоразума пре него што би се спор поднео на решавању међувладиног телу итд. У вези с тим питањима не само да није дато никакво конкретно објашњење, не само да нису узете у процени албанске опсервације, предлози и примедбе, него су ови од југословенске стране оквалификовани као „сметње” које чини албанска страна у успостављању односа са Југославијом; чак су примедбе означене као вид неповерења према ФНРЈ.

Изједначење монете са југословенским динаром обављено је великим смањењем вредности албанског франка, губећи не мање већ 3,5 лека за сваки франак. Царинска унија отворила је врата трговачким организацијама и приватним трговцима Југославије да приграбе резерве робе са албанског тржишта. Размена робе на основу уговорених унутрашњих цена а не на основу светског тржишта изазвала је велике губитке за Албанију, јер је Југославија, наводно, узимала из Албаније пољопривредне производе по ниским ценама, а индустријске израђевине са југословенског тржишта биле су пет пута скупље од совјетске робе. Тим маказама цена титовци су остварили у Албанији неоправдану „зграду” од, тобоже, стотину милиона лека, мада се та пљачка покривала паролама о економској

На систематски начин Југословени су упознавали могућности које су се на албанској страни могле активирати у корист југословенске привреде, повезујући и политичке представнике са методима експлоатације. Људи који су долазили у Албанију на систематски начин представљали су повезани систем израђивачког арсенала: „делегати”, „саветници”, „техничари”, „специјалисти”, дипломати, партијски и војни представници. Ти људи су, најпре, дискредитовали знање и способност албанских стручних кадрова али и совјетско искуство, које су одстрањивали позивајући се на специфичност балканских земаља и послератног времена. Рад тих стручњака предводили су нарочито посланик Јосип Берба, саветник посланства Драго Кошмрљ, партијски представник Саво Златић и војни експерти Милан Купрешанин и Сафет Филиповић. Већина поменутих, у првом реду Берба, били су ништа друго до агенти службе безбедности и шпијумаже. Као погоне у којима је, тобоже, установљена саботажа југословенских стручњака, навођени су посебно петролејска поља у Патосу и фабрика текстила у Тирани. Саботажу су заиста изводили италијански стручњаци у нафтној индустрији у Кучови и на исушивању плитког језера Малик, због чега су и изведени на суд, те су Албанци после резолуције ИБ-а лако проширили искуства са страним стручњацима и на Југословене. Посебно је наведене и изградити железничке пруге 1948. (не и 1947, када је морало да се изврши низ измена, скидање шина са југословенских пруга,

убрзани увод трачница из Чехословачке све само зато што је Нако Спиру олако дао обећање земљи да ће та пруга бити завршена не како је договорено него већ 7. новембра 1947). Сасвим без доказа, голом фразом речено је: „Али хероизам наше омладине сукобио се са непријатељским радом југословенских инжењера и стручњака, који спроводећи директиве које су добили одозго, свим снагама су саботирали изградњу овог великог дела. Они су се понашали према Албанцима као они енглески патрони који су управљали изградњом железница у Африци. Наша влада има документа који потврђују да су југословенски оперативци на железници почев од директора па све до партијских руководиоца, са малим изузетком, сви били људи ОЗН-е (служба југословенске шпијунаже) и били су саботери. Они су се систематски борили против наших кадрова, презирали их, измишљали су подле ствари и оптуживали их за свемогуће прљавштине без икаквог основа. Такво стање наравно да није могла подносити наша партија и наша омладина. На тај начин, на железничкој прузи отпочела је спонтана борба против саботажа и разних потешкоћа које су намерно стварали стручњаци и управници из Југославије. То стање почело се називати од стране југословенског руководства као антијугословенски фронт, који се образовао на железничкој прузи”. Такве извештаје су очигледно подносили искомплексирани појединци, недоучени у стручним пословима, који су сматрали да, као директори, могу пре времена преузимати руководеће послове од југословенских експерата. То се показало и после 1. јула 1948, кад су обзирнији делегирани надређивачи нудили положаје помоћника инжењерима који би остали.¹⁹

Било је случајева да су албански инжењери завереници против народнодемократског поретка квалификовали југословенске колеге као нестручне те их замењивали странцима, преко којих је обављана политичка диверзија. Типичан пример био је кад је функционер албанског министарства грађевина Кономи (пореклом Грк) уклонио инжењера Урбанчича са градње драчке луке (мада су у градњи медитеранских лука југословенски градитељи стекли јавна признања), да би поставио неког Италијана; Урбанчич је ипак задржан и послат у Берат (а касније повучен у Југославију), а Кономи је ухапшен и суђен у већој завери саботера из редова техничке интелигенције.²⁰

Сложено питање кредита лако је „ликвидирано“ у поменутом партиском приручнику: „Друго средство које су титовци употребили за дискредитовање наше партије и владе било је питање кре-

19 ДАСИП, А, ПА, III/1958, дос VIII, Пов. бр. 32441, објављена брошура Дирекције за пропаганду и агитацију ЦК ПРА, Тиране 1958 (помоћни материјал за слушаоце партијске просвете) (у даљем тексту: Приручник — 1958), 12—13 превода.

20 В. Нгабак, *Političko-bezbednosna situacija u Albaniji 1945—1947. godine*, Историја XX века, нап. 6/V.

дита који су они обећали Албанији да даду за 1947. годину. Тај кредит није остварен никада јер југословенска влада нити је икада озбиљно мислила да нашој земљи да такав кредит. То је био само један излаз, који се имао употребити као оружје на борбу против наше партије и владе. Због неостварења кредита југословенско руководство настојало је на сваки начин да баца кривицу на руководство наше партије и владе, измишљајући да план није припремљен, да није упућен благовремено у Београд од албанске стране, да је албанска страна поставила неке запрехе итд. Све је то учињено намерно да се не би остварио кредит, да се не реализују на време инвестиције, да задоцни долазак робе и на тај начин погорша економско стање у нашој земљи, да се у очима народа дискредитује руководство наше партије и владе, а с друге стране популарише југословенско руководство које је тобоже било спремно да помогне Албанији, али да наше руководство није било у стању да се користи овом помоћи. У читавом овом подлом антиалбанском и антимакистичком раду титовци су имали безрезервну подршку троцкистичке фракције Кочи Дзодзеа. „Није тешко запазити да се на тапет ставља стари проблем још од бератског заседања о способности руководства на челу са Енвером Хоџом, о југословенском фаворизовању Дзодзеа, о објашњењу масама зашто на време нису предузете против мере слично.²¹

О озбиљним питањима усклађивања планова привредне изградње у приручнику је сведено на тобожњу борбу против југословенског гушења економског раста и надобудности руководеће екипе:

„Увидевши пљачку која се врши и криви правац који су попримили односи са Југославијом, као последицом југословенског мешања, главни део ЦК Партије на челу са Енвер Хоџом упорно се супротставио антиалбанском поступку југословенских руководилаца и затражио је да се определи норма исплаћивања кредита и инвестиција од стране Југославије. За решавање овог питања и низа других у вези са економским споразумима који су били закључени, у Београд је априла 1947. пошла владина економска делегација НР Албаније на челу са председником Планске комисије Наком Спируом. Наша делегација је тамо расправљала са југословенском страном, на чијем се челу налазио председник Економског савета ФНРЈ Борис Кидрич, и о овим питањима: о захтеву албанске стране за помоћ у циљу подизања

21 Као нап. 19/II, стр. 13—14. — Сукобљавање Енвера Хоџе са Дзодзеом није имало везе са КПЈ, и о распрама у Политбироу ЦК КПА обавештавао је Москву совјетски амбасадор у Тирани, а тим свабама и о Хоџи Тито је питан у Москви још 1946. године; Стаљин је напоменуо да Политбиро не пушта Хоџу самог у Москву без Дзодзеа, но да Совјети не сматрају да је долазак албанске делегације у СССР нужан, те стално одлажу посету албанског политичког врха (V. Dedijer, *Novi Prilozi*, II, 417—8). Југословени су на питања одговарали позитивно о Хоџи, изјавили су да не сматрају да су расправе тако жестоке, па су преузели да сами смире ситуацију (Исто).

у нашој земљи малих фабрика за производњу робе широке потрошње, (б) о траженој помоћи наше земље за развитак индустрије нафте, (ц) о помоћи за покривање потреба које би се јавиле приликом сачињавања перспективног плана за привредни развитак Албаније, (д) о закључењу трговачког споразума за 1947, (е) о организовању Комисије за координацију планова између двеју земаља. То је питање поставила југословенска страна.

„У разговорима који су вођени јасно се показало да југословенско руководство циља да претвори што пре Албанију у седму републику Југославије. На наш захтев, у циљу помоћи у подизању низа фабрика лаке индустрије дат је овај одговор: „У Албанији не треба подићи такве фабрике, јер се роба те природе производи у Југославији те се Албанија може снабдевати том робом из Југославије. Док у вези помоћи око развоја индустрије нафте није дато никакво конкретно обећање. Напротив, у разговорима, југословенска страна изразила је мишљење да албанска нафта не треба да се прерађује у Албанији, већ да се извози и прерађује у Југославији. Види се, дакле, јасно да је Титова клика желела да се у нашој земљи не развија индустрија, да Албанија остане пољопривредна земља а што се тиче нафте и других руда, њих да искоришћује Југославија, исто тако као што су раније искоришћавали италијански колонизатори. Без сумње, такав став југословенске стране није могла прихватити наша делегација, нити наше партијско и владино руководство, кад му је реферисано о овим разговорима.

„Јестока дискусија у Скупштини искрсла је кад је додирнут развој разговора око закључења трговинског споразума за 1947. годину. У тим разговорима конкретизовани су још боље непријатељски циљеви југословенског руководства против Албанје. Пројекти споразума које су Југословени поднели предвиђали су да се размена врши тако као раније, тј. као споразумом из 1946. године, на основу унутрашњих цена обеју земаља. Таква антиалбанска теза оправдавала се чињеницом парификације монете, укидањем царина, изједначавањем цена и говорило се да су такви односи тобоже „марксистички, социјалистички. Југословени су куповали од Албаније сировине, пољопривредне и сточарске производе и производе рударства. Као што је познато, у том материјалу држава нема акумулацију, јер нема таксе над обртом. Дакле, као последица тога, Југославија је могла да узима ову робу по ниским ценама. У увозу индустријских израђевина из Југославије, држава која их производи добија акумулацију за произведене артикле. Значи, Албанија је требало да купује ту робу по високим ценама, тј. као што се продавала на југословенском тржишту. Ми смо тада увозили из Југославије чак и мирисну робу (парфеме) из којих држава добија велике профите, а што је Албанија имала да плаћа кожом, вуном, рудом итд. по ниским ценама. По овој тачци развила се

оштра принципијелна полемика. Албанска страна бранила је правилну тезу размене робе на основу светских цена, и никако није прихватала да се размена добара врши на бази унутрашњих цена, јер би то врло тешко оштетило Албанију. Да би потврдили праведност тих теза, албанска делегација је требало да покаже литературу совјетских економиста.

„Ватрене дискусије развиле су се и по још једном члану југословенског пројекта трговинског споразума. У том чланку се говори: 'Поштени албански трговци и поштени југословенски трговци слободно ће продавати и куповати робу у обе земље.' Није тешко овде схватити шта је био циљ тог члана: 'поштени југословенски трговци' налетели су на албанско тржиште и приграбили би и оно мало робе која се налазила у нашој земљи, као што су почели чинити 1948, после злогласног VIII пленума ЦК КП Албаније. Албанска делегација је одбацила и ту антимакистичку тезу, бранећи гледиште да је у Албанији спољна трговина била монопол државе и да се тај монопол не може дирати, да у Албанији нема 'таквих поштених трговаца' о којима се говори у југословенском пројекту.

У вези с изработом перспективног плана за развој привреде наше земље откривени су такође озбиљни недостаци. Албанско руководство сматрало је да због немања потребних претходних економских истраживања, искустава па и статистике итд., треба ићи најпре на двогодишњи план. Југословенски економисти предлагали су да Албанија, као и Југославија, разради петогодишњи план, јер, иначе, ометало би се претварање Албаније у седму југословенску републику. У приручнику таксативно стоји: „Партија и наша влада имају један докуменат потписан од Кидрича који потврђује да у плановима југословенске привреде Албанија фигурира управо тако, као седма република Југославије.“ Југословенска делегација предложила је албанској стварање комисије за координацију планова са центром у Тирани и у вези с тим је поднела пројект. Албански делегати су одмах схватили да је југословенско руководство имало за циљ „да створи једну владу над албанском владом и одмах су вратили пројекат као неодговарајући, не проучивши га“. Пројекат је ипак спроведен после VIII пленума ЦК КП Албаније. У вези с тим приручник додаје као посебну поенту:

„Врхунац подлости југословенских ревизиониста достигнут је нарочито на ручку који је приредио Кидрич за друга Нака Спируа. Кидрич је тражио од Нака Спируа да се у начелу сагласи са закључењем споразума, осим споразума који су се разрађивали, још једним споразумом који је требало да буде тајан и у суштини би садржавао питање: 'За сваку евентуалност треба чувати југословенске интересе у Албанији уколико би у Албанију дошао неко други'. Тада је Нако Спиру поставио троцкисти Кидричу (питање): 'Мислите ли ви да ће доћи поново буржоаски режим у Албанији, који смо уништили, и да ли ће Југославија дозволити такву ствар? Али

било како, ви нам дајете пројекат. „О томе није дат јасан одговор, али је одређено да се пројекат преда. Наравно да пројекат није предат, али је једна ствар постала јасна: да титовци нису намеравали да притекну у помоћ Албанији у случају опасности.“²²

Уговор о координацији планова закључен је око 1. маја 1947 без дискусија драматизованих тек у приручнику од 1958. године. У албанској привреди владао је дотад приличан хаос због неправилног приступања изградње државног и задружног сектора и несхватања улоге приватног економског подручја (посебно у локалној трговини). Поменути уговором стање се одмах побољшало, те се организовано пришло решавању битних питања: изградњи програма за приступање планског вођења привреде, обезбеђењу радне снаге и национализовању терена за изградњу омладинске железничке пруге од Драча, сетви индустријског биља, исправљању грешака при спровођењу аграрне реформе у току 1946. године. Управљање индустријским предузећима најпре је извршено у производним гранама текстила, обуће, алкохола и цигарета, јер су односна предузећа национализована декретом још 7. фебруара 1947. године.²³

Ефекти закљученог уговора о координацији планова одмах су се осетили у друштву. И Нако Спиру је у интервјуу (јула 1947.) признао да је повећање плата јавних службеника и радника у национализованом привредном сектору омогућено односима које је албанска влада успоставила са Југославијом. Ипак, постигнути резултати могли су бити анулирани изменом монете и изједначењем цсна са стањем у Југославији, јер се због повећаних плата могла јавити повећана потражња роба. Дотад су плате и наднице биле веома ниске: радничка дневна зарада износила је 5—6 албанских франака, али цена килограма хлеба или кромпира износила је 4 франка; месечна плата намештеника кретала се од 180 до 300 франака, а метар штофа стајао је 100—200 франака. Сакривање хлебног зрна, због чега је неколико стотина сељака допало затвора (па су били пуштени амнестијом јуна 1947.) обновљено је и после жетве 1947, јер је влада издала круту уредбу, по којој се сељаку остављало само 17 кг. месечно по глави домаћинства и то само за три месеца, док је цена максимраног жита износила само 150 франака од квинтала.²⁴

После закључења уговора о координацији привредних планова односи су се још више погоршали. Југословенски руководиоци помоћу Дзодзеа могли су извести још један „напад“ на албанско

²² Као нап. 19/II, стр. 15—18.

²³ Билтен МИП-а бр. 4 (5. V 1947), Стр. пов. 1768, стр. 2. — Уговор о координацији привредних планова потписан је још 27. XI 1946, али се није пришло одмах његовој разради (Билтен МИП-а од 25. XII 1956).

²⁴ ДАСИП, ПА, Албанија, 1947, фасц. II, јулски извештај Д. Кошмрља о унутрашњој ситуацији у Албанији (без броја).

руководство пројектом петогодишњег привредног плана Албаније (1948—52). О материјалном покрићу тога плана приручник констатује следеће:

„Тај пројект плана који је препоручила југословенска влада нашој народној републици био је блеф припремљен у потпуности непријатељским напорима против наше партије и наше владе. Као субвенције овог плана су тобоже биле предвиђене у југословенском буџету неколико милијарди динара у форми кредита. Прво, предвиђање ових милијарди била је лаж која је имала за циљ да дезоријентисе нашу партију и владу и да се употребе као оружје за дискредитовање руководства и државе у очима народа. Од званичних представника Југославије неко је говорио да је предвиђено 20—21 милијарди динара, други 13 милијарди динара, трећи пак 15 милијарди динара. У ствари, показало се да југословенска влада није предвидела ни гроша за развој привреде НР Албаније. Сами титовци на челу са Савом Златићем, после VIII пленума признали су да у југословенском буџету за нашу земљу не само да није предвиђен такав кредит, већ ни кредит од две милијарде који је био одобрен за план 1948. године није предвиђен.²⁵ Друго, оријентација, коју је дала југословенска влада за састављање петогодишњег плана економског развоја наше земље видело се јасно да је била анти балканска, антимакистичка, у циљу претварања Албаније у колонију. Према југословенском пројекту плана, привреда наше земље требало је да производи само индустријско билје и да даје бруто нафту, битумен, хром итд., што је требало све упутити у Југославију на прераду, а у Албанији да се не развије никаква индустрија. Југословенски пројект имао је за циљ да Албанија остане заувек заостала земља, која ће зависити од Југославије без икакве перспективе и излаза, осим оне тешког поробљивачког рада [. . .]. Разумљиво да такву оријентацију нису могли прихватити наша партија и влада. Зато су саставили нови пројекат плана који се борио против експлоатације и колонизације, усмерен ка подизању индустрије и електрификације наше земље, порасту и јачању радничке класе, развоју и модернизацији пољопривреде на путу ка социјализму.“

И на рачун класичне трговине било је примедба чију „документацију“ би требало поткрепити доказима, јер је чудно да се промет ипак обављао ако су тачни облици преваре. Ево што каже о томе приручник:

„Хиљадама марифетлука вршили су министарство и југословенска трговачка предузећа, како би на разне начине гулили и варали наш народ. Довољно је о томе да наведемо један пример: Албанија је увозила из Југославије приличну количину погонског горива (бензин, нафту, петролеј итд.) Али, шта се дешавало? Осам

25 Стање финансија у Југославији није било ружичасто. Да се наведе један пример: за последњи квартал 1945. посланство у Тирани није ни почетком децембра примило кредит, лакше ни дипломатско особље месечне плате (Билтен МИП-а бр. 1, Стр. пов. 1946, Тирана, стр. пов. 372).

до педесет процената погонског горива које је долазило у бурадима била је вода. Некад се догађало да су сва бурад била напуњена водом уместо погонским горивом. Према извештају који је издала у 1948. Дирекција предузећа погонског горива у Драчу, сваки југословенски брод који је долазио натоварен погонским горивом у Албанију доносио је 10—15.000 кила воде уместо погонског горива. Било је бродова који су доносили и по 160.000 литара воде.²⁶

У свим земљама народне демократије било је тешкоћа и проблема с радом мешовитих друштава, у првом реду с онима у којима су чланови били совјетска предузећа. Највеће израбливање СССР је постигао у Румунији, где је недовољан пословни морал била одлука и пре другог светског рата (што су тада користиле фирме из западних земаља), а нешто касније у развијеној Чехословачкој. Познато је да је и Југославија имала врло сличне примедбе на рачун совјетских партнера као Албанија на рачун ФНРЈ. После Титовог повратка из Москве (1946) почеле су припреме а у августу 1946. и преговори за оснивање појединих мешовитих удружења. Разговор се водио нарочито око помоћи за подизање тешке индустрије (за што нису били заинтересовани Совјети ни њихов експонент у југословенској економској сфери Сретен Жујовић) и за налажење и вађење нафте (за што су Руси били заинтересовани ако се већ у првих пет година рада друштва може гарантовати производња од 450.000 тона годишње). Совјетски преговарачи су тражили да се у уговоре не ставља одредба о тзв. земљишној ренти, али да се унесе клаузула о обавезном успешном пословању фирми и о компензационим гаранцијама. Одштета у совјетском уговору са Ираном за коришћење нафтних поља износила је чак 50% профита, што значи да Иранци нису били обавезни да што друго још унесу у друштво, док је у уговору са Мађарском „рента“ износила само 15%, а за Југославију ни то. Царинске дажбине за износ вредности из Југославије такође не би постојале. Совјетски руководиоци имали би кључне позиције у раду друштава у својим рукама, те би могли постављати захтеве да друштво користи погоне који нису укључени у уговор, ако би омогућили профит. Бугари су (10. фебруара 1948.) тражили да се из закљученог уговора искључе негативне клаузуле. Кад су то и Југословени тражили али годину дана раније, Стаљин је признао да су мешовита друштва неприкладна за праве пријатеље и да их треба применити само у земљама које су ратовале против СССР-а, као савезници сила Осовине. Пољаци нису хтели мешовита друштва али из политичких обзира према САД. Председник КП Чехословачке Готвалд, међутим, још специјално, 50-их година тражио је да све земље Варшавског пакта начине јединствен, општи државни план, како би такво планирање компензирано негативне учинке из чехословачких економских

26 Као нап. 19/II, стр. 19—22.

уговора са СССР-ом, јер би економски знатно развијена Чехословачка била у стању да експлоатише мање развијене државе у оквиру пакта. СССР је одбио тај предлог, бојећи се експлоатације развијенијих земаља и размирица које би се с тим у вези јавиле. Југославија је са СССР-ом коначно закључила само уговоре о два мешовита друштва, и то у промету а не у примарној производњи — „Јуста“ (авио-саобраћај) и „Јуспад“ (речна пловидба и бродоградилница), али и она су показала неравноправни однос, те је већ марта 1947. Стаљин пристао да се нова друштва не формирају. ФНРЈ је одбила оснивање совјетско-југословенске банке, која би алиментирала капиталом створена мешовита друштва, али би стварно била усмерена за поделу зарађених страних девица потребних СССР-у за куповину машина на Западу. Међутим, после тога запело је додељивање обећаних кредита Совјетског Савеза.²⁷

Мешовита албанско-југословенска друштва пословала су начелно на исти начин као мешовита друштва са совјетским партнерима, али са значајним корекцијама које је Југославија учинила у корист Албаније, поучена искуством у раду са совјетским предузећима. Корекција се састојала у томе што је југословенска страна урачунавала као улог албанске стране и тзв. земљишну ренту. Југословени тим друштвима нису рачунали са експлоатацијом иначе убогог албанског партнера, него су имали у виду развијање неактивираних богатстава земље (нафта, руде, хидроенергија), подизање објеката прехранбене индустрије како би олакшали снабдевање Албаније (шећер, конзервација рибе, воћа и поврћа), изградњу лаке индустрије (текстил, лан, конопља), подизање инфраструктуре (железнице, аутоматска телефонска централа у Тирани), допремање велике штампарије и слично. За време трогодишњег постојања албанско-југословенских мешовитих друштава Југославија није извозила свој умањен проценат добити, него га је улагала у проширење постојећих капацитета у Албанији или га је остављала као обртна средства. Техничка помоћ коју је пружила Југославија и изван тих друштава је изузетно попуњавала евидентне празнине у Албанији због непостојања албанских стручњака и одласка италијанских и других странаца како инжењера тако и техничара. У Албанију је послато укупно 597 експерата и техничара, од којих 43 инжењера, не рачунајући војне специјалисте које је Албанија стално изнова тражила. Већ 1946. била је значајна (бесплатна) помоћ; те године послато је 20.000 тона жита и кукуруза, да би се ублажила глад која је стварно постојала те сушне године. Кад је (октобра 1946) страховита поплава опустошила делове Албаније, у Југославији је сакупљено 57 милиона динара, као прва помоћ жртвама. Оружје, опрема и исхрана албан-

²⁷ V. Dedijer, *Novi Prilozi* III, 128, 209, 210, 282, 294, 433, 578; V. Dedijer, н. д. I (1980), 417, 422—3, 423—6, 428, 432.

ске војске, што је било мимо уговора, износила је 700 милиона лека. Вредности дате Албанији 1946—48. превазилазиле су вредности додељене из централног буџета Македонији и Црној Гори заједно.²⁸ Знатан део албанског државног буџета покриван је дотацијом Југославије. Карактеристично је да СССР до средине 1948. није имао „претензије“ према Албанији, није с њом закључио никакво мешовито друштво, није ју увео у Информбиро, а југословенским руководиоцима је речено да „Југославија може да прогута Албанију кадгод хоће“.²⁹

Мање развијене југословенске републике имале су примедбе на рачун експлоатације Словеније и Хрватске, што се постизало макама цена. У Економском савету ФНРЈ, где је поред Б. Кидрича било и других словеначких економских експерата, пројекти су тако рађени да се даље нагло развијају ратом неоштећени потенцијали или граде нови у Словенији и Хрватској. У Тирани је као представник тога савета дуже боравио Борис Крајгер. У односима с Албанијом, ако је било видова израбљивања, Словенци су их примењивали. У Београду је у МИП-у одговоран за Албанију био Д. Острерц, а у Тирани је главни човек био Драго Кошмрљ, без обзира ко би био посланик; Кошмрљ је имао директне везе са Кардељом, док је овај био министар иностраних дела; понекад је Кошмрљ, у годинама после резолуције ИБ-а телефонирао београдској централни на словеначком језику и у дијалекту, да их они у Тирани не би разумели. У годинама после резолуције се доста често помињао Д. Флис у својим дражењима Албанаца. Код израде перспективних привредних планова несумњиво су били одговорни Б. Кидрич и Б. Крајгер. Било је покушаја да се нафта прерађује у Љубљани, мада се тамо није налазила никаква рафинерија са дужом праксом и реномеом. Чак је и Ријека заобилажена. Неки сасвим мали допринос акумулације (независно од улагања веће вредности целе Југославије у Албанији) можда је ишао и из Албаније, јер су главни извор акумулације у првим годинама петогодишњег плана обезбедили неразвијени делови Југославије, богати сировинама, храном и енергијом, јер индустрија није била у стању да ту акумулацију видљивије створи; акумулација је постигнута и вештачки, макама цена, тј. јевтином храном и енергијом и индустријским израђевинама изнад светских цена.³⁰ Пословање с Албанијом вероватно је било уносно за републике са југословенског северозапада. Што се тиче малверзација с погонским горивом, то су били поступци појединих превозника а не државе.

Постоји мишљење да је Југославија могла да експлоатише Албанију да је узела за основу трговине светске цене, као што

28 Исто, III, 223, 445—8.

29 Исто, III, 456.

30 Исто, III, 212.

је СССР поступио у сарадњи с источноевропским земљама. Уместо тога, Албанија и Југославија су робу продавале другој страни према ценама које су постојале у тим земљама, с тим што је Југославија из посебног фонда подмиривала разлику цена која природно постоји у корист развијене земље свуда у свету. Та компензација је спречавала Југославију да извучи суперпрофит.³¹ Албански руководиоци не помињу ту компензацију, него „теоретичку“ фразерски, без навођења цифара и нивоа. Из даљег излагања видеће се да је Југославија утростручила цену индустријског биља, што је било далеко изнад светских цена, да би таквим подстицајним мерама повећала производњу.

2. Примедбе на покушај Југославије да одстрани СССР из привредних послова у Албанији

СССР није био заинтересован за привредне везе с Албанијом. Југословенско руководство било је на опрезу да не дође до политичке експанзије СССР-а³², јер је чак и по Стаљиновом схватању Албанија представљала у неку руку југословенску интересну зону. Ипак, постојале су извесне индиције да совјетски дипломати настоје да створе „равнотежу“ према југословенском утицају. Почетком 1947. Совјетима наклоњен Нако Спиру, по наговору совјетског амбасадора Чувашкина, почео је да омета конкретизацију уговора о координацији привредних планова са ФНРЈ. Чак и амбасадор у Београду Садчиков није био одушевљен закљученим споразумом с Албанијом новембра 1946; према њему, тај корак је био сувише далекосежан.³³

Приручник за албанске политичке курсеве констатује да је једна од главних смерница непријатељског рада Титове групе била борба да Албанију одвоји од Совјетског савеза. Њима је то, било потребно због наводне велике љубави албанског народа према својим великим ослободиоцима и заштитницима, како би лакше успели да остваре своје науме. Да би постигли свој циљ титовци и фракција Кочи Дзодзеа коју су организовали развили су — према том мишљењу — широку кампању клевета, говорећи „Совјетски савез је далеко и не може бранити Албанију, те Албанија треба да упери очи не према Москви него према Београду.“ Или: „Без Југославије маршала Тита не може постојати Албанија и изградити социјализам.“ Наводно сваки корак који је предузимала КП Албаније за јачање односа са Совјетским савезом југословенски руководиоци су сматрали изразом неповерења према Југославији и називали антијугосло-

³¹ Исто, III, 445—6.

³² Б. Петрановић, *Косово у југословенско-албанским односима и пројект балканске федерације*, зборник: Срби и Албанија у XX веку, Београд 1991, 317.

³³ V. Dedijer, *Novi prilozi I*, 445—6.

венском мером. Искуство КП СССР означавали су као превазиђено, те су наметали своје, као савременије и које више одговара општим условима балканских земаља и народа. Преузимање совјетског искуства крстили су као „шаблонство“ и „копирање“, док су своје искуство представљали као стваралачко, јер свака земља тражи оригиналан и њој својствен пут у социјализам. Титовци су говорили да је Београд најбоља радионица за разраду савременог ступња марксизма и за прилагођавање совјетског искуства условима народне демократије. Стога треба поручити последњу продукцију модерне радионице. Поменуто борбу југословенски представници водили су у Албанији против совјетских саветника и стручњака које би СССР упутио у малу јадранску земљу да помогну обнови и привредној изградњи. Југословенима се посебно није допадало совјетско подизање албанских кадрова. Они су Албанију сматрали „својом“, те нико други није имао да се меша у њихову зону утицаја.

Оам Тито и његови блиски сарадници жалили су се да Албанија прима помоћ од Југославије а не скида поглед и не диже руке од Совјетског савеза. Пошто нису смели отвореније иступати против совјетских саветника у Албанији, остало је да убеди албанске руководиоце да Албанија нема потребе за совјетским стручњацима; могли су се прихватити техничари али не и совјетски специјалисти. Приликом посете албанске владине делегације са Енвером Хочом Совјетском савезу јула 1946. колонизаторска хистерија београдске руководеће гарнитуре дошла је до пуног изражаја. Међутим, делегација није отишла самоиницијативно него на позив владе народних комесара из Москве. Том приликом совјетска влада дала је Албанији кредит под врло повољним условима, којим је мала народнодемократска република била у могућности да набави и индустријска постројења, разне уређаје и пољопривредне машине. У то време постигнут је споразум да се у Албанију пошаље опрема за велики текстилни комбинат „Стаљин“ у Тирани, фабрике шећера „8. новембар“ у Корчи и уређаји за хидроцентралу „Лењин“ у Селити.

„Посета наше владине делегације Совјетском савезу — пише у приручнику — пала је као бомба и узнемирила је тако југословенске руководиоце, да су чак изгубили разум. Југословенски министар у Москви Владо Поповић толико се избезумио да је скочио од беса, па је чак заборавио и најосновнија правила једног дипломате. Исто као и хитлеровски агенти, он се обратио нашем министру у Москви на један бруталан начин да му уручи одмах копију албанско-совјетског споразума, претендујући да Албанија не треба да закључује никакав споразум без одобрења југословенске владе, као да је НР Албанија мањатна земља Југославије а не независна.“ Ово „дивље“ мешање дошло је заслужан одговор албанске партије и владе. Без обзира што су се Југословени у таквом свом настојању могли ослоњити и на фракционашку групу Кочи Дзодзеа, КПА и влада никад

нису дигли руке од оријентације на СССР. Приручник проширује своја запажања и констатације и на односе Албаније према другим народнодемократским државама: „Титоисти су се трудили да саботирају и потписивање уговора о пријатељству и узајамној помоћи наше земље и НР Бугарске у децембру 1947. године. Кочи Дзодзе је, према налогу из Београда, тражио да у уговору стоји и клаузула: „за свако заједничко дело са Бугарском, Албанија је дужна да тражи претходно одобрење Југославије“. Дзодзе је ишао дотле да се надао да ће избити скандал на пленарној седници двеју делегација приликом припремања текста уговора, тражећи да се не мења ни најгори члан, јер је на то дала сагласност Титова котерија. Међутим, тај покушај такође није успео. Кочи Дзодзе се није либио да приликом званичне посете Бугарској у децембру 1947. прави зврчке. О томе је причао Енвер Хоџа: „Заспао сам у касне сате ноћи, а на вратима моје собе чујем куцање и кораке. То беше бандит Кочи Дзодзе који није заспао, али из другог разлога него ја. Није могао да сачека јутро; био је веома узнемирен. Упитао сам га шта се догодило. Троцкиста Кочи Дзодзе, агент Титов и Ранковићев, тужно одговара и каже да уопште није сагласан са мојим говором, којег сам одржао на вечери у вези с ликом Димитрова. Он даље каже: „Димитрова си дигао до неба, а Тита си заборавио. Не слажем се да је Димитровљев лик велик као Титов.“ Имао је смелости да каже да је Димитров непозната фигура у свету, док Тито и Титова Југославија треба да буду епицентар народа Балкана.“

Југословенско руководство је покушало да Албанију изолира од целог света. Приручник констатује: „Практично, наша земља у периоду 1945—1948. није имала економске односе са другим земљама сем са Југославијом, а са Совјетским савезом су били ограничени. То је резултат пресије и непријатељског мешања титоиста у наше ствари. До 1948. Албанија је имала дипломатске односе само са СССР, Југославијом, Бугарском, Мађарском и Француском, док данас (= 1958) има са 21 земљом, а пуноправан је члан Варшавског пакта и целог социјалистичког лагера, на челу са Совјетским савезом.“³⁴

После резолуције ИБ-а констатацији о одвајању Албаније од СССР-а и народнодемократских држава придодаће се југословенска оријентација према западним силама и тежња да је у томе не следи и Албанија.

³⁴ ДАСИП, ПА, Албанија, 1958, фасц. III, дос. VIII, Пов. бр. 32441, стр. 21—5 превода. — Излазак Албаније на међународну позорницу вид.: Б. Храбак, Међународни положај Албаније 1945—47. и Југославије, Истраживања XII, Нови Сад 1990, 249—312.

3. Југословенско мешање у послове албанске армије и њихова агентска делатност

Албанска партизанска војска преуређена је почетком 1946. по угледу на Црвену армију те је ушла у еру модернизације. То се, наводно, није свидело руководству КПЈ, које је имало значајан програм и кад је реч о албанским оружаним снагама. Стога су Југословени организовали непријатељску работу у редовима албанске војске и ту су гледали да албанску армију удаље од Црвене армије, да је одвоје од пута модернизације и вежу за Југословенску армију под командом Тита. Главни генералштаб на челу са Мехмедом Шехуом, типичном совјетском креатуром у албанском руководству, по наређењу врховног команданта Енвера Хоџе и ЦК КПА, није прихватио југословенску оријентацију у погледу војне организације и ратне доктрине. То је изазвало сукоб између Главног генералштаба и Политичке управе армије, која је бранила југословенску тезу. Но, и М. Шеху је на почетку био порозан за југословенска образложења. У свом мемоарском делу „Титоисти“ (1982) Енвер Хоџа пише како је априла 1945. отпутовала у Југославију албанска војна мисија на курс о стицању војно-револуционарног искуства Југословенске армије, који је течај приређен за највише југословенске војне кадрове. На курсу су предавали и Тито и Кардељ. Чим су се чланови мисије вратили у Тирану, у Енверову канцеларију дошли су корпоративно М. Шеху, Кристо Темељко, Тахир Кадареја и још двојица—тројица највиших албанских команданата, те су у другарском разговору рапортирали шта су чули у Београду. Шеху је почео с тим како су обрађене значајне теме о ратном искуству велике октобарске револуције и револуције у Југославији. Тито и Кардељ су, према Шехуовом мишљењу реферисали на веома интересантан, оригиналан и стваралачки начин. Темељко је наставио о суштини предавања закључком да југословенска револуција није ишла за пуком копијом руских искустава из 1917—18. године, јер се руско искуство не би могло применити на југословенском терену у сасвим друкчијим условима, него је изграђена доктрина која је одговарала времену и другим општим условима Југославије; управо у томе су слушаоци учили Титову генијалност и закључили да на истој основи треба да раде и организатори албанске војске. Енвер Хоџа се одмах сетио да је тим специфичним приступом одисала и Темпова критика у пролеће 1943. године и није дозволио да се потцени вредност и међународни значај искуства октобарске револуције.³⁵

Прва противречност Главног генералштаба и Политичке управе развила се у оштар сукоб на питању организације војске. Генералштаб је упорно бранио тезу да народна армија треба да се организује на бази искуства Црвене армије, како је и Партија дала смернице; Политичка управа борила се да се организација

35 Е. Нохна, *Les Titistes*, Tirana 1982, 246—7.

изврши по угледу на Југословенску армију, која је, тобоже, била погоднија за услове Албаније и савременија. Генералштаб је одбацио тезе Политичке управе и приступио реорганизацији примењујући схеме Црвене армије подешене према албанским приликама. Друга противречност била је оштрија и развила се у вези са припремама борбене готовости војске. И ту је Политичка управа бранила југословенску тезу да се албанска армија припрема на основу „војних вежби Југославије“ и да се механички своје програми борбене готовости Југословенске армије. Главни генералштаб је упорно тражио да се армија припрема на основу совјетских војних вежби, како је КПА прихватила. Нешто касније Политичка управа је подстакнута из Београда, предложила спајање албанске и југословенске војске. Тај предлог је Главни генералштаб одбацио као неуместан и немарксистички. Титоисти су тим налогом хтели да узму у своје руке армије и да је дистанцирају од команданта Главног генералштаба Енвера Хоџе.

Југословени су затим представили албанску армију као жариште одакле се као шири антијугословенски шовинизам. Оштро су напали М. Шехуа, начелника Главног генералштаба као антијугословена па и Енвера Хоџу који подржава такав генералштаб. Титоисти су напали и совјетског војног представника (инструктора), али ту нису имали успеха. Управо присуство совјетских инструктора покварило је југословенске планове са албанском армијом. Потом су Југословени свим средствима настојали да од стране совјетске специјалисте из Албаније. Они су наводили: „У армији не може посао ићи добро уколико и даље задржите совјетске инструкторе, јер се не може радити са две врсте инструктора, пошто су прилике албанске армије много друкчије од совјетских. Совјетско искуство је примењено у Југославији, адаптирано је после детаљне прераде, те ми имамо готова припремљена совјетска искуства. „Пошто је СССР заиста био далеко а Југославија близу опасности које су стално вребале, Албанцима, није преостало ништа друго него да прихвате југословенску прераду општих совјетских искустава. КПА се ипак и даље држала совјетских мерила а совјетске инструкторе није удаљавала из земље. Стога нису остварени антисовјетски и антиалбански ставови титоиста у Албанији, мада је било штете од наметања титоиста у армији. Кад нису могли да однесу превагу у самој армији, своје циљеве спроводили су преко општег политичког курса, посебно после VIII пленума КПА у раној пролеће 1948. године.³⁶

Занимљиву појединост износи бивши албански генерал Панајот Пљаку, који је у лето 1957. пребегао у Југославију. Тада се Пљаку налазио на дужности политичког комесара VIII дивизије у Корчи (чији је командант тада био Бефир Балуку). Једног дана

³⁶ Као напо. 34/II, стр. 25—8. — О жалбама Албанаца на политичке саветнике у албанској армији вид.: V. Dedijer, *Novi prilozii* III, 448.

почетком марта doшао је сасвим неочекивано совјетски војни саветник при дивизији пуковник Стариков и саопштио је да је добио наређење да се што пре врати у домовину; изјавио је да не може да саопшти разлоге свог опозива, али да није реч о премештају на нову вишу дужност. После мало дана, кад се почело и заборављати на њега, он се поново појавио, настављајући да ради, као да се ништа није десило.³⁷ Питање је да ли је заиста отишао у СССР, јер се могао повући само до Тиране, јер је разлог за напуштање дужности у дивизији био политички, пред усвајање антијугословенских оптужби у Тирани по налогу из Москве, а у условима VIII пленума.

Још битније, најоштрије мешање Југославије у унутрашње ствари КПА и албанске државе била је делатност у служби безбедности. Ту приручник каже: „Наша Партија има чињеница и докумената који сведоче да је ОЗН-а 1945—1948. организовала у нашој земљи низ шпијунажа, регрутујући у те редове чланове Партије и употребљавајући их као тајне информаторе о делатности Партије и наше државе. Регрутовање за агенте ОЗН-е вршено је међу студентима који су студирали у Југославији, међу којима су се налазиле и корумпирани личности попут Тома Лачија, Сотира Рустоа, Бандина Садикуа и других. Ове елементе активирали су задацима диверзије и шпијунаже. На пример, шпијун Том Лачи 1950. је запалио пилану у Криезију код Пуке и због тога је награђен са 50.000 лека од југословенске централе.“ Албанци су држали да се не може назвати социјалистичком држава која организује своје шпијунске редове у другој социјалистичкој земљи.³⁸

4. Оптужбе ЦК КПЈ против ЦК КПА и нездраво стање у КПА као последица мешањем Југословена. VIII пленум ЦК и његови резултати

Југословенско руководство гледало је наводно са раздраженом нервозом и неограниченом малодушношћу на оправдани отпор албанске владе и КПА у чувању независности од колонијалистичких надређивања титоиста. Видевши да фракција Кочи Дзодзеа није у стању да сама обори Енвера Хоџу и остале „здраве“ снаге који су се солидарисали са Хоџом, Титов клан је решио да примени друго оружје. У јуну 1947. ЦК КПЈ је формулисао писмено прву оптужбу против ЦК КПА, у којој је, тобоже, искривио истину и окривио је КПА да се у Албанији „крсталише друга линија у антијугословенском духу“. Циљ оптужбе био је: 1) да се изврши притисак на ЦК КПА како би се он у потпуности подредио југословенском руководству; 2) како би се пружила потребна подршка котерији Кочи Дзодзеа у циљу операционализовања циљева КПЈ против КПА. И поред става Дзодзеа и Панди Криста, Политбиро

³⁷ Р. Рлјаку, н. д., 48.
³⁸ Као нап. 34/II, стр. 28.

ЦК КПА одбацио је неправедне оптужбе. Титоисти су се уздрмани како због овог одбацивања тако и од неприхватања пројекта. Петогодишњег плана за Албанију па и због владине делегације у Совјетском савезу и албанско-совјетског повезивања без сагласности Београда Нови удар је уследио новембра 1947. у име ЦК КПЈ кад је Тито упутио другу тешку оптужбу. Југословенско руководство руководство је (а) оптужило Енвера Хоџу да је повратком из Москве „променио политику према Југославији“ и захтевало је да Албанија треба пре него што склопи макакв споразум са неком другом државом да добије пристанак Југославије; (б) оптужио КПА да је она дозволила да се образује антијугословенски фронт у Албанији; (ц) да КПА води према Југославији „политику дијаметрално супротну жељама албанског народа, тј. политику одвајања од Југославије и да је таква политика учинила да су се односи народа двеју земаља погоршали; (д) ЦК КПА и влада су окривљени да су сачинили реалан и аутархистички пројект Петогодишњег плана, усмерен ка одвајању албанске привреде од југословенске; (е) оптужило КПА и владу да се на културном пољу поводе западном, буржоаском културом; (ф) оптужило Нака Спиура као непријатељског сарадника.)

Кочи Дзодзе, Панди Кристо и њихови истомишљеници постали су ватрени браниоци платформе југословенског руководства у крилу ЦК КПА. Створена је ванредна тешка и опасна ситуација у КПА. Оптужбе су биле најјача подршка фракцији Кочи Дзодзеа, који без мешања Југословена не би могао да надвлада „здрави“ део албанског руководства. Дзодзе се одједном прогласио „спасиоцем“ КПА од „велике опасности сачињене са непријатељским циљем.“ Тако се нездраво стање створено у Политбирсу ЦК КПА мешањем Југословена даље јако погоршавало. Притиснут је Нако Спиру, стожер отпора на сектору планирања, посебно једним његовим писмом ЦК-у КПЈ којим је очекивао обарање Енвера Хоџе (на које ЦК КПЈ у своје време није реаговао). Спиру је дилему решио самоубиством, јер није имао снаге и храбрости да партији каже истину о свом закулисном раду. После тога се Енвер Хоџа гргао, не добивши ништа од својетских обећања, и увидевши да је ипак боље бити уз Југославију.

Трагичан случај послужио је фракционашкој групи Кочи Дзодзеа, заједно са југословенским послаником Ј. Ђерђом и партијским делегатом Савом Златићем да припреме VIII пленум ЦК КПА, фебруара—марта 1948. Као последица мешања титоиста и рага непријатељске фракције Кочи Дзодзеа у КПА, погажене су лењинистичке норме, партија није имала ни самосталан статут, мањкала је унутрашња демократија, није постојао избор руководећих органа у КПА, недостајало је колективно руковођење и без демократског централизма здрава дисциплина у партијским редовима. Котерија Дзодзеа развијала је самосталну политику и дискриминацију према кадровима. Како је Дзодзе поред организационог секретара био и министар унутрашњих послова, КПА је дош-

ла под контролу Сигуримија, у партијској организацији су примењиване полицијске методе, ослабила је будност чланова партије јер су били заплашени репресалијама органа безбедности. Дзодзе је организовао обавештајну мрежу у партији, па је у архивама државне сигурности после Дзодзеовог пада нађено 15.000 досијеа чланова партије. Сви чланови Политбироа, Централног комитета КПА и чланови владе обрађивани су у канцеларијама Кочи Дзодзеа. Њихови досијеи били су испуњени лажним доставама које су имале да послуже за ликвидацију тих људи. Као министар унутрашњих послова Дзодзе је физички уништио многе борце и чланове партије. Тиме је тешко погашена социјалистичка законитост. При томе помаган је од југословенских пријатеља.

Приручник (који је свакако писао сам Енвер Хоџа, јер се дате оцене потпуно поклапају са оценама датим у његовом делу „Титоисти“) је закључио да је мешање југословенског руководства у унутрашње ствари КПА водило обнови бератских сцена, усмерених на политичку ликвидацију Енвера Хоџе и осталих „здравих“ снага и на довођење на чело партије Кочи Дзодзеа, Панди Криста и њиховог друштва. У исто време делатност Југословена и њихових албанских истомишљеника сводила се на компромитовање постојећег руководства у Албанији на разним привредним и државним секторима као недораслог и неспособног. Уклањањем Е. Хоџе сматрало се да ће се омогућити планови са претварањем Албаније у колонију. Да се постигне значајна етапа на том путу био је потребан један пленум ЦК КПА. То је био VIII пленум, који је припремио Кочи Дзодзе. Као платформа за пленум послужила су оптужујућа писма КПЈ и говор Кочи Дзодзеа у партијској школи. У ствари, прави иницијатор тога партијског пленума био је Саво Златић, делегат ЦК КПЈ у Албанији. Он се почео јадати како се после доласка Е. Хоџе из Москве променила политика албанске владе према Југославији, да се у Албанији ствара антијугословенски фронт, да га стварају непријатељи Мехмед Шеху, удовица Нака Спируа Лири Белишова и слични; на генералног секретара је такође обраћао пажњу алузијом да је генерални секретар био и Горкић који је издао КПЈ. Кад је Енвер Хоџа прекинуо Златића питајући га да ли су такве оптужбе утврђене из КПЈ, Златић је самоуверено одговорио „и од КПЈ и са одобрењем Тита“; ипак, кад је Хоџа тражио да му се све то и писмено образложи Златић је то одбио као непотребно. У свом говору у Политичкој школи Дзодзе је алармирао да су доведени у питање односи са Југославијом, која је главни ослонац за изградњу боље албанске будућности и да има непријатеља који Југословене приказују у тамној боји империјалиста. Пленум је одржан у нездравој атмосфери, где су преовладале клевете и интриге, лична амбиција и деспотски тон Кочи Дзодзеа. На пленуму је нападнут и генерални секретар а из Централног комитета искључено је доста другова који су заједно с њим бранили постојећу партијску линију. Тиме су врата за југословенске интервенције отворена. После VIII пле-

нума стање се даље погоршавало. Кочи Дзодзе почео је са припремама за инсценирана суђења како би политички па и физички ликвидирао људе који су сметали његовом курсу. Југословенски људи су почели јавно да говоре о уједињењу Албаније са Југославијом, о јединственој врховној команди југословенске и албанске војске на челу са Титом, а било их је који су избацили и назив VII република за Албанију. Слична питања су Дзодзе, Панду Кристо и Кристо Темелко поставили су слична питања на Политбироу и Централном комитету, али та тела су њихове тезе одбила. Координациона комисија за план, којом је у Албанији руководио Словенац Крајгер, својим захтевима је водила легализацији положаја те комисије као владе над легалном владом. И југословенски представници и Дзодзијева фракција тражили су удаљавање совјетских инструктора из Албаније. Југословени су, наводно, осећајући да се ближи крај њихове превласти у Албанији захтевали да у Албанију дође једна југословенска дивизија, тобоже, ради одбране Албаније од грчке агресије. (Потпомогнуто од Стаљина, албанско државно и партијско руководство одбило је тај захтев, јер је у њему видело окупацију земље. У тим тешким часовима помоћ је дошла из СССР-а, њиховим писмом против грешака руководства КПЈ.³⁹

5. Ставови Албанаца према Југославији на основу југословенске дипломатске грађе

Оно што је писано после 1. јула 1948. о односима у претходном периоду природно носи печат стања насталих са резолуцијом ИБ-а. Савремена оперативна документа само изузетно говоре о споровима. За те односе пресудни су месеци друге половине 1947. године, али анализу треба почети од фебруара 1947. Тада је југословенска влада обавестила своје министарство иностраних послова о албанско-југословенским мешовитим друштвима. Закључени су: 1. Друштво за градњу и експлоатацију железница (у чијем су управном и надзорном одбору седели петорица Југословена, и то Антон Хујбнер, као управник за изградњу пруге Драч—Елбасан, инжењер Радомир Савић, Марко Иљадика секретар Министарства саобраћаја и још друга двојица); 2. Друштво за електрификацију Албаније (у чијем су управном и надзорном одбору били два загребачка и један београдски инжењер и по још један експерт из Загреба и Београда); 3. Друштво за вађење нафте (у чијем су управном и надзорном одбору радила три београдска и два загребачка стручњака); 4. Друштво за експлоатацију рудног блага (са тројицом чланова управног и надзорног одбора из уже Србије, са једним из „Трепча“ и са једним из Македоније); 5. Друштво за увоз и извоз (са Теодором Хрељановићем, једним из Црне Горе и једним из Војводине као представницима управног одбора) и 6. Албанско-југо-

³⁹ Исто, 29—34.

словенска банка (са четворицом из Србије и једним Хрватом из савезног министарства финансија).⁴⁰ Од докумената економске природе из тога времена скреће пажњу акт Крајгера Привредном савету ФНРЈ да се у Албанију увезе додатних 20.000 тона пшенице, што је већ било у експедицији и накнадних 10.000 тона.⁴¹ На албанској страни орган албанског НО Фронта *Башкими* објавио је говор председника Економског савета Албаније Нака Спируа на конференцији кадрова у привреди о сађењу индустријског биља. Нако је тврдио да је албански напредак привреде немогућ ако Албанија не би била повезана са Југославијом; та веза искључује уску аутохтону привреду, јер привреда мора рачунати са специфичностима у обе земље, на пример да Југославија производи житарице које у њој добро и обилато успевају, а да Албанија преузме гајење индустријских култура које траже нешто топлију климу.⁴²

Титов рођендан те године примерно је прослављен и у Албанији. *Башкими* је уводни чланак посветио Титу и оданости према њему Албанаца, а југословенско посланство приредило је академију са забавним програмом у Друштву за културну сарадњу са Југославијом.⁴³

Нешто уздржанији били су тонови Кошмрљевих телеграма јуна 1947. у вези с одласком Енвера Хоџе у Москву (у пратњи Кочи Дзодзеа, Хусни Капоа, Манола Кономија и Фадила Пачрамија, човека Нака Спируа). Кад се Хоџа вратио у Тирану, одржан је митинг на коме се Хоџа хвалио како је Стаљин обећао фабрике, тракторе и друго; клицало се Стаљину и Енверу а Југославија је потпуно заборављена.⁴⁴ Првих пет дана јула одржан је III пленум албанских синдиката, уз присуство совјетске индустријске делегације, која је бурно поздрављена поклицима Енверу и Стаљину. Један од главних синдикалиста истакао је помоћ и СССР-а и Југославије. У закључку пленума стајало је: „У државном плану наш народ види још веће јачање и челичење савезништва између наших људи и братских народа Југославије и Тита, са драгоценом помоћи од две милијарде лека.“⁴⁵

Прво артикулисање критичких примедби Југословена у Албанији чуло се августа 1947. Министарство иностраних послова преко посланства у Атини и Риму будно је пратило албанску емигрантску штампу. У Тирану су не само аташе за штампу него и остали чланови посланства запажали да се о Југославији не пише, а да

40 ДАСИП, ПА, Албанија, 1947. фасц. I, Пов. бр. 189 од 10. II 1947.

41 Исто, III/1947, Пов. бр. 42505 од 6. II 1947.

42 *Bashkimi* 13. II 1947, 1.

43 Исто. 25. V 1947, уводник: ДАСИП, ПА, Албанија, 1947, фасц. I, Пов. бр. 48662. Д. Кошмрљ 27. V. 1947, са бр. 690.

44 ДАСИП, ПА, Албанија, 1947. фасц. I, дос. XI, Пов. бр. 41837 од 12. VII, 1947; Исто, Пов. бр. 413074 (14. VII 1947); Исто, Пов. бр. 414148 (27. VII 1947).

45 Исто, Бр. 21, Пов. бр. 15807, стр. 1—13.

и после средине августа, након опомене, чиниоци који су утицали на смер уређивања листова нису југословенски пријатељи.⁴⁶

Интервенција је уследила средином јуна 1947. јер су новине нешто више пратиле једино Италију и Француску, чије су земље и језике боље познавали албански новинари, док су потпуно запостављена кретања у политички кудикамо важнијим земљама као што су САД и Енглеска, па и грчка проблематика, најважнија за албанску безбедност. Један од разлога таквог стања тражен је у дугој одсутности (пет и по месеци) Нури Хуте, задуженог за штампу, који се налазио у комисији Савета безбедности.⁴⁷ Ситуација је праћена и у синдикатима (који су били „јединствени“ као и у Југославији). Констатовано је да је тек III пленум ствари поставио „барем углавном први пут правилно“, мада је додато да ће та исправна линија тешко моћи да се спроводи „јер недостају способни кадрови“. На пленуму било је наглашено јединствено економско подручје које сачињавају Југославија и Албанија, према уговору о координацији планова.⁴⁸ То је било време кад се Енвер Хоџа већ вратио из Москве, али кад се није успело да се коригују сви токови раније започети.

Већ првих дана септембра са стране Југословена чуле су се озбиљне замерке. У разговору (4. септембра) између отправника послова Д. Кошмрља и енверовца Хусни Капоа (раније првог албанског посланика у Београду), Капо је почео излагањем да постоје неправилности политичке линије према Југославији. Кошмрљ је избегао да се више удуби у ту материју, само је навео тешку констатацију: „постоји код наших људи осећај промене односа, нарочито после посете Москви“ албанске делегације. Како је Капо изразио спремност да се грешке отклоне, Кошмрљ је од свог министарства тражио упутства за разговор у следећој посети. У „грешке“ спадало је и систематско избегавање Албанаца да се закључи конвенција о културној сарадњи, за коју се веровало да би у више сектора ушла у поре живота Албанаца.⁴⁹ После строго поверљивог телеграма од 30. августа, посланство у Тирани је (1. септембра) поднело подробнији извештај о изјавама Албанаца на рачун Југославије, и то 29. августа увече. Тада је, наиме, хитно позван Кошмрљ да Енвер Хоџа пружи објашњења у вези с изјавом Марка Перовића, члана Координационе комисије на састанку са председником Планске комисије Кичом Нђелом истога дана (29. августа). Енвер Хоџа је у врло озбиљном тону тражио изјашњење „по три питања од врло велике важности“; Перовић је критиковао као неправилно негодовање Албанаца у погледу испоруке разног материјала из Југославије (на пример и четири пара ципела, очигледно за руководеће

46 Исто, Бр. 27/I и II, Пов. бр. 415654, Мирко Буковић 16. VIII 1947.

47 Исто, Пов. бр. 413524, исти 2. VII 1947, са бр. 64.

48 Исто, Бр. 21, Пов. бр. 415807, Д. Кошмрљ 18. VIII 1947, са бр. 324.

49 Исто, Пов. бр. 10/II, Пов. бр. 616881 (Кошмрљ 4. IX 1947, са бр. 733), Пов. бр. 422934.

људе). Енвер је објаснио како је створен утисак да ту потрошну робу Југословени намерно не шаљу а не зато што роба не може из неких оправданих разлога да одмах стигне. Друго, Перовић је изјавио како „постоји мишљење код албанског народа да су југословенски стручњаци саботери и квислинзи, те ће зато бити неки стручњаци враћени у земљу, а нови неће доћи“. Енвер је саопштио: „Ако то неко говори, онда су то непријатељи, који и о нама, на пример о Наку Спируу (сину драчког капиталисте) говоре најгоре, а то се не може и не сме генералисати на читав албански народ.“ Перовић је навео и изјаву председника Друштва за извоз-увоз да је помоћ Југославије кредитом од две милијарде лека обичан блеф. Енвер је то прокоментарисао: „Ми ћемо спровести истрагу, и ако је то истинито, биће стрељан.“ Треће, и то је Енвер сматрао најтежом примедбом: Перовић је рекао да су уклоњене Титове слике у уредима. Он је то чуо од потпуковника Сафета Филиповића, инструктора у албанској војсци, и од саветника посланства Д. Кошмрља. Хоца није од саговорника Кошмрља тражио доказе о ствари, него је „подвукао пар пута... да постоји безброј доказа о пријатељству и поштовању албанског народа према Југославији и Титу“. На то је нешто Кошмрљ надовезао о уклањању Титове слике у редакцији армијског листа *Luftetar*, што је запазио агаше за штампу Мирко Ђуковић; Ђуковић је то рекао у Хоциној присутности и то је и Перовић чуо.⁵⁰

У име југословенске владе М. Перовић је планској комисији у Тирани пренео мишљење југословенских експерата да је албански вишегодишњи привредни план нереалан и аутархичан. Х. Капо је 5. септембра увече поново позвао Д. Кошмрља и изјавио спремност албанског министарског кабинета да дискутује о питањима плана и да се усвоје заједнички закључци; рекао је: не инсистирамо да је план остварљив у свима позицијама, али не знамо у којима је нереалан а не видимо предлоге који би водили аутархичности; ако то запажају југословенски другови, спремни смо да се пропозиције модификују; нисмо имали жеље да стварамо аутархичну економику.⁵¹ Југословенска страна је одмах предала подробније примедбе за иницирану расправу преко М. Перовића. Њему је речено да одговор не може добити пре 12. септембра, јер сви потребни подаци у вези с албанским петогодишњим планом према питањима која су Југословени отворили још нису добијени; уместо

50 ДАСИП, ПА, Албанија, 1947, фасц. II, Бр. 52/1, бр. 1540, Кошмрљ 1. IX 1947, са бр. 51. *Luftetar* је у албанској штампи и после тога правило изненађења на рачун Југословена. На пример, 9. октобра 1947. објавио је фразерски чланак „Велика снага југословенске демократије, али није поменуо Југословенску армију, мада је био армијски лист. — Сафет Филиповић био је делегат УДБе, послат у Тирану ради координације са албанским МУП-ом у указивању помоћи партизанима. Југословенски пункт био је у Корчи, где се налазио и официр за везу са МУП-а Србије (V. Dedijer, *Novi prilozi*, III, 267).

51 ДАСИП, ПА, Албанија, 1947, фасц. III, Пов. бр. 417058, Кошмрљ 6. IX 1947, са бр. 421686, исти 31. X 1947, са бр. 775.

тога, од Перовића су тражена и допунска усмена објашњења у вези с питањем о реалности, на основу запажања Андрије Хебранга, који је у Београду радио на планским задацима. Перовић је одмах од Хебранга затражио допунска објашњења и смернице, јер су албанске колеге показале готовост да се петогодишњи план сачини заједничким анализама.⁵² Наредних дана Перовић је у име Координационе комисије ургирао код Б. Кидрича да се трачнице за железничку пругу коју су градила југословенска предузећа свакако пошаљу до конца септембра, да не би дошло у питање правовремено завршавање пруге. Југословени су заузврат тражили контингент нафте. Она је свакако упућена на другу страну, јер испорука за Југославију није могла бити обављена; место нафте саопштено је да ће бити испоручен битумен, према уговору, по цени коју је одредила албанска страна. Како шине нису стигле до 30. септембра, јер су рок довршавања пруге Албанци померили унапред (до 7. новембра) преко Нака Спируа, Перовић је завапио да, уколико оне не буду допремљене на градилиште до 10. октобра, пруга неће бити довршена. За прераду битумена у Селеници, међутим, није било казана, а за експорт производа ни потребних буради; стога је Перовић затражио казане у Југославији, означивши да дневна производња битумена би могла да износи до 90 тона а испорука прерађеног битумена до половине те количине.⁵³

Јула месеца и у парламентарном заседању које је почело 12. т. м. Југославија је имала дотадашњи статус. Тада је први пут речено да Албанија иде у социјализам, уз помоћ пријатељске Југославије.⁵⁴ Фронтовски лист *Башкими* је писао:

„Велика морална и материјална помоћ коју нам нештедице пружају народи Југославије, представља за наш народ велико обезбеђење за корачање напред ка условима који ће нам створити бољи живот. Вољени пријатељ нашег народа маршал Тито, у свом телеграму упућеном приликом прве годишњице потписивања уговора о пријатељству и узајамној помоћи између наша два народа, поред осталог пише: „Народи Југославије са великом симпатијом прате рад народа Албаније у изградњи њихове земље. Обећавам Вам, господине председниче, да ће албански народ имати потпуну помоћ народа ФНРЈ.“ То нам пише маршал Тито. То су докази великог пријатељства и потпуне оданости према нашем народу, који једногласно одговара братским народима Југославије и маршалу Титу: „Велика љубав и пријатељство које гајимо према Вама чуваћемо као

52 Исто, Бр. 30/1, Пов. бр. 17092.

53 Исто, Пов. бр. 419021, Перовић 30. IX 1947, са бр. 751.

54 Иначе, 12. јула 1947. при отварању редовног заседања Албанског парламента први пут је указано да Албанија иде у социјализам, уз помоћ пријатељске Југославије (*Bashkimi* 17. VII 1947, 1).

драгоцену ствар и јачаћемо сваког дана, јер је то гаранција живота нашег народа.“⁵⁵

После таквих похвала са највећег места Албаније, отправник југословенског посланства у Тирани љутио се што југословенска штампа није ништа писала поводом рођендана Енвера Хоџе. Он је реферисао: „Како сазнајемо, са приватне стране, овдашњима је пало у очи да наше новине нису писале о рођендану Хоџе, нити је примио поздравни телеграм од представника Југославије. Башкими нарочито истиче писање бугарске штампе, која је много писала о Енверовом рођендану и донела је на првој страници поздравни телеграм бугарског министарства.“⁵⁶ Тешко је рећи да ли је по среди пука заборавност. То је морао укалкулисати сам Енвер Хоџа, јер неке почасте од Тита није примио ни за време боравка у Београду.

Са своје стране, Југославија је несумњиво чинила извесне кораке да би убрзала и појевтинила испоруке робе Албанији. Те мере су посебно биле корисне за пограничне крајеве Албаније који су се тако могли без икакве сметње снабдевати на пијацима вароши у југословенском пограничном појасу, нарочито кад је реч о храни. Наиме, југословенска влада је укинула визе које су 1946. установљене на основу албанско-југословенског споразума из 1926. године.⁵⁷

Крајем септембра Енвер Хоџа са неколико чланова владе пошао је у политичку турнеју по јужној Албанији. Приликом тог првог обиласка земље он је готово у сваком већем месту држао на митингу говор, у коме је објашњавао унутрашњу и спољну позицију државе и говорио о привредној изградњи и општој перспективи Албаније. На скуповима у месту Фиеру и Балшу (срез Малакастр) више пута је нагласио политичку и економску помоћ Југославије и СССР-а у рату и послератној изградњи привреде и земље.⁵⁸ Рекао је да је борба у рату вођена у заједничким напорима против истих непријатеља, помоћу братских народа Југославије и народа Совјетског савеза.⁵⁹ У излагању у Берату (6. октобра) Хоџа је истакао да су земља совјета и Југославија најискренији пријатељи и савезници Албаније и у условима економског развитка и да те пријатељске земље помажу Албанију свим снагама: не само на привредном пољу него помажу и културно-просветном уздизању Албанаца; те државе иступају против спољне реакције, увек спремне да заштите Албанију. Тито и Југославија залажу се за узајамно помагање и готови су да пруже велику и драгоцену подршку Петогодишњем плану изградње земље. Последња парола на збору била је: „Живели драги пријатељи нашег народа, велики Стаљин и мар-

55 *Bashkimi* 25. V 1947, 1.

56 ДАСИП, ПА, Албанија, 1947, фасц. I, Бр. 00, Пов. бр. 420833, Кошмрљ 20. X 1947, са бр. 415.

57 Исто, 1947, фасц. II, Бр. 93/I, Пов. бр. 427520, Тирана 25. IX 1947.

58 Исто, Бр. 10/II, Пов. бр. 419024, Кошмрљ 30. IX 1947, са бр. 752.

59 *Bashkimi*, 30. IX 1947, 1.

шал Тито.“⁶⁰ Десетого октобра Хоџа је са сарадницима боравио у Подградецу на Охридском језеру, дакле у југословенском суседству. Пошто је наглашено да се варошани нису повезивали са балистима, говорено је о петогодишњем плану и о уделу Југославије у његовом остваривању. Алудирано је и на југословенско пограничје. Речено је: „Колика је срећа за нас што на северу имамо југословенске планине. Замислите како бисмо слабо прошли да смо тамо имали једну другу Грчку. У таквом случају земља би била бедна, била би несрећна, не бисмо имали ни демократију, ни слободу, а владао би Џелал Старавецка, Али Келцира и њихово друштво. Али, на срећу, имамо Југославију, која ће нас помагати да се наша земља економски развије и пође напред. У петогодишњем плану помоћ Југославије биће много већа и ова помоћ је несебична. Маршал ми је лично рекао да југословенски народи не могу заборавити крв синова албанског народа која је просута за ослобођење Југославије и да ће помагати Албанију до краја.“ Ту је о СССР-у говорено више уопштено, као о великом пријатељу.⁶¹ Та крв неколико десетина погинулих и рањених бораца двеју дивизија које су учествовале у ослобођењу Косова и Санџака до Вишеграда домињана је на више места, па и на почетку турнеје у Фиерију и Балшу.

На академији посвећеној трогодишњици ослобођења Београда признање Југославији учињено је у говору Нури Хуте. Речено је: Београд је симбол слободе, братства и јединства за народе Балкана, чија је будућност тесно повезана са будућношћу ФНРЈ. Штавише: „Београд је симбол мира, демократије и слободе за све народе света, који у НОБ народа Југославије и у борби за остварење петогодишњег плана налазе драгоцен пример искуства и за њихово ослобођење, на победу и јачање народних привреда.“⁶²

Поред тих великих и лепих речи о Југославији и њеној борби за перспективу других народа, постојала је и даља пракса која је изражавала потцењивање југословенских стручњака. По споразуму са албанском владом, у Албанију је упућена група агронома и шумара који су имали бити распоређени у разним деловима земље у раду у подизању ратарства и шумарства на виши степен. Међутим, они су држани у Тирани без распореда. М. Перовић је у томе видео нови доказ багателисања, те је писао у Београд да се ти људи опозову, јер Албанији очигледно нису били потребни чим није хтела да користи њихово знање и искуство. На сличан начин, саветнику министарства индустрије Звонку Вугрини био је онемогућен рад у Тирани, те није било разлога да дангуби у Тирани.⁶³

60 ДАСИП, ПА, Албанија 1947, фасц. I, Бр. 10/III, Пов. бр. 422587, Кошмрљ 8. XI 1947, са бр. 782.

61 *Bashkimi* 8. XI 1947, 1.

62 Исто, 24. XII 1947, 1.

63 ДАСИП, ПА Албанија, 1947, фасц. II, Бр. 60/II, Пов. бр. 420313, Перовић из Тиране 15. X 1947

Кад је реч о храни, ту багателисања није било. Средином новембра посланик у Београду Тук Јакова обавестио је министарство иностраних послова да је његовој земљи потребна нова партија од 75.000 квинтала кукуруза, јер је берба кукуруза подбацила те јесени, те је албанска влада молила да Југославија попуни тај дефицит.⁶⁴

Шине за железничку пругу у Албанији скинуте су са неких југословенских пруга, а у Зеници је обустављена планска производња и рађено је на шинама, јер испорука из Чехословачке није стигла на време. Пруга је завршена 7. новембра, а шине су монтиране дању и ноћу. Пруга је била планирана за национални празник 29. новембра, али је Нако Спиру изменио календар, после доласка делегације Енвера Хоџе из Москве, те је у име совјетског празника октобарске револуције пруга морала по сваку цену бити готова 22 дана раније. То је показало како Наку Спиру мисли да „планира“. Свечаности пуштања у промет присуствовао је од стране владе не Наку Спиру него Кочи Дзодзе, али је говор, према сазнању југословенског представништва, саставио Енвер Хоџа, да се изглади подвиг „планера“; сугестија да се говор препусти Дзодзеу дошла је од С. Златића, свакако зато да се већ на почетку излагања јасније и конкретније нагласи однос Албаније према Југославији. Основне тезе говора биле су: (1) без ФНРЈ опстанак и слобода албанске државе били би у опасности; (2) прва планска година дугорочног привредног подизања Албаније не би била могућа без веће и оперативне интервенције Југославије, јер Албанија нема ни стартне акумулације ни потребне стручњаке; (3) нема силе на свету која Албанију може раздвојити од Југославије у испуњавању заједничких задатака; (4) савремена збивања и империјалистичка политика у свету потврђују да Албанија може ићи путем антиимперијалистичке политике СССР-а само удружена са Југославијом.⁶⁵ Кочи Дзодзе је истакао да је уз стручњаке и техничаре радила омладина из више народнодемократских земаља (из Југославије, Бугарске, Румуније, бригада грчких демократа), јачајући тако братство и јединство народа Балкана. Дзодзе је истакао и војно-стратегијски значај пруге за брзо пребацивање трупа и материјала. У погледу Југославије истакао је:

„Постојање ФНРЈ на нашим границама представља срећу за Албаију, представља велику сигурност за наш живот, за наш општи развитак. Иначе, без федеративне Југославије, без Југославије која припада народима Југославије, и без снажне Југославије у сваком погледу, било би у опасности наше постојање као и слобода народа. Наша жеља је, воља народа је да Албанија постане јака, да се развија, да постане културна, напредна и богата у привредном погледу. То је наш пут који подупиरे и помаже без резерве Југославија маршала Тита, и то

64 Исто, 1947, фасц. II, Бр. 30/I, Пов. бр. 422777, МИП министарству трговине и снабдевања 13. XI 1947.

65 Исто, 1947, фасц. I, Бр. 10/II, Пов. бр. 422587, Кошмрљ 8. XI 1947, са бр. 782.

се данас остварује са 100%. Ми смо уједињени тако чврсто и на такав начин да нас ни једна сила на свету не може разјединити на нашем путу, за испуњење наших заједничких политичких, војних и привредних задатака, за обезбеђење независности против сваке агресије, за обезбеђење мира на Балкану и у свету, да би изградиле наш нови живот, нашу привреду и наш развитак уопште.⁶⁶

О економској помоћи Југославије и њеном односу према албанској армији у последњој декади 1947. говорио је генерал-мајор Кристо Темељко (родом Македонац). Рекао је: мала, сиромашна и заостала Албанија, столећима угњетавана, није имала могућности да се развија. Захваљујући непосредној братској помоћи Југославије Албанија је кренула напред. „За наш народ је велика срећа што у близини има народе Југославије, херојску Комунистичку партију ових народа, славну југословенску армију и њеног вођу, најдрагоценијег пријатеља кога је наш народ стекао у току целе своје историје, маршала Јосипа Броза Тита. У мирном периоду обнове албански народ је инспирисан радним примером народа Југославије. Неуморан рад народа Југославије јесте и постаје велика школа за наш народ, за активизацију маса и за организацију народа. Он је пример подстрекивања, херојства и великог искуства у начину рада на изградњи земље.“ О сарадњи у току ослободилачке борбе од 1941. године рекао је: „Још првих дана отпора албански народ је нашао моралну и непосредну помоћ народа Југославије и њеног вође Тита, што му је помогло да организује и руководи тим покретом. Целокупна наша организација, читава наша оријентација на победу руковођена је сигурним траговима Титове партије. Албански народ пошао је тим срећним и сигурним путем и није погрешно.“⁶⁷

Самоубиство Нака Спируа изазвало је захлађење према Југославији код енвероваца. „Тезе“ говора Хусни Капоа 27. новембра поводом југословенског националног празника дао је идеолог албанског Централног комитета Нури Хута. Капоов говор није био сподобан као 7. новембра, него је стварао утисак тескобе, што су приметили и Албанци југословенски пријатељи.⁶⁸

Поводом прве годишњице потписивања привредне конвенције између Албаније и Југославије (9. децембра) приређене су у целој Албанији свечане академије. Главна парола била је братство и јединство. У Тирани су главне улице биле окићене заставама и транспарентима а на великом митингу говорио је енверовац Гого Нуши. Листови су донели опширне чланке о поменутом споразуму. Југословенском посланству послати су телеграфски поздрави из низа села и варошица дубље унутрашњости (Бљуша, Колоња, село Водне код Колоње, село Величани, село Дреново код Корче, село Пинета

66 *Bashkimi* 8. XI 1947, 1.

67 Исто, 24. XII 1947, 1.

68 ДАСИП, ПА, Албанија, 1947, фасц. III, Бр. 202/I, Д. Кошмрљ 3. XII 1947, са Пов. бр. 473.

крај трга Шјаку, село Мизат код Тепелена, Шјаку итд.).⁶⁹ Те манифестације приређене су према упутству Кочи Дзодзеа.⁷⁰

Из Београда је сугерисано да се приђе изради новог предлога о албанском петогодишњем плану привредног развитка. Двојици југословенских планера који су боравили у албанском главном граду (Блевишић, Прикрил) наложено је да са албанским стручњацима преко Дубровника отпутују у Београд. То је и учињено 19. децембра.⁷¹

Почев од 1948. југословенско посланство у Тирани се живље интересовало о персоналним променама на руководећим местима и о кадровским попунама. О томе је одмах обавештена централа у Београду. Главна померања обављена су до средине фебруара: Мехмеда Шехуа у Главном генералштабу заменио ген. Бећир Балуку (заповедник VIII дивизије из Корче, није био совјетски човек), М. Шеху је преузео ресор саобраћаја, финансијски портфељ је примио Кичо Нђеља, његов претходник Косовац Рамадан Читаку, члан Политбироа, именован је за посланика у Београду, Тук Јакова је постао министар индустрије за председника планске комисије дошао је пуковник Нести Керенци а његова жена Н. Думе постала је министар просвете. Промена је било и у министарству војном и у Главном генералштабу. Југословенски посланик је те појаве коментаришао: „Смисао тих промена јесте у одстрањивању оних који су у току 1947. нарочито компромитовани као противници искрене сарадње са ФНРЈ.“⁷²

Појачана је пракса да се за сваки почети посао траже југословенска упутства. Кад је, примерице, образована организација за комуналне послове у Тирани, први секретар албанског посланства у Београду затражио је од министарства комуналних послова Србије уредбе, правилнике и друга нормативна акта и радне смернице те службе.⁷³

Уместо лутања у ставу према селу, Албанци су такође почели преузимати југословенска аскуства. Ова су била дотад обазрива према сељацима јер су они (из централних делова Југославије) изнели револуцију, док је у томе мање учествовала радничка класа из градова, како је било по класичном обрасцу. Ту историјску истину је констатовао Моша Пијаде у *Борби* (12. јуна 1948), али се на његов чланак дигло дрвље и камење, јер је и у Југославији било догматичара, те се јадни Моша кроз зубе попепелио у *Борби* 1. јула. На пленарној седници ЦК КПЈ 12. априла 1948. инаугурисане су тзв. везане цене, да би се спречило богаћење кулака; одлучено је да се изда уредба, на основу које би сиромашни и средњи сељаци

69 ДАСИП, ПА, Албанија, 1947, фасц. I, Бр. 30/I, Пов. бр. 425483, Д. Кошмрљ 11. XII 1947, са бр. 810; Исто, Бр. 10/III, Пов. бр. 42616, 15. XII 1947.

70 Исто, Бр. 10/III, Пов. бр. 424869, Кошмрљ 4. XII 1947, са бр. 799.

71 Исто, Пов. бр. 425874, Перовић 15. XII 1947.

72 ДАСИП, ПА, Албанија, 1948, фасц. I, дос. III, Пов. бр. 44329, Берба из Тиране 14. II 1948, бр. 310.

73 Исто, Бр. 2/I, Пов. бр. 45309 од 25. II 1948.

могли да продају све своје производе и да по сниженим ценама купе артикле из одређене групе израђевина, што кулацима није омогућено за пуну вредност новца који би добили од продаје својих пољопривредних производа и хране. То је представљало измену совјетске праксе у корист ситног сељака, на што су могли реговати совјетски стручњаци, нарочито из трговине, којима Југословени и иначе нису били задовољни.⁷⁴

У исто време, у Москви су већ били сити југословенског авангардизма, те су хтели да амбициозне југословенске руководиоце све-ду на раван, допуштену за челнике других народнодемократских држава. Већ првих дана фебруара у Румунији су почели да скидају Титове слике, на чему су устрајали просовјетски људи румунског Политбироа. О томе је у најстрожијем поверењу Тита обавестио генерални секретар КП Румуније Георгиу Деж, који је и касније држао да су југословенска искуства примењивија за Румунију него совјетска. Уклањање Титових слика из излога букурештанских трговачких локала запазио је и дописник париских новина *Фигаро*; лист је објавио да у Букурешту круже гласови о Титу у смислу да му је положај уздрман, јер је изгубио поверење Москве. У Албанији, према којој је југословенску политику спроводио А. Ранковић, један дипломатски инцидент је указао на то да су и тамо Совјети почели да спроводе рестрикцију пажње према Титу. На пријему у част годишњице Црвене армије (23. фебруара увече) совјетски отправник послова Гегаринов наздравио је и Титу али условно, што је нечувено за дипломату: уколико његово дело заиста јача демократски фронт у Свету.⁷⁵

У исто време, 10. фебруара 1948. југословенска делегација са Кардељом и М. Ђиласом сусрела се са Стаљином. „Дед“ је био за заснивање федерације али под покровитељством СССР-а а не у режији Димитрова и Тита са Бледа. Кардељ је олговорио да је федерација између Југославије и Албаније већ почела да се на делу ствара, мада је лично био против федерације са сиромашном земљицом. На Стаљиново интересовање о албанско-југословенским односима Кардељ је објаснио да су албански руководиоци тражили, с обзиром на опасности са југа, да се у јужну Албанију стационира једна југословенска дивизија, што је југословенска влада у начелу прихватила, али да није утврђен датум отпрамања трупа. Молотов је у вези с тим још пре доласка делегације телеграфски јавио Београду да се совјетска влада не слаже с тим кораком. Стаљин је инсистирао да се прогласи федерација између Југославије и Албаније, пошто претходно дође до спајања Југославије и Бугарске по совјетском рецепту.⁷⁶

74 V. Dedijer, *Novi prilozii*, III, 210, 376, 378.

75 Исто, 258, 266, 468; *Le Figaro* (Парис) 12. II 1948.

76 V. Dedijer *Novi prilozii*, III, 285, 293, 291, 302.

Сукоб између совјетског и југословенског руководства почео је на албанском питању, Молотовљевом протестном депешом поводом припрема за слање дивизије у Корчу. Политбиро КПЈ се одмах повукао и изјавио је да се војска неће слати, али да није јасно како ће се обезбедити албанска независност од монархофашистичког удара из Грчке. Противјугословенска струја у Албанији, на челу са Енвером Хоџом, тражила је заштиту код совјетских представника видећи у поменутој дивизији облик југословенске окупације. Да се одобривоље Совјети, наведена је изјава генерала Хамовића (бившег краљевског официра) код увођења ратних правила у албанску армију да су совјетска војна техника и организација застареле, позивајући се на неки застарели тип совјетског топа.⁷⁷

6. „Титоисти“ Енвера Хоџе као заинтересовано сведочење о „приступима“ Југословена у Албанији 1945—1948.

Без обзира на горке тренутке Енвера Хоџе са В. Стојнићем и члановима Политбироа ЦК КПА у Берату (новембра 1944), Албанци у народу су наставили да са ентузијазмом сарађују са Југословенима, друговима по оружју у минулом рату; за неспоразуме на врху широки кругови народа нису ни знали, а они су о томе ипак сазнали сматрали су да је реч о споровима појединаца а не о неком надређивању југословенске политике према Албанији. Према могућој агресији са југа, Албанци су имали потребу за заштитом Југославије. Енвер Хоџа је додао да се показало да се та заштита могла претворити у гутање Албаније и укидање њене независности. Ипак, и он признаје да су после завршених ратних акција југословенски представници у Тирани настојали да поправе атмосферу (230—1). Кад је прispела југословенска војна мисија у Албанију, борци су питали кад ће се земља ујединити са Југославијом.⁷⁸ Односи међу армијама били су до те мере присни, да је крајем јануара 1947. опуномоћеник ЦК КПА у армији Христо Темелко саопштио: „Наше руководство је одлучило да се албанска армија организацијски укључи у вашу армију. Ми већ имамо заједничке планове обуке, снабдевани смо од вас, па нема разлога да организационо останемо раздвојени.“⁷⁹

Почео је одлазак Албанаца из разних сектора државне управе на семинаре и по преузимање искустава (232). Ускоро је војника В. Стојнића заменио слаткоречиви и лукави Јосип Ђерђа, пореклом Албанац из Задра, с којим је контакт могао бити непосреднији јер је говорио албански (233). Под утицајем Југословена, међутим, Сеј-

⁷⁷ Исто, III, 370, 374, 375.

⁷⁸ N. Dizdarević, *Albanski dnevnik*, 37.

⁷⁹ Sv. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. II, Beograd 1971, 45.

фула Малешова⁸⁰ је указивао на потребу ширине НО Фронта, што је Енвер Хоџа, тобоже, већ тада сматрао троцкизмом (224). Економска помоћ Југославије 1945—46. била је мала, али је маскирана ловорикама и маслиновим гранчицама, што се примало као блеф (236—37). У политичком погледу проповедана је неповредљивост граница, а већ тада се пришло почетном претварању Албаније у седму југословенску републику (237—8). Хоџу је пекао проблем неприкључивања Космета и западне Македоније Албанији (239). Ако се Југославија трсила да штити албанску границу према Грчкој, то је било не у интересу Албаније, него да цела Албанија уђе у састав ФНРЈ (239—41). Иако је добио високо југословенско одликовање, Енвер је и даље мање одговарао Југословенима него радник Кочи Дзодзе и млади Нако Спиру, који се сам потурао да би заузео место генералног секретара КПА (241—44). Југословени су форсирали и неке руководиоце и на нижим положајима (Лири Гегу, Христа Темелџа, Сејфулу Малешову). Са повратком Кочи Дзодзеа из Београда настали су сукоби у Политбироу (247—53). Дзодзе је постао главни југословенски фаворит и као такав наступао на V пленуму ЦК КПА (266—7). Таквом уздицању Дзодзеа опирао се Нако Спиру; кад се уверио да га Југословени не гурају, постао је совјетски агент (268—70). Настале су борбе двеју категорија, уз које су се сврставали најактивнији политички људи: на страни Дзодзеа људи из крајева са македонским становништвом око Корче — Ганди Кристо (као дете прерасен из Македоније), Македонац Христо Темелџо као и већи део руководилаца који су стасали као радници; на другој страни, око Спируа су се купили интелектуалци и представници омладинског руководства (Лири Белишови, Фадиљ Пирами (268—71)). Енвер Хоџа тежио је да се реведирају бератске одлуке, али су таме биле несклоне обе поменуте групе. Југословени су доста допринели распрама у Политбироу. Хоџа је тежио да ствари поравна на I конгресу КПА, но Југословени су му саветсвали да се не жури, него да се користи искуствима партијског конгреса који је имала да сазове КПЈ (271—6).

Маја 1946. Нако Спиру је позван у Београд на разговоре о привредној сарадњи. Јуна 1946. позван је у Београд и Енвер. Он је тражио војну заштиту према Грчкој, економску помоћ у кредитима а поставио је и захтев да се албански крајеви Југославије прикључе Албанији. Тито се, наводно сложио с њим кад је реч о Косову, али је рекао да то може бити извршено тек касније, јер се у то време отцепљењу Косова противила Србија. Тито је у исто

⁸⁰ Хоџа инсистира да је С. Малешова био југословенски човек, с обзиром да је имао политичка схватања која су могла да се осуде (сваки човек за осуду је југословенски агент!) Постоји у дипломатском архиву само једно писмо које указује на дописивање са Југословенима. Наиме, Сергије Макнедо из Вашингтона одговорио је 6. октобра 1945. на неко писмо Енверу Хоџи, у коме поздравља Малешову као пријатеља) (Билтен МИП-а од 25. XII 1946).

време поставио питање балканске федерације, према којој је Хоџа био резервисан. Хоџа је осетио да Тито везује предају Космета за прихватање федерације, те је, наводно изразио мишљење да је прикључење Космета могуће и пре образовања федерације. Он је дошао до закључка већ тада да КПЈ жели балканску федерацију да би Тито завладао целим Балканом (284—96). Већ таквим ставовима и сумњама Енвер Хоџа се показао као ексклузивни националиста, склон својој апсолутној власти која не би била ограничавана никаквом „капом“. Никад националисти ниједног балканског народа нису желели федерације, него окупљање делова свога етноса око своје власти, да би позом ујединитеља олакшали позицију деспота. Кад је прочитан, преко његовог предлога да посети Косово се прешло, па је упућен у посету Загребу, Љубљани и Бледу. Енвер је осетио да се Тито поставља према Албанији као ранији српски краљеви. Постало му је јасно да уједињење Албаније и Космета неће настати прикључењем Косова Албанији него можда обрнуто, привлачењем Албаније у федерацију. После те његове посете настало је, тобоже, расељавање Албанаца, пре свега емигрирањем у Турску (297—8).⁸¹

Друга националистичка позиција Енвера Хоџе и Нака Спируа односила се на изворе акумулације за привредно подизање Албаније. Њих двојица су добро знали да Албанија није у могућности да обезбеди потребну акумулацију, те, пошто нису добили кредите од СССР-а и других народнодемократских држава остала је само Југославија, али су и од ње хтели неусловљене кредите, како б самостално и према аутархистичким плановима изградили своју земљу, а не да је граде по плановима координације са Југославијом, плашећи се да ће се тако подизати као привредни део Југославије. Како су обојица лако били преамбициозни на туђ рачун, кредита од ратом разорене Југославије им је увек било мало, јер су веровали да се земља може преко ноћи претворити у индустријски развијену државу. Кредити из Југославије су обећани већ за 1947. годину, али је Енвер веровао да из њих треба финансирати само допремање целокупних фабрика, које би биле набављене или демонтиране од Југословена, а не и храна, роба широке потрошње, наоружање, плаћање стручњака итд. Албанији је било све потребно, али према Енверу само фабрике би имале ићи на кредит, док би се остало примало као братска, неповратна помоћ. Југословени су, пак рачунали са коришћењем специфичности Албаније, активирајући пољопривреду која тражи топлију климу, подижући лаку индустрију, проширујући експлоатацију нафте, отва-

⁸¹ Југословенска статистика за 1946—48. показује смањење становништва одласком из Југославије. Албанци тврде да је реч о одласку Албанаца у Турску. У то време није дозвољавано Албанцима да се исељавају у Турску, а одлазак становништва из Југославије односи се на одлазак фолксдојчера из Војводине и Славоније у Немачку, пошто су многи непосредно пре одласка пуштени из логора. То не знају Албанци, него иду на незналачку лицитацију.

рајући руднике, и то преко мешовитих друштава, јер све потребе Албаније нису могле бити покривене кредитима и бесплатном помоћи, јер су таква очекивања Хоџе и Спируа превазилазила могућности и много богађијих и мање ратом упропашћених земаља него што је била Југославија; уосталом, тако издашни нису били ни Совјети, те су и они нудили мешовита друштва. Енверу нису одговарали предлози југословеноке стране, јер је у њима стално видео надувану опасност од укључења у федерацију. Слично држање имао је и Нако Спиру (306—7). Хоџа је још наводно тада видео у економским аранжманима па и у неповратној помоћи окове поробљавања Албаније, а пријатељство Југославије као припрему за експлоатацију и пљачку (309—10).

Ретко која економска рачуница показује толико скривања елемената и негирања чињеница, основног незнања и егоизма колико Хоџино писаније о економским везама са Југославијом 1946—48. године, што је у ублажењем виду дошло до изражаја већ у више пута цитираном приручнику из 1958. Енвер Хоџа се осмелио да тврди да кредити уопште нису давани (јер целе фабрике нису демонтиране у Југославији, као машине за шећерану, дигнуте у Зрењанину), па је неразумљиво како се у другим албанским документима или на основу њих дају различити проценти реализације тих непостојећих кредита. Кредити нису предвиђали уношење комплетних творница, него су предлози о коришћењу кредита долазили из Албаније, а она је хватала крај с крајем и захтевала да јој се хитно пошаље оно што је требало становништву да преживи. Ту је спадало и школовање кадрова, грађа за железницу и хидроцентралу у Великој Селити, плаћање југословенских стручњака итд. Тако су кредите из СССР-а користиле Југославија и друге народнодемократске земље. При свему томе, Нако и Енвер су били млади нестрпљивци, без икакве претставе колико је времена и другог потребно да се сагради крупан објекат, погрешно верујући да готове и упаковане фабрике само чекају њихове прешне захтеве. Кад би се за неку фабрику слали стројеви, они су у томе хтели да виде готово играчке из времена књаза Николе, како се Енвер Хоџа изразио о фабрици за прераду лана и кудеље у Рогожини. Пошто нису разумевали шта поједини stroj може створити, они су гарнитуру машина стрпали у неке шупе, јер да би од тога постала фабрика, била је потребна и зграда па и људи који би унели живот у стројеве које незналице нису умеле да разазнају. Као ратом крајње разорена, и Југославија се тешко сналазила око набавке машина, кредита, вишег степена знања, итд, а слично је било и са разореном Пољском, Мађарском, Румунијом и Бугарском. Кад СССР није био спреман да Албанији одреди кредит, него је речено да се већ доста даје Југославији, па нека из тога Албанци настоје да извуку неки део, Енвер је оптужио Југославију да држава албански део из СССР-а, иако је касније, кад се завадио и са Русима признао да они нису ништа давали Југославији за Ал-

банију. Знајући да је Југославија била више разорена од Албаније, Енвер је тврдио како је трговина Албаније са Југославијом била као домоћ Албаније голој и босој Југославији (312), као што је неколико пута поменуо да су Албанци ослободили Косово, Црну Гору и Босну Југословенима (са две малобројне дивизије, на рути од Косова до Вишеграда, али у заједници са југословенским борцима). О економској проблематици Енвер Хоџа је наступао увек без цифара и лажно уопштавајући, али превodeћи мемоаре на стране језике да би се цео свет на тај начин упознао са „истинама“. Као назови марксист није схватао да и стручно знање и одушевљено уложен рад значи капитал, те су Југословени невиђеним радним еланом за рекордно време обновили своје разрушене индустријске погоне и могли да својом пољопривредом и шумарством стварају акумулацију, што Албанија никако није могла, без обзира на много пуније дућане робом. Југословени нису били против индустријализације и Албаније, али кад југословенска привреда такву акумулацију и за Албанију изнесе, а не одмах првог дана, кад ни сви југословенски погони нису могли да прораде. Док се таква акумулација не обезбеди на основу југословенске акумулације, требало је знањем активирати мртви капитал који се налазио у Албанији, да и Албанија сама нешто допринесе тој траженој акумулацији. То се све могло постићи само заједничким плановима, јер и тих стручњака у Југославији није било за већи извоз. Препотенцију и техничко незнање Хоџини стручњаци су показали и код преузимања машина из ратне штете. На захтев Албаније то преузимање обавили су Југословени, допремајући својим бродовима у Албанију оно што је добијено. Немци су плаћали репарације оним што су имали у условима разоране земље 1945—46. године, а не новим стројевима које би саградили у разрушеним фабрикама за амбициозне премладе руководиоце Албаније. Енверу је и то била старудија, дата без везе из фабричких комплета, те је део те опреме одбијен и искрцан из бродова у југословенским лукама. Неко је требало да сагради и зграде и монтира те машине па и да покрене радни процес, да би се људи као Нако Спиру и Енвер Хоџа уверили да та старудија ипак представља оруђа за индустријски рад. О незнању албанских поручиоца робе из кредита настале су праве анегдоте. На пример, албански „стручњаци“ су поручили 70.000 јевтиних пинцета за чупање женских обрва, а да баш нико у Албанији није знао шта су то принцете. Нако Спиру је тражио велике порудбине и нужније робе, стварајући тако вишегодишње залихе, док фабрике тих производа Албанци сами не изграде за тржиште од милион и по становника, углавном сеоског!

Енвер Хоџа је правио и провидне карикатуре са саветима Југословена да се искористи топла клима и наводњавани терени (којих је било знатно више него у Војводини), како би се произвели сунцокрет и памук, који су могли донети стране девизе. Послато је и семе као и стручњаци да упуте пољопривреднике како треба посту-

пити, али су агрономи задржани у Тирани (као агенти балканске федерације), а домаћи „стручњаци“ су упропастили ствар на тере-
ту. Хоџа тврди како су тек знатно касније настали услови за га-
јење тих култура, а да су тада били најглавнији кукуруз и жито.
но ни та производња није била довољна, је изнова тражено по
10—20.000 тона, јер се посна храна свела на скробну. Житарица
ниле било ни знатно касније, па су још 1991. разбијани државни
магацини, јер није било жита, а глад је припретила. Албанци су
1947—48. хтели да у Југословенима виде „издашне пријатеље“ (318
—29). Нигде у *Титоистима* није јасно које су све обавезе биле
одређене Југословенима из ограничених кредита, те стални рефрен
„нису испунили обавезе“. Али да је то којим случајем и тачно, то
још не би значило да су неиздашни пријатељи „пријатељи —
пљачкаши“. (И неки црногорски историчари су после II светског
рата писали да је Краљевина Југославија пљачкала Црну Гору,
а цела Црна Гора плаћала је пореза колико један осредњи срем-
ски срез, јер се за хектар земље у Црној Гори давао један динар
а у Војводини 2000 динара). Сиромашни брђани (и Далматинци) оче-
кују од државе све, а Албанци су све очекивали од југословенских
пријатеља, инсистирајући да довожењу индустријских комбината,
док би се храна, наоружање и друго подразумевало и без помиња
ња. Кад се Нако Спиру задовољио у 1947. години са градњом једне
железничке пруге, подизањем хидроцентрале и водовода Велика Се-
лита, са три фабрике и потрошном робом из кредита од две мили-
јарде динара, Енвер Хоџа се зачудио његовој скромности, јер није
имао елементарних представа колико „старудије“ коштају. Инду-
стријализација је у свим земљама трајала деценијама, само је Ал-
банија, и то туђом акумулацијом, очекивала да се многобројне ве-
лике фабрике подигну петогодишњим планом, Хрушчов је касније
исмејао због савета о гајењу оваца, агрума и подизања рибњака
(320). Сунцокрет је у југословенском случају наведен да би се по-
казало како су Албанци имали да се окрећу према југословенском
сунцу (319).

Нако Спиру провео је октобар и новембар 1946. у Београду
скупљајући обимне материјале, статистичке податке и гранске
пројекције припремљене за израду југословенског петогодишњег
привредног плана, како би се саставила конвенција о координацији
планова између Југославије и Албаније. Ту конвенцију је Енвер
Хоџа после 1948. назвао Титовим диверзантским и саботерским
дивљим оружјем за потчињавање Албаније (322—4). Цифре су
изнесене и анализирани у елаборату који је поднесен XI пленуму
ЦК КПЈ у јесен 1948. и албански економисти су доказали да се
подаци, наводно, нису суштински разликовали од неоколонијалних
циљева италијанских, америчких и других капиталиста у најцрњим
данима зогистичке краљевине (324). Хоџа прича како су младог
Спируа затрпали стотинама страница разних текстова а потом твр-
ди како је тактика Југословена била да се споразумевају с ногу,

јер је несвршеном студенту требало много времена да уђе у материју коју није разумевао. Но, Хоџа је ипак признао да тада албански ресорни министри нису имали потребних знања из економије, а марксистичке фразе нису биле довољне. То је признао и за себе а за К. Дзодзеа је рекао да је економске способности изоштрио као интендант слагалишта за време НОБ. Дајући таква признања он је ипак слао смернице које су имале постати оперативне. Накоу је јавис како да се постави у питању изједначења монета. То изједначење је могло изазвати потрес у народу и губитак вере у широким слојевима у албанску монету. У друга сложенија питања није ни покушао да уђе, али је показивао познату албанску менталну особину — ксенофобију, макар се радило и о пријатељима. Не разумевајући шта стају и што захтевају инвестиције, „у нулама“ (које иронизира), он је одмах и лако прерачунао да су наведене своје представљале оно што Југословени намеравају да извуку из ситомашне и неразвијене Албаније, уклањајући наводно јаку албанску новчаницу. На тако стручна мишљења југословенски економисти су могли само да одговоре да примедбе показују „израз неповерења“ (322—30), јер очигледно с њима нису могли да се упусте у дискусију. Стога је конвенција 27. новембра 1946. потписана. Потписивање је изазвало код несигурних и сумњичавих не зналица потиштеност и песимизам да ће бити преварени, а јадни Нако се плашио да народ не каже да је продао Албанију Југославији као Ахмед Зогу Италији. И царинска унија је већ била страшна ствар, јер је он њу повезао са доласком кријумчара из Македоније, Црне Горе па и из других крајева са „мртвим динарима“ којима су куповали оно што оу Албанцима напунили италијански окупатори (који су, међутим, одвукли остатке, алата па је јак албански франак вредео колико папир за његову израду.) Енвер Хоџа примећује да је југословенско тржиште било јевтино, али да су се јевтино могле купити само дечје играчке, јер су Југословени већ увели рационалистички режим. Енвер Хоџа, који је стално мислио да комбинате и фабричке димњаке, југословенску потрошну робу која је стизала назвао је иронично „une minorité“, јер презир најлакше је помирити са својим убогим положајем, пошто му то дође као утеха. Енвер Хоџа је више ценио комаде текстила из трговина по албанским касабама, него „гвожђарију“, која још није производила (разуме се у рукама албанских „стручњака“), а Југословени су оптужени да су у Албанију слали од стручњака шофере, дактилографе и административне чиновнике, с обзиром да су имали да са машинама пошаљу и екипе радника. Пошто нису знали да ставе у погон ни једноставне алатке фабрике ужарије, ове су депоноване у шталу „и тако редом“. Постројења су оцењена као превазиђена, јер нису личила на велике комбинате, него на гвожђурију. Хоџа прави праву спрдњу што су Југословени тражили да се уговор испуни и у вези 245 килограма рогова, те је дао налог да се стока не коље због рогова потребних Југословенским чеш-

љевима и дугмадима (338). То је очигледно била багатела поред фабричких комбината. Добро је да се види да су Југословени изузетно добијали нафту, а по уговору само битумен, јер је нафта одлазила на другу страну а не онима који су имали мешовито друштво за вађење нафте, и који су је вадили.

Крајем јуна југословенско руководство доставило је примедбе на непримењивање закључених протокола, што је Хоџа карикатурно означио као „прве Титове оптужбе“. Југословени су при томе запазили две економске и политичке линије код Албанаца — једну, која је била за сарадњу и за иштување потписаних уговора, и другу (Спиру, Хоџа), која је стално кочила и условљавала пошто је потписе оквалификовала као југословенску окупацију (443). Примедбе је пренео делегат ЦК КПЈ Саво Златић, за кога је Хоџа рекао да је био одмерен, „свестран“ и љубазан, и који је дошавши из Београда више знао о политичком стању у Албанији него генерални секретар КПА, стално показујући жељу да присуствује састанцима Политбироа (340—1). Златић је био, тобоже, организатор саботажа извођених преко југословенских стручњака. Како Југословени нису ништа спровели од уговорених обавеза, у Београд је у контраофанзиву послат Нако Спиру, иде су га Б. Кидрич са сарадницима натоциљали и „кидали се пред њим оправдањима и обећањима“ (343).

Почетком лета 1947. Златић је преко Дзодзеа изразио незадовољство што Албанци закашњавају са изједначавањем цена, не Хоџа који је био против монетарне промене, није на примедбе обраћао пажњу (344—5). Неки албански стручњак је пратио југословенског агронома у Берат, и пред свима сакупљеним пољопривредницима јавно обезвредио и одбацио савете југословенског другара. На Златићев приговор у вези с тим. Хоџа је, као необавештен предложио да се стручни посао остави стручњацима, јер се тиме не нарушава Златићев углед. Било је јасно да су Нако и Енвер закључили уговоре с Југословенима да би стизале фабрике; кад то није настало, саботирали су на увредљив начин „оно мало“ што су добијали, не водећи рачуна да ли су албански „стручњаци“ уопште како треба разумели совјетске специјалисте да би опонирали и ниподаштавали Југословене. Руководство КПА одбацило је Златићеве алузije о „антилинији“, а уједначавање цена обавило је тек коначем јуна односно кориговале плате тек у јулу. Хоџи је чинило задовољство да са Златићем води дуге и „подругљиве разговоре“ 4. и 6. јула 1947 (344—5). Закашњавања су учињена да се покаже да албанске екипе озбиљно процењују ствари а не примају југословенске налоге (348). У ствари, средином 1947. Хоџино јуначење није ни издалека било тако суверено као што се он хвалио кад је писао мемоаре, него је реч о јавашлуку и недоумицама нестручних људи по министарствима, код којих је био заједнички страх да их Југословени не преваре и не искористе. У своје време Хоџа се изговарао за кашњење, окривљавајући Крајгера за неекспедитиван рад ((349—50) и за предлагање разних

лоших варијанти, које су представљали не само Крајгерова комисија него и неки (Никола?) Петровић и други (352). Због нејасне перспективе са југословенским кредитима, одложено је усвајање албанског државног буџета, јер су ту поменути кредити били значајна компонента буџета (352). Приликом одласка у посету у Москву (12—13. јула 1947) Хоџа је путовао преко Београда. Приликом пријема у Београду налазио се и Христо Темелко, који је био Македонац, био одушевљен и после боравка је причао како је Тито рекао да ће Београд расти и да ће постати средиште балканских земаља; навео је и: „Овде ће долазити све младе демократије Европе искуства ради.“ (355—7).

Кад је Београд (ујесен 1947.) постао центар Информационог бироа, Југословени су ту околност, тобоже, искористили за надзирање албанских спољних веза (367), јер су Албанци све своје контакте са спољним светом обављали преко Београда и уз помоћ Југословена; и све делегације, како на исток тако и на запад, полазиле су из Београда с добијеним упутствима па и концептима за наступ пред мировном конференцијом, Организацијом уједињених народа, Хашким судом и пред другим међународним форумима: заштиту албанских грађана могли су на молбу Албанаца само Југословени спроводити, јер Албанију дуго није признавао ни СССР; у извесним својим дипломатским представништвима Југословени су примали по неког Албанца и својим пасошима представљали су свету као свог дипломатског чиновника. Хоџа посебно истиче реакцију југословенских дипломата у Москви код посете албанске културне делегације (маја 1947) (357—8). Ипак, Енвер Хоџа је сматрао за дужност да обавести Златића о својим разговорима у Москви (360). Ни Стаљин, Молотов, Жданов ни други совјетски највиши руководиоци нису ништа лоше рекли о Титу и његовим помагачима. Кад се Хоџа пожалио да југословенски авиони прелећу преко албанског ваздушног простора, Стаљин је осетио да Хоџа жели да се жали на Југословене, те је рекао: „Ваш народ није задовољан са Југославијом? Добро је што граничите са пријатељском Југославијом.“ (361) Стаљин се, као, слагао са индустријализацијом Албаније (361), за разлику од Хрушчова касније, који је допуштао само подизање лаке али не и тешке индустрије у малој Албанији.⁸² Уз обећање совјетских кредита (које до средине 1948. нису видели) Албанци су одмах лаковерно ретуширали свој раније скициран петогодишњи план економског развика (361) Југословени, међутим, нису

82 Е. Нохћа, *Les khrouchtchéviens*, Tirana 1980, 65, 85. — Хоџа су сви источно-европски државници били несимпатични, ако нису дрешити кесе Албанцима. То се у првом реду односи на Немца Улбрихта. Од совјетских руководиоца најмање му је био симпатичан Јерменин Микојан, који му је био „комерсант“, који не даје него хоће да тргује: био је шкрт антиалбанац, јер ништа није дао, него је питао да ли сами Албанци рале; Микојан је лоше мислио о привреди Албаније, те је сматрао да је за Албанце само пољопривреда (Исто, 67, 68, 73, 76).

позитивно примили саопштење о трговинском споразуму Албаније са Совјетским Савезом (362). Одмах затим тврди Хоџа, почело се са неслучајним штетама југословенских стручњака (362). Први озбиљан доказ за ту тврдњу требало је да буде велик пожар који је избио у нафтном средишту Кучови, где су Југословени бушили „бунаре“ без критерија и претходног проучавања терена (363).

Енвер Хоџа пише да ће период од новембра 1947. до марта 1948. у албанској историји остати забележен као један од најопаснијих и најтежих раздобља које су икад искусили албански комунисти и народ; то су, бајаги, били месеци кад је Тито почео процес прождирања Албаније и уклањања КПА. Тито и његови другови кренули су у напад на један терен који су познавали до танчина, имајући ослонац у највишим албанским телима (Политбироу), док су Енвер и дружина били усамљени у супротстављању КПЈ-и (365—9). Шестога новембра 1947. Златић је у разговору са Хоџом и Дзодзеом изнео „другу Титову тужбу“ против албанске владе (Хоџа, Спиру) и КПА. Југословени су критиковали Након петогодишњи план и захтевали израду новог вишегодишњег плана, у вези с чиме су неидентификовани албански експерти чули од неозначених меродавних југословенских другова да су Југословени уз своју верзију тога плана обезбедили 20—21 милијарду динара (362). Албанци су целу причу просто измислили као цену за коју би прихватили југословенски план неке економске визије, у стилу ранијих великих очекивања; Југословени су били спремни не да баце новац у непознато, него да се кредит даје али само ако би не само Албанија него и Бугарска биле под истим кровом, тј. у (кон)федерацији с Југославијом (373—5). И то је измишљено према албанским претставама о великој благодети коју би Југословени стекли с њиховим уласком у државну заједницу, док је тачно управо супротно да је Стаљин угуривао саму Југославију у своје планове федерираног социјалистичког Балкана у совјетској режији, док су то југословенски руководиоци одбијали. Златић је наговестио и неке елементе заједнице (одбрана, спољни послови, привредна координација па и део културе). Економско јединство требало је извести преко преквалификованог петогодишњег плана (375, 377). Та привредна интеграција искључивала би пројекте за које је Спиру настојао да анимира Совјете (377—8). У таквом преласку на исти колосек изузетну функцију добила је Крајгрова координациона комисија. Разочарење код Енвера и његових људи настало је кад је Златић службено саопштио да оне силне наводне милијарде нису уграђене у југословенски буџет током година петогодишњег плана, него да остају само већ закључени кредити, који су само минимално увећани за 1948. годину. Кад је Нако Спиру видео да су потонули његови планови, а пред опасношћу да Југословени изнесу на видело писмо којим је опањакао и самог Е. Хоџу, извршио је (20. новембра) самоубиство (380—2).

Напад на Спируа био је истовремено напад и на Енвера Хоџу, што је овај оквалификовао као „прљаве оптужбе“. У тим месе-

цима изузетну ревност показао је југословенски „агент“ Жочи Дзодзе (385—6). Већина Политбироа била је за Дзодзеа, док се Хоџа ослањао на двојицу кооптираних младих људи (Хусни Капо, Гого Ниши) и на присталице Спируа (супруга Лири Белишова Мехмед Шеху, Фадил Пачрами) (388—9). Дзодзе је упозорио Хоџу да су му рекли да је много слушао Нака, који је силом хтео да инаугурише аутархичан перспективни план и да непотребно умеша у расправу совјетску амбасаду (396—7 401). ЦК КПА је прихватио Дзодзеову пројугословенску линију (403). Приликом путовања у посету Бугарској преко Београда Тито је сасвим непотребно увредио Хоџу инсистирајући да Дзодзе заузме челно место за столом (403). Дзодзеа и Христа Темелџа посебно је примио Ранковић, давши им директиве за преговоре са Бугарима (416). Крајем 1947. и почетком 1948. купљена је нова помоћ за Албанију. То је вређало Енвера, који је желео грдан новац који не би био прикупљен као милостиња, назвавши помоћ „слојем пудера којим се посипа масакрирано тело 436). Координациона комисија Сергија Крајгера, у коју је уместо Спируа делегиран Панди Кристо, наредила се албанској влади, наводно у пљачки на гусарски начин (438—43). Хоџа је необично уживао у налажењу сочних фраза, без обзира колико су оне биле далеко од историјске истине, коју је стално фризирало према потреби.

Стални „аларм“ Југословена о опасности која је Албанији претила од Грчке (мада је о тој опасности сам Хоџа наглашено говорио у Софији децембра 1947.) изазвао је навалу југословенских официра у Албанију, док је велик број младих Албанаца учио у више југословенских војних академија (443, 445). Албанци су најпре сами тражили југословенска војна правила, у ствари прилагођена према савременим и балканским условима совјетска правила, али су их Југословени стално мењали због усавршавања, што је, наводно, изазивало неред и губљење ауторитета у албанској војсци. По Хоџином налогу за начелника Генералштаба доведен из СССР-а Мехмед Шеху почео је примењивати совјетска непрерађена правила мада је раније и сам био одушевљен Титовом стратегијом и тактиком партизанског ратовања. Политичка управа албанске армије, на челу са Христом Темелџом, залагала се за југословенска искуства, као савременија (445—7). Јула 1947. у Албанију је приспела велика југословенска војна мисија, која је преузела снабдевање и исхрану албанске војске, тражећи увођење и југословенске униформе а потом и заједничку команду (450, 451—3). Тиме је био угрожен положај Енвера Хоџе, који је називан командантом (455).

Јануара 1948. стигао је генерал Купрешанин са поруком да Грци припремају офанзиву према јужној Албанији, нудећи стационирање једне дивизије у корчанском крају да, у случају инвазије, одбије први грчки налет. Енвер Хоџа је у томе видео војну окупацију земље, није веровао у непосредну грчку опасност, тврдио да има зла у превентивним мерама и хитно се пожалио Стаљину

на југословенски војни притисак (462—3). Дивизија је, према Енверовим сумњама, имала да ојача Дзодзеове планове о смењивању Хоџе на предстојећем VIII пленуму ЦК КПА. Дедијер тврди да је децембра 1947. албанска влада (пре ће бити Политичка управа албанске армије) затражила упућивање две југословенске дивизије у јужну Албанију, док је један ваздухопловни пук већ био размештен у околини Берата.⁸³ Хоџа потпуно прећуткује тај захтев и говори само о једној дивизији пред VIII пленум, док о пуку авијатичара уопште не говори, мада се о захтевима о повлачењу преостале пуковске опреме више пута писало после 1948. године.

Осми пленум био је у знаку осуде против југословенских маневара у планирању Мака Спируа, навођене су многобројне његове грешке, а Енвер Хоџа је само мало крзнут (474), али на захтев Југословена није јавно нападнут нити је смењен, него се он сам пасивизирао. Како сам каже, био је при власти, али стварно без ње. Кочи Дзодзе давао му је смернице, па је Хоџа чак написао уводник за први број листа који је Дзодзе покренуо (464—5, 467). Нагло се ширио круг „завереника“ (469, јер је на пленуму победила југословенска линија (475). Кочи Дзодзе је критиковао интелектуалце а фаворизовао је комунисте раднике, јачао НОФ, према југословенским тезама о Народном фронту, подешавао партијско организовање према моделу КПЈ, док је Х. Темелко изводио југославизацију албанске војске. Златић је сугерисао да се албанска влада захвали на услугама совјетских стручњака, и да припреми уједначавање управе и система са Југославијом, како би се лакше извела федерација, без обзира какав би став заузела према овом Бугарска у новим условима. Енвер Хоџа је рачунао на СССР и радио је преко совјетског амбасадора у Тирани (477—91).

Пролећне ласте стигле су са вестима из Русије да је Тито пао у немилост код Стаљина и других чланова Политбироа КПСС. Одмах затим стигла су и писма која су значила велику и закониту санкцију за Хоџино држање и претрпљена понижавања (470). Први састанак са Југословенима након тога одржан је 10. априла, на коме је Златић предлагао нове економске мере и комплетирање овлашћења Крајгерове Координационе комисије, преко које је ваљало уходавати федерацију. Хоџа је учинио велик отпор, назвавши комисију владом над владама. Крајгер је употребио све снаге да Хоџу увери да није реч о протоколу о пуној нивелацији; опет се осврнуо на неумерене Накове захтеве који су доводили до испражњавања југословенског тржишта одређеном робом (495—502). Енвер Хоџа тврди да је писмо КПСС против национализма и разуздане мегаломаније Тита и КПЈ, датирано 27. марта, њему предато тек 12. априла, мада је о порукама био раније обавештен. Због писма Хоџа није журио са потписивањем протокола о координационој комисији и одбио је захтеве генерала Купрешанина (503—5), мада признаје да је

⁸³ V. Dedijer *Novi prilozii*, III, 460, 225.

тешко ишло са уређењем војске без југословенске помоћи (506). Хоџа је извршио напад на југословенску линију и притисак на састанку Политбироа тек 17. априла, кад је написана и жалба Титу на претње Купрешанина да ће прекинути сарадњу Југославије на војном плану. Већ тада је употребљена карикатура, тако својствена Хоџи, само зато што се Купрешанин жалио да је неком југословенском официру намерно дата лоша улазница на фудбалском стадиону (508—11). Кад су и поруке преко Златића 19. априла остале без ефекта (513), уследило је Титово писмо од 22. априла о разлозима за повлачење Златића и Купрешанина (516). На то писмо дат је „заслужени“ одговор тек 23. маја, кад се Хоџа осигурао код Совјета. М. Ђилас је 27. маја позвао албанску владу и КПА да пошаљу делегацију у Београд да се расправе спорови, што, разуме се, није учињено. Почетком јуна повучен је и посланик Ј. Ђерђа, што је значајно пораз београдских „завереника“ и њихових албанских агента. Делегација није послата ни на V конгрес КПЈ, а IX пленум ЦК КПА (27—30. јуна) прихватио је резолуцију ИБ-а и разобличио ЦК КПЈ (517—22).

Ту је био и крај послератне југословенско-албанске сарадње, успешне мада оспораване од Енвера Хоџе и његових истомишљеника.

ARGUMENTATION ALBANAISE CONTRE LE COMITÉ CENTRAL DU PARTI COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE ET LA YOUGOSLAVIE EN 1943—1948

— R é s u m é —

Les arguments albanais tournaient autour de deux axes politiques — l'annexion des régions de Kosovo et de Metohija et de la Macédoins de l'Ouest à l'Albanie et la question du maintien d'ever Hoxha, qui n'en imposait pas suffisamment à ses compagnons d'armes, au poste de secrétaire général du Parti communiste d'Albanie et ensuite aussi à — de chef d'État. Autres questions peuvent être réduites aux malentendus causés par l'attente des profits économiques de l'amitié yougoslave des dirigeants albanais, jeunes et insuffisamment expérimentés qui, à cause des soupçons que concevaient à leur égard E. Hoxha et ceux qui partageaient ses opinions politiques, acquéraient d'importantes dimensions politiques. En 1944 l'Albanie était l'État le moins développé de l'Europe, mais elle désirait se mettre en route vers l'édification du socialisme et cela voulait dire aussi de l'économie planifiée. Pour l'industrialisation, l'électrification, l'agriculture moderne étaient requis considérables moyens et plusieurs décennies du développement. L'Albanie ne possédait pas d'accumulation pour effectuer les changements et processus économiques mentionnés. L'U.R.S.S. ne s'intéressait pas à l'Albanie jusqu'à l'année 1948, la laissant aux soins de la Yougoslavie et avait aussi besoin elle-même des crédits étrangers. La Yougoslavie, de son côté, était sortie de la guerre avec une considérable réputation internationale, mais économiquement arriérée par les destructions de la guerre. La Yougoslavie a, tout de même, conclu avec l'Albanie, depuis l'année 1946, différentes conventions, traités et protocoles, mais ses crédits jusqu'à 2—3 milliards dinars d'alors n'étaient pas considérables. Les dirigeants jeunes et impatientes de l'Albanie espéraient acquérir des amis généreux qui, par les crédits (20—21 milliards) avant tout pour l'industrialisation et par l'aide irrécouvrable pour tous les autres besoins, en quelques années seulement tireraient l'Albanie de l'état arriéré et

la transformeraient en un pays industriel. Puisqu'ils comptaient que les Yougoslaves pourraient unir les Albanais de deux États existants sans inclure Kosovo dans l'Albanie, mais en incluant l'Albanie comme septième république dans la fédération yougoslave ou balkanique, prenaient envers toutes ces mesures une attitude de grande méfiance, traînaient en longueur la réalisation des décisions prises, tâchaient seulement de profiter et non pas de coordonner les activités économiques et s'adresser à l'U.R.S.S., sinon pour les crédits, car ils ne les recevaient pas, du moins comme à l'arbitre envers la Yougoslavie. Ils suspectaient les sociétés mixtes (bien qu'elles fussent conclues avec l'Albanie d'une manière beaucoup plus favorable que celles que conclues avec l'U.R.S.S., par les pays des démocraties populaires et même par la Yougoslavie. Ils faisaient des calculations négatives aussi avec l'égalisation des changes et des prix, bien que les produits agricoles dans l'exportation de l'Albanie obtinssent des prix trois fois plus hauts. Leur armée, dans la plupart des cas, était entretenue du budget yougoslave et se trouvait exposée au danger permanent de l'invasion grecque, mais lorsque fut posée la question de transposer une division yougoslave à Korça pour arrêter le premier coup, ils y voyaient l'occupation militaire et l'engloutissement de l'Albanie indépendante. Ils dédaignaient les experts yougoslaves et sabotent leurs projets, bien qu'ils fussent incapables de faire seuls quoi que ce soit, même sur le conseil des Russes qu'ils ne comprenaient pas et, en fin de compte, la Yougoslavie était coupable de tout. A cause de l'ajournement de terminer les lignes ferroviaires que le Yougoslaves construisaient, on fut obligé de démonter les rails des voies ferrées yougoslaves pour que la promesse donnée par les dirigeants albanais à leur peuple soit tenue. La critique d'E. Hoxha renferme nombreuses affirmations fausses et leurs arguments sont toujours sans chiffres, destinés à la simple propagande au sein du bloc de l'Est.

Bogumil Hrabak

МОМЧИЛО ЗЛАТАНОВИЋ
ВРАЊЕ

КУЛТНА МЕСТА НА ЈУГУ СРБИЈЕ

Југ Србије спада у оне српске крајеве који имају највише култних места. Поштује се дрвеће, вода, камен, црквешта и манастиришта, пећински храмови, гробови, испосница светитеља Прохора Пчињског; и др.

І ДРВЕЋЕ

У древним веровањима дрвеће је имало велику улогу. Гајеви су били светилишта у којима су обављани пагански култни обреди.

В. Чајкановић је с правом тврдио: „Култ дрвета и биљака једини је од старих култова са којима се црква, нарочито наша православна, Срзо и безусловно измирила, тако да он данас у њој има нарочито своје место и своју симболику“.¹

Раније је на југу Србије скоро свако село имало своја посвећена стабла, а понегде и махале (као у Лесници, нпр.). Веровало се да верски обред код таквог дрвета има директан утицај на летину и да штити поље од непогоде.

Једном кад су се крстоноше из Катуна вратиле у насеље после обреда код освештаних дубова на брду и Орловог бреста, дошло је до олује и градобија је уништила усеве. Сељаци су се због тога разочарали и више нису на Спасовдан обилазили сеоски атар.

Испод светих горостасних дрвета Срби су организовали скупове, договоре, саборе и друге разне свечаности. У Црној Трави,

1. Веселин Чајкановић, Мит и религија у Срба, Београд, 1973, стр. 3.

нпр., Ф. Каниц је видео како игра свадбено коло „под старим заветним дрветом поред Градачког потока“.²

В. Караџић је у Грбљу слушао да онај ко посече сеновито дрво, „одмах умре или дуго година до смрти остане болестан“.³

Старији људи и на југу Србије су уверени да ће зло да задеси оног човека ко посече свето („божје“) или становито дрво. У селима се могу чути приче о страдању таквих дрвосеча.

А кад неко то, ипак, мора да уради, он се пре него што удари секиром у дебло, прекрсти и помоли: „Господе Боже, опрости ми! Газда ми је наредија. Нека је гре (х) на његову главу!“ Понегде се на пањ стављају камене плоче.

Света дрвета су: храст, крушка, брест, липа, орах, дрен, буква, јавор, јасен, топола, бреза, клен, граб, дуд, врба; и др.

1. *Храст*. Из Фрејзеровог знаменитог антрополошког дела види се да су готово сви европски народи обожавали храст. За Словене он је представљао „свето дрво бога грома Перуна, Зевсовог и Јупитеровог двојника“.⁴ Стабло је један од најстаријих човекових симбола, а Перуново свето дрво један од најсложенијих. Тачно је речено да је оно „свето стабло многих предаја, којему су дане повластице врховног небеског божанства...“⁵

И на југу Србије ово дрво се највише поштује. Обележеном храсту (запису) приписује се тајанствена и чудотворна моћ. Зато се он не сме посећи, нити од њега треба ломити гране. Старији сељаци и сад кажу: „Од свети дуб немој ни лис да откинеш. Не знајеш што ће ти се деси!“

Такав храст се у Пољаници назива „вртено дрво“. Сваке године за време литија у Големом Селу сврдлом би начинили отворе на деблима трију храста (цера) и у њих набили краће дренове клинове. Једно „вртено дрво“ (посвећен дуб) налази се и код црквишта Пауница у махали Дубје. Таква стабла за Пољаничане су становита.

Све врсте храста могу бити култно дрвеће: благун (благуника), лужњак, горун, прнар, цер.

Старији, већи и гранатији храст назива се дуб. Петар Скок наглашава да је ова реч свесловенска, прасловенска и специфично словенска.⁶

Поједини дубови имају посебан назив. На пример:

На десној обали Пчиње, према манастиру Светом Прохору Пчињском, налазе се рушевине богомоље Свети Лука. Тамо је био освештен храст *Големо дрво*.

2. Феликс Каниц, *Србија*, књ. друга, Београд, 1985, стр. 276.

3. Вук Стеф. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, Београд, 1957, стр. 223.

4. Пејмс Џорџ Фрејзер, *Златна грана*, 1, Београд, 1977, стр. 203—206.

5. J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb, 1983, str. 197.

6. Петар Скок *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*, I, Загреб, 1971, стр. 449.

Стојадин Стојановић је с љубављу описао три чувена дуба у родном селу Клиновцу.⁷ Крошња *Орловог дуба*, право горостаса, била је широка више десетина метара. Клиновчани су осећали страхопоштовање према овом храсту лужњаку: „Никад нису узели неку његову грану, нити су се пак одмарали у његовој густој хладовини“. *Дуб Марка Скримацког* представљао је праву светињу. „Испод његове крошње, крај самог кладенца, вековима се, а нарочито у сушним годинама, светила водица и молитвало у присуству одабраних сељана. Приликом свећења водице поп би китом босиока шкропио и стабло и ниске гране овог дуба“.⁸ *Свињарски дуб* још постоји.

Свети церови у Лесници

Свети цер у Лесници

У Кршевици је био вишестолећни *Дубачки дуб*. Ни кад се осушио, нико није смео да га посече, У његовој близини је род *Дубаци*.

Старији људи у Струганици памте сеновит хрест у облику крста *Крстати дуб*.

Гиздаво дрво је становит китњаст цер у Копањану, који се издалека види.

У Горњој мали у Себеврању код гробља своје гране шири *Големо дрво*. Овај горски лепотан је један од највећих хрстова у

7. Стојадин М. Стојановић, *Клиновац од првих помена до 1987*, Клиновац, 1987, стр. 189—190.

8. Исто, стр 189.

јужној Србији. Према предању, он је израстао на месту где су била врата старе цркве Свете Тројице, чији се темељи још распознају. Испод њега сељани су се састајали и растајали кад су ишли у литије. Пре него што сахране мртвог, свештеник га „опоји“ испод овог благуна. Суварцима од дуба може да се ложи ватра у капели или на гробљу, али их нико не носи кући.

Синанов дуб је демонско дрво на раскрсници путева у Великом Рајинцу. Верује се да у његовој шупљини спава необично дугачак смук, који лети лута по пољу и чува га од градоносних облака.

Велики је број светих безимених дубова.

До гробља у Лопардинцу је дуб импозантних димензија. Обим дебла при дну је око девет метара. Док није била саграђена капела, за време сахране, парастоса и верских празника сељаци су се сакупљали код овог циновског дрвета. Његовим сувим гранама ватра сме да се ложи само у капели. Ово је, иначе, једно од највећих стабла у Србији, па га треба одржавати и заштитити.

На узвишењу западно од Катунa је заветина Спасовдан. На мермерном споменику пише: „Храм Свети Спаса“. Ту су и три велика дуба. На деблу средњег храста благуна, горског дива, распознају се усечени крстови. И даље се овде на Спасовдан свети масло и коље курбан (јаре или јагње).

Средњи дуб је, свакако, највеће дрво на територији општин. Брање, па га треба очистити од трулежи и ставити под заштиту државе.

И у Горњем Старцу упадљива су два велика храста на Ланишту и у махали Село. Испод њих су се окупљали Старчани кад се светило масло и приликом других верских обреда. Од њих је поворка ишла на црквину Света Тројица. На деблу храста у Ланишту још се распознаје усечен крст.

Код светог храста на Рамном трапу у Калову Пчињани су одвајкада прослављали дан Ускрса.

Док су живели у Доњој Шушаји, у Прешевској Црној гори, Срби су на Петровдан палили свеће код старих дубова.

У Пољаници на више места има светих дубова (храстова и ецрова): на брду Китице у Градњи, у Дрезговици, Смиловићу; итд.

Највише култних церова у Пчињи налази се у Лесници.

У дворишту цркве Свете Параскеве више је огромних церова. Лесничани од њих не смеју да носе суварке у своје куће. Олуја је у лето 1991. године оборила два циновска стабла, која су срушила једну црквену зграду. Испод ових церова одржавани су обреди, велики сабори; и др.

На потесу Голема глава, на једном узвишењу, цер су обилазиле крстоноше („залићари“), а ручак доносили домаћини из Гојановца (Кукинци, Баба Магинци). Култни цер постоји и на месту Браторници у махали Орниче и у Вељиној падини у махали Ивје

У засеоку Горња Лесница Лесничани су за време литија трипут опходили цер, потом заседали на њему крст и заједнички обедровали.

Старци и старице сећају се култних дубова којих више нема.

У Свињишту на Рујну били су сеновити дубови, по којима је један староседелачки род добио име Дубаци.

Род Дубачани у Себеврању називају се тако по томе што су им куће на месту Дубје, где су раније били табуисани храстови.

Изнад махале Вукадинци у Доњем Жапском, на потесу Дуб расла су три велика хрста. У рану зору на Ђурђевдан тамо су Жабљани носили брашно и поред дебла палили свеће. То је било главно свето место у овом селу све негде до после Првог светског рата, када је усред насеља подигнут крст посвећен Светој Петки.

Култна може бити и храстова шума (дубрава, дубје).

У Великом Буштрању доминантно је узвишење *Света гора* са црквом Свети Ђорђе. Код богомоље је за сечу табуисана шума. Кошуље, мараме, крпе и др. могу се видети и на дренама. Овде болесници траже лека од љутих рана. Лече се тако што „ране опале на ватри од храстова лишћа“⁹

Донедавна су болесници, чак и из удаљених насеља, преспавали једну ноћ у цркви на Светој гори. Ујутру би обукли друге хаљине, а старе бацали у табуисану шуму, обично на жбуње.

За табуисане храстове и кладенац питке воде Зло кладанче у Горњем Старцу каже се да је то вакално или оброчито место. Можда су ту некада приношене жртве божанству зла.

Табуисана је и шума на потесу Црквиште у Дугој Луци.

На Раскрсју у Претини више је табуисаних старих церова. Овде су Претинчани прослављали Ускрс. Момци и девојке су се љуљали на љуљашкама које су биле привезане за свете церове.

Верује се у лековитост воде из шупљине хрста или цера, првенствено ако је то дрво на неком култном месту.

На локалитету Дубје у Горњем Требишињу, где је био стари манастир Свети Арханђел Гаврило, људи из једног већег храстовог пања скупљају воду јер верују да је „чудотворка“ и да лечи.

Болесници из многих крајева долазили су у Свету гору код Буштрања и умивали се водом из једног пања у табуисаној шуми.

У потесу Бара у Великом Буштрању, постоји цер у чијем деблу, у једној шупљини, има увек воде. Болесници завлаче руку у дупљу, захватају мало течности и умивају лице и очи (ако су болесни). Мисли се да ова вода највише лечи отоке и ране. Оставља се и метални новац. На растињу око цера висе избледеле крпе.

Код храма Свете Богородице у Дубници један цер има при дну отвор, из којег људи захватају воду и у бочицама је носе кући. Њоме лече разне болести, а највише очобољу и ране.

9. Миленко С. Филиповић, Персида Томић, Горња Пчиња, СЕЗ, књ. 3, САН, Београд, 1955, стр. 103.

2. *Крушка*. В. Чајкановић истиче да се крушка сматра „за дрво злих демона“.¹⁰ Крива крушка, пак, може бити знак да је ту неко оброчито место. Такво стабло је С. Новаковић видео у Лукову. Нико није знао од какве су зграде развалине у шуми. Једна жена је уснила да је ту била црква. Због тога је она доведена у гору и „указала на криву крушку као белег“. Након тога шума је искрчена и пронађени су „темељи цркве и форма олтара“.¹¹

На више места крушка је култно дрво.

У потесу Смолнице у Бунушевцу света је била *Гогинска крушка* дивљакуша. Сваке године поворка верника долазила је на дан летњег Светог Николе испод њене широке крошње. Том приликом се сврдлом на деблу направи отвор и набије дрвен чеп.

У месту Угари у Горњем Старцу обављан је верски обред на Свету Тројицу испод једне велике крушке.

Негде до почетка XX века сељаци у Струганици окупљали су се на ливади Осредак, на дан Свети Врачи, испод огромних крушака.

На зараванку код гробља у Прешеву налазила се заветина. Кад су били празници Света Јелена и Преображење, обред је одржаван код култне крушке.

На узвишењу Спасовица у Доњем Требешину постоји крушка испод које су се увек задржавале крстоноше.

Код *Заветане крушке* у Лопардинцу сакупљају се крстари на Ђурђевдан и засеку по један крст на кори њеног дебла. Пали се и свећа.

Врачарице су често захтевале да мајке под крушком умивају болесну децу водом у којој су оне гасиле жар.

3. *Брест*. *Брест* је демонско дрво, на чијим гранама бораве окултна бића и виле.¹² У многим селима он је био култно стабло.

Незабораван је горостасан *Орлов брес* у Кагуну. Крстоноше су га увек трипут опходиле. У њему су се изводили орлови, али све до после рата нико се није осмелио да их гађа пушком или камењем. Говори се да се зло догодило онима који су га посекли.

У Дубници су на Ђурђевдан одлазили у манастир Свети Петар, а потом се враћали у село и обилазили *Лелин брес*. После тога је поворка ишла до *Чољиног бреста*.

Старци у Лепеници памте два огромна бреста, која нико није хтео да посече. Исушили су се од старости и иструлели.

Култни брест уздизао се изнад лековитог извора Јеврем-бунар, северно од Врања.

4. *Липа*. Многи извори потврђују да су стари Словени обожавали липу. Она је имала своје место и у домаћем култу.¹³

10. Веселин Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, Београд, 1985, стр. 143.

11. Стојан Новаковић, *Цркве и градишта (Округ врањски)*, Карацић, Алексинац, 1904, бр. 4, стр. 218.

12. Татомир Вукановић, *Вештице, мит и традиције о вештицама балканских народа*, Стварање, Титоград, 1988, бр. 10, стр. 972.

Веселин Чајкановић, нав. дело, стр. 167.

На југу Србије поштује се стара и велика липа, нарочито ако је на неком оброчитом месту или над водом. Тако, нпр., у Крмољу у Ратају нико се не одлучује да посече или оскрнави липу над једним кладенцем. Култна је и липа код храма у Корбевцу.

5. *Орах*. В. Чајкановић тврди да је орах у народном веровању „дрво вештица и злих духова” и да има „хтонични карактер”.¹⁴

У Горњем Шапранцу, у Врању, испод коренова великог ораха провлачили су се болесници и нероткиње. Посечен је приликом просецања нове улице.

У Доњој мали у Сурлици људи су се провлачили испод коренова једног старог ораха да би се заштитили од демона болести чуме (колере). У Преображењу су то чинила деца да их „не збере чума”.

6. *Дрен*. У веровањима и етномедицини дрен има значајно место на целом јужноморавском етничком подручју. У табуисаним шумама и поред кулtnих извора могу се видети крпе, конци, марама и делови одеће како висе на дренама. Многи неће да посеку ово дрво ако расте на неком светом месту. И дечју килу понегде „лече” њиме. Наиме, нађе се већи дрен, па се на његовом стаблу избуши мањи отвор и у њега набије клин од другог (сировога) дрена (у Дубници, нпр.). У селима се причешћују вином у којем је цвет од дрена („за здравље”).

7. *Буква*. И буква може да буде култно дрво и да има чак чудотворну силу.

На пашњаку Сулејманица у Црвеном Граду две велике букве срасле су у горњем делу дебла. Кад се појави нека заразна сточна болест, једна баба, потпуно нага, стоји до букве и овце, говеда и друге домаће животиње обележава катраном. Белег је у виду крста. Према старом веровању, катран својом бојом и непријатним мирисом одбија демоне.¹⁵ Потом се стока протера између ових букви.

У Прекопу на Градишту у Доњем Стајовцу болесници су се на Ускрс или Ђурђевдан провлачили између две букве „близнакиње”.

У Барбарушину крстоноше су долазиле на средњи Спасовдан на месту *Три букве*, где и сад постоје три букве, и три пута обилазили свако дрво. Иначе, они су увек полазили од зидина црквишта Свети Јован и тамо се враћали.

У Лесничкој планини, на потесу Зановетиште, сачувана је култна букова шума. У близини је крст, који народ назива Крст

14. Исто, стр. 186.

15. Ш. Кулишић, П. Петровић, Н. Пантелић, *Митолошки речник*, 1970, стр. 165.

Светога Марка. Људи су се овде заветовали и скупљали на празник. Светога Марка (8. маја).

8. *Јавор и јасен*. По Чајкановићу, јавор у религији Срба „има везе са мртвачким култом и култом предака...“.¹⁶

Највећи свети јавор (*Acer pseudoplatanus*) на југу Србије налази се у Чуки у Црној Трави. Поред њега су извођени хришћански обреди, народни обичаји и одржавани сабори. Раније је био веома раширен култ према овом горостасном стаблу.

Код Шабановог извора у Врбову још одолева времену јасен као свето и становито дрво. Сваке године кад су биле литије, обележаван је на његовом деблу по један крст.

Памти се да је некада код храма Свети Арханђел Гаврило у Карпини било више култних јасенова. Посечени су кад и друго дрвеће у потесу Манастир за читлук-сахибијски дом у Лопардинцу. Млађем сељаку хеџаја је дозволио да једно дебло отера кући. Он је од тог дрвета направио јарам и ставио га на шљиву да се суши. Јарам је пао и убио му сина. Сељак је однео јарам у Карпину.

9. *Топола и бреза*. Према Чајкановићу, и топола „може бити спасоносна“.¹⁷ Веровало се у њену исцелитељску моћ, па су и поштована одређена стабла. Такво једно помиње Ф. Каниц. Усред друма између Ристовца и Врања остала је „једна огромна топола који је народ поштовао као светињу“. Кад је прављен пут, турски реформатор и градитељ Милхат-паша наредио је да се она сачува.¹⁸

И бреза је могла да буде култно дрво. Нај граници Угара и Големе ливаде у Коћури ширила је своје гране бреза *Бело дрво*. Од ње је остао само пањ. Њеном мезглом лечена је очобоља. Болесник би мало засекао неку грану и у боцу скупљао густу течност.

10. *Клен*. На црквисти у Јабланици у Пчињи клен (*Acer campestre*) је посвећено стабло. Испод њега се скупљају Јабланичани на Цветнице и Петровдан, а после тога пале свеће на рушевинама богомоље.

У храстовој шуми код манастира Свети Петар у Дубници и клен је за сечу табуисано дрво.

11. *Граб*. Старији и већи граб такође може бити свето дрво, пре свега ако је поред неког храма или на неком другом оброчитом месту. Поштује се и црн и бео граб.

У храстовој шуми код манастира Свети Петар у Дубници сачуван је велики граб (*Carpinus*) јер се нико није усудио да га посече.

Код храма Свети Арханђел Гаврило у Лопардинцу постоје свети црни грабови („габери“).

16. Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд, 1973, стр. 5.

17. Веселин Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, Београд, 1985, стр. 230.

18. Феликс Каниц, нав. дело, стр. 262.

12. *Дуд*. Половином прошлог века у Врању је много гајена свилена буба, па је у двориштима био велики број дудова. Нека стабла су посебно поштована. У Горњој чаршији се налазио разгранат шамдуд, испод чије крошње се окупљала омладина за време разних празника (нарочито кад су Божић и Ускрс). Место где је било ово дрво старији људи и сад називају Шамдуд.

13. *Врба*. И врба има важно место у народним веровањима.¹⁹ Поједине бајалице, нпр., воле да саопште басму ћерци или унуци поред овог дрвета („да се бајање прифаћа као врба поред воду“).

Многи избегавају да секу велику врбу над извором (кладенцем) и да њоме ложе ватру. У Девотину код Врања од старости су код извора пале две дебеле суве врбе.

Најстарији сељаци у Лопардинцу памте место где је била врба од које су, као од светиње, полазиле крстоноше.

II ВОДА

Стари Словени су на воду гледали као на живу материју. И данас се вода поштује. У висинским селима Пчиње лазарице у рано јутро иду на кладенац или поток и прву песму тамо отпевају („Ој водице, водице“). Негује се и култ према појединим изворима, кладенцима, чесмама и саставима потока.

Зна се и за демонске изворе и кладенце.

Браниште је кладенац у Горњем Жапском. „Туј се људи чарујев, бранив се од несрећу.“

У извору *Вир* у Петковој падини у Црвеном Граду вода је „аљава“ и може човека да „оградише“. Једно дете се помокрило у близини, па му се нога искривила.

Извор, по коме се тако и махала назива у Црвеном Граду, био је раније познат у већем броју насеља. Мисли се да се ноћу поред њега појављују ђаволи, па му је вода „ђаволешка“. Покаткад код њега блесне светлост. Дојиља која нема довољно млека долазила би на место где избија вода и молила се трипут:

Водице, длибице,
немам рану за дете,
ти да ми донесеш.

После тога трипут пије мало воде, пребаца је шаком преко леђа, а затим сипа у прса.

Извор *Кладанчина* близу високих букви у Дреновцу лечи од очобоље. Верује се да на њега ноћу долазе демони, (виле и др.).

За *Орлоз кладанац* се зна у свој Пољаници. Зато што су се у њему купали орлови, сматра се да му је вода лековита, да лечи

19. Веселин Чајкановић, нав. дело, стр. 68—74.

оболеле очи, да подмлађује и продужава живот. „Ко пије ову воду, живеће као бели орао“, говорило се донедавна.

Самовилска вода је кладенац на брегу код цркве Свети Арханђел летњи у Карпини, у атару Лопардинца. Још се верује у његово чудесно деловање, па жене доводе болесну децу и умивају их. Поред кладенца су мараме, чарапе, новац.

Самовилски кладанац у Големом Селу одавно је познат по својој лековитости и изван Пољанице. Прича се да на њега ноћу долазе виле, пију воду и умивају се.

И код многих храмова има култне воде.

У широј околини позната је чесма код цркве Свети Симеон у Содерцу. Болесници пију њену воду и умивају се. За корење граба везују крпице. Поред чесме су црни и црвени вунени конци, босиљак, новац; и др.

У долини близу Свете Богородице у густој шуми изнад Дубнице постоји *Црквени кладанац* (сада чесма). Људи су од њега носили воду у посудама на коњима и магарцима. Велики је грех узети новац који ту болесници остављају. Неки Пема сакупио је металне новчиће, али је одмах после тога ослепео.

Код цркве Трновице у Лепеници високо у стени види се отвор. Посетиоци се пењу уз металне лестве и захватају отуда лековиту (свету) воду.

Култни кладенац се налази код Свете Петке у Лукову. За време празника 8. августа до њега је седела жена и сваком давала лејком „свету водичу“ да пије или да се умије.

Неки извори су познати као *Света вода* (у Првом Граду, у Горњем Стајевцу и другде). На Свету воду у Грапишту у Првом Граду жене доводе децу коју сан не хвата кад су радни („делничави“) дани и умивају их. Кончиће од одеће девојчица и дечака бацају у воду.

Највећи број култних извора назива се *Лековита вода* (сасвим ређе *Вода лековита*).

На Крковцу код Прешева избија извор *Лековита вода*, коју Арбанаси називају *Крони кећ* („Лош извор“). Мисли се да ова вода помаже приликом лечења разних болести, а највише очобоље. Код извора се виде разнобојни конци, металан новац и т.д. Тамо се највише одлази уочи Ђурђевдана. Срби, Арбанаси и Роми доносе одагле воду у своје домове, у коју стављају магијски здравац, дрен и друго биље, а потом у њој купају децу. Срби су раније на Ђурђевдан везивали око врата биљку повијушу дебелицу (*Brionia alba* из f. *Cucurbitaceae*). Скидали су је после два-три дана и остављали код овог извора.

Извор *Лековита вода* између брда Јавор и шуме Бабин гроб у селу Себеврање. био је стетиште највише оних који су се лечили од очобоље. Болесници би наквасили изворском водом чисту марамичу, потом њоме опрали очи и везали за гране белог граба.

Лековита вода у Биљачи лечи од рана о болести очију. Поред извора су црвени кончићи и делови одеће. Многи бацају у воду киту босиљка у виду крста, а после три или више дана би се враћали и њоме прскали ране.

На чесму *Лековита вода* у Горњем Пунушевцу болесници највише иду уочи Игњата и лече се од главобоље и других обољења.

Извори *Лековита вода* налазе се и у Дубници (у махали Овчарци), у Горњој Отуљи (у Јегреку, поред реке), Александровцу (у Старковици), Широкој Планини (у махали Цуцулци, у стени), Љутежу (у Копривној ладини), Секирју (управо у Дрезговици) и у другим селима.

У Ранутовцу, испод бреста, био је кладенац на којем су многи тражили лек. О њему је писао још М. Ракић: „Од ова два бреста један је мањи, и то онај што је ближи к Врању. Под њим има један извор, који је, причају, био некад врло студен и лековит — лечио је од очију. — али је сада тако запуштен да се свиње у њему каљужају“.²⁰ На ранутовачки кладенац ишло се и после Другог светског рата.

На Бурђевдан, пре изласка сунца, сељаци из Топлог Дола свлачили су се у једној воденици до реке Врле, а потом наги одлазили на јак извор *Северин самоков* и прскали се водом. После тога носили су стоци „свету воду“. Уковењено је веровање да је зла пара која се нађе у близини. Према предању, ту је био град неке Северине и њена топионица Гвожђа.

Зна се и за друге мање познате култне изворе и кладенце. *Врбица* у Узову. Иде се пре изласка сунца празником и петком.

Бошин кладанац у Црвеном Граду.

Жута вода у Свињском долу у Широкој Планини. За очобољу и ране.

Кладанац у потесу Крстато дрво испод култног стабла у махали Пауници у Барбацу.

Косиљавац у Сејацу. Извире из камена. „Лође косиљава вода, као да има зејтин.“ Лече ране и друге болести.

Лековит вир у Мандинцу у Миланову.

Црни вир у Купштици. Вода је тамније боје.

Затрпан је кладенац у Длибокој долини код Бунушевца, на којем су се болесници умивали пре изласка сунца.

Запуштени су, па и заборављени неки мањи извори до самог Врања.

Да се, на крају, осврнемо на једно велико култно место. У долини, десно од реке Пчиње, а недалеко од Светог Прохора Пчињског, у сенци букве постоји *Манастирска чесма*. По предању, ту је долазио пустињак Прохор да пије изворску воду. Међу два светска рата код ове чесме се чекало за воду у редовима. Коњи-

20. Мито Ракић, *Из Нове Србије*, Лесковац, 1987. стр. 101.

ма је ношена вода по неколико часова. Долазило се за њу чак из Кратова. Нажалост, ова озидана и стара чесма поред које је толико воштаница изгорело и толико букета цвећа увенуло, сада је запуштена.

III КАМЕН

У веровањима и обичајима камену припада посебно место. Он поседује и велику симболичну вредност.

На југу Србије је више остењака, светих каменова и шупљих стена ход којих се изводе обредне радње.

М. Милићевић је записао да лековит извор Јеврем-бунар код Врања избија испод камена *Крклар* (40 мученика).²¹

Један од најпознатијих природних остењака у Србији је *Момин камен* у Грделичкој клисури, који је био у облику девојке. Недалеко од њега налазила се омања стена налик на пса.

О постанку овог андроида објављено је више предања у разним књигама и часописима. Једно од најлепших је ово: „Девојка је та белила Морави на обали платно. Мати је била пошла навише,

„МОМИН КАМЕН” у Грделичкој клисури, по В. Карићу Крста Ковачевић (1904)

ваљда у село из којег бејаше она жена о којој рекох да озго силазаше. Мати, кад је била на приличној висини брега, одакле је простран изглед на моравски ток и пут, уз воду и низ воду, смотри где иду јаничари Турци, па повиче кћери: „Бежи, ето Турака!“ Девојка брже-боље скупи своје платно у трубу, метне га на главу

21. М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд, 1884, стр. 295.

и пође наврше. Псето јој је било остало доле у реци, осврне се за њим да га вабне, кад у том смотри свога драгог, кога су силом у јаничаре узели. Не могаше срцу одолети а да још не стане и да га се не нагледа. Мати озго видећи где стоји, повиче: „А што си стала, окаменила се дабогда!“ И она се скамени. И кад гледаш тај камен, видиш: витког је женског стаса, има рамена, има прса и, што је најважније, има на глави трубу платна. И пас се окаменио и стоји поред саме Мораве.“²

Фигура девојке од камена на брегу близу моравског пута, која је привлачила пажњу путника и путописаца, срушена је још пре Другог светског рата због каменолома.

И у наше доба јусмени казивачи шире предања о овом некадашњем андรอยду, која су по садржини блиска старијим записима. Разликују се, пак, у појединостима и могу бити краћа. Ево једног од лепших и потпунијих из Цепа: Девојка, којој је било име Мома, ставила је платно на главу, узела у руке омање корито и са својим псом пошла на Мораву да бели платно. Њена мајка је са брда видела како сејмени иду друмом низ Мораву. Почела је да виче ћерци да бежи. Кад су је сејмени спазили, појурили су за њом уза стрмину да је ухвате. Мајка ју је проклела: „Еј Момо, Момо, моја убава ћерко, дабогда се скаменила!“ И девојка се окаменила с платном на глави и с коритом у руци. Окаменио се и пас недалеко од ње.

Код овог остењака некада су се окупљали људи, поготову жене.

Девојкин камен је већа стена у близини храма Свети Арханђел летњи у Лопардинцу. У вези с њеним називом има више предања. Према једном, Турци су на Ускрс уграбили најлепшу девојку на сабору код цркве. Јахала је коња, кога су водили уском стазом поред Манастирског потока. На месту где је поток дубоко усечен, коњ се узнемирио и заједно са девојком скочио у провалију.

Лопардинчани поштују ову стену. У прошлости су сваког Ускрса на њој палили свеће.

Мушкарци и жене у Доњем Жапском долазили су, негде до после Првог светског рата, на Ђурђевдан ујутру у потес Калдрма и стављали на један камени блок каленице са брашном и класовима од ражи. Том приликом палили су свеће. Брашно и класје давали су после обреда стоци.

Код једног већег светог камена на потесу Скок, непосредно испод Карпине у Лопардинцу, окупљају се сељани сваког Ђурђевдана. На камену пале свеће и сипају воду у његова мала удубљења. Након тога је заједнички ручак.

22. Сретен Ј. Поповић, Путовање по новој Србији (1878. и 1880), Београд, 1950, стр. 455—456.

Изнад махале Рајковица у Црвеном Граду две стене се називају *Два брата*. На Ђурђевдан ујутру, из удубљења на једној стени сточари захватају воду и сипају је у крму.

Некада су болесници пешачили до стене *Драгуљин камен* у шуми изнад Дубнице и тамо остављали крпе, марамце, шамије и друго.

У шуми Јелењак у Јагњилу, „на граници с Равном Реком, до Кукавичке реке, паљене су свеће на зиданим каменовима. На жбуновима су висиле кошуље, мараме и чарапе.

На малој заравни изнад цркве Свети Никола у Врању било је оброчиште. Варошани су ту, на каменовима, палили воштанице на дан летњег Светог Николе.

Код *Вражјег камена* у Пчињи нероткиње су се провлачиле испод једне стене.

Тежи болесници и жене нероткиње за време младе среде празника виђали су се код стене *Шуљки камен* у Биљачи. Свако трипут обиђе стену, а затим прође кроз њен отвор.

IV ЦРКВИШТА И МАНАСТИРИШТА

У јужном делу Србије велики је број црквишта и манастира. Остаци појединих храмова су култна места, која верници посећују и пале воштанице. Понегде се на темељима и зидинама виде букети разноврсног цвећа. Придаје им се важност и у магијско-религијском лечењу болесника.

С леве стране Врањске реке, близу Белог моста, била је српска средњовековна црква Света Петка. Турци су са западне стране дозидали минаре и тако је она постала муслиманска богомоља. Пошто је на врху минарета био мали крст, народ ју је називао *Крстата џамија*. Јован Хаџивасиљевић пише да је она важила као најлековитија. У њој је постојао Јашал дирек („Стуб здравља и живота“). Лек су овде тражили болесници свих религија. Највише су долазиле жене нероткиње. „И Сопкиње заветују своју децу пред оним истим Јашал диреком“²³.

На црквини Свети Ђорђе у шуми у Вртогошкој клисури верници пале свеће и остављају новац и делове одеће на Распети пстак и Ђурђевдан. Предање каже да је њу богомољу срушио јелен огромних рогова, због недоличног понашања једног свештеника.

На потесу Манастир у Дреновцу, с леве стране потока Манастирска долина, једног од изворних кракова реке Ветернице, распознају се остаци храма Свети Ђорђе. Болесници верују да његове зидине имају исцелитељску моћ, па тамо иду.

23. Јован Хаџи-Васиљевић, *Остаци старина у Врањском округу*, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији, Београд, јул, 1900 стр. 53.

Верници у Спанчевцу на дан Светог пророка Јеремије одлазе на црквиште у Бујићу и тамо ручају. Јело се кува код црквишта Ватру ложе суварцима од табуисаних стабала. Доносе и пшеницу.

У Лепчинцу већи број људи учествује у обреду код развалина веће цркве на Спасовдан и Бели петак.

Пољаничани на Огњену Марију посећују црквину на Карагузовици у Власу и пале свеће. У недавној прошлости ово место је привлачило свет и из удаљених насеља.

Код насеља Свети Илија виде се остаци некадашњег истоименог манастира. И овде верници пале свеће, остављају мараме, кошуље и вуну. Место је на самој српско-турској граници (1878—1912), па су Турци дозвољавали да се граница отвара управо ту и да људи с обеју страна дођу до зидина храма.

Још се пале воштанице и на зидинама црквишта Свети Јован у Барбарушинцу. Овде је приређеван и обредан ручак.

На остацима темеља храма Пауници у Дубљу у Големом Селу такође се пале свеће.

А код развалина веће цркве у Кршевици виде се букети увенулог цвећа, нарочито босиљка.

Почетком овог столећа баба Велика из Гумеришта је открила зидине неке старе цркве на потесу Црквиште. Богомоља је зидана клесаним гранитом, опеком и кречним малтером. Одмах су почеле да то место посећују жене из многих села, јер се брзо раширило веровање о њеној лековитости. Молиле су се пред зидинама, палиле свеће и остављале новац²⁴.

У ПЕЋИНСКИ ХРАМОВИ

Шупљи камен је стеновит блок на стрмом брегу Курбалијске реке код Прешева. Ту је мала пећина с остацима фресака, у коју се људи увлачили и палили свеће.

У Лепеници у већем отвору у стени налази се црква Трнова света Петка или Трновица. Код ње се сабори одржавају на Распети Петак и на Свету Петку (8. августа). Према усменој традицији, у њој су се састајали и договарали вођи устанка у Иногшту 1809. године.

У вези са овом пећинском богомољом, Ј. Хаџивасиљевић је записао: „Још и данас јој долазе многе жене нероткиње и њима подобне чак из самог Врања“²⁵. И сада се код ње могу видети болесници с прилозима из околних села, из појединих места у Србији, а и из Македоније.

24. Јован Арсић, *Струганица 1690—1882*, Врање, 1982, стр. 119.
25. Јован Хаџи-Васиљевић, нав. рад, августа 1900, стр. 83.

VI ГРОВОВИ

Највеће и најпосећеније култно место је манастир Свети Прохор Пчињски. Болесници, а пре свега они који су психички поремећени, посећују светитељски гроб. Из њега повремено тече миро, за које се верује да је лек за разне болести.

Јустин Поповић је тврдио да је његова мајка боловала од неизлечиве болести на нози. Излечила се крај ђивота светог Прохора Пчињског. Оболело место намазала је целебним миром из његових моштију²⁶.

У Крстатој џамији, односно у зидинама цркве Свете Петке у Врању био је, како се верује, гроб неког светитеља на који су долазили многи болесни хришћани и муслимани ради исцељења. Среген Поповић је у овом граду забележио: „Једној жени у Призрену, која је имала бесомучног сина, с којим је злопатила и лекове му тражила на све стране, на сну се јави неки светац и каже јој да сина одведе у Врање у Крсташ-џамију и положи га на гроб светитеља, па ће оздравити. И она доведе и положи свога сина на тај гроб, и на велико удивљење свију — син јој оздрави!“²⁷.

Роми из Горње чаршије у Врању палили су свеће уочи Ђуђевдана на камену Оџин гроб.

У Спанчевцу се на Видовдан окупљају код Ђелиног крста, пале свеће и ручају. На том месту је гроб видовњака Ђеле из рода Додоларци. Свога земљака називају свети Ђела.

VII ИСПОСНИЦА ПРОХОРА ПЧИЊСКОГ

У планини Козјаку, североисточно од познатог манастира, налази се испосница у којој је провео многе усамљеничке године светитељ Прохор Пчињски. Хранио се медом од дивљих пчела и биљем. Како је живео, тако је и умро — с молитвом на уснама. Из његових моштију потекло је миро, од којег је, како се прича, миришао сав Козјак.

У испосницу долазе болесници и грешници, пале свеће, молсе Богу и остављају разне прилоге. Нероткиње леже на једном камену.

У Врању се веровало да ако човек прође кроз камени отворе пећине, неће га више болети глава.

VIII ДРУГА КУЛТНА МЕСТА

Култно место је и састав Девотинске и Мале реке подно Маркова калета. Врањанке су се ту купале последњег четвртка пре

26. Отац Јустин Поповић, **На богочовечанском путу**, Београд, 1980, стр. 12—14.

27. Среген: Л. Поповић, нав. дело, стр. 485.

Ђурђевдана. „Нероткиње праве провлаке провирачке, те се провлаче кроз њих — да добију децу“²⁸.

Поред Црнолушке реке, у атару села Александровца, један потес се назива *Руса*. Он је био станица младих и старих из више насеља Брањског Поморавља на четврту среду после Ускрса.

— онемак, апенетик и ровеси хинидејоц моћ андролоуљ у овареа то
— вр-еј гобен .ннилпсе кухнлели ами гугдј монестдј у вароа у Црвеном
ччијоа ежнецшпидж ииови ииој кој ииој ииој ииој ииој ииој ииој ииој
су инваља (посвећен дуб, шпн, Сачуваја са перемонјама хрпиднакне
— он-и иионн инваљон Србије неговансоц јулу Сачуваја са перемонјама
ва, црквина, гробова, итд. И зато је свет тамо одлазио и тражио лек
против многих болести и психичких поремећаја. Међутим, шездесе-
тих и седамдесетих година ХХ веља због коренитих друштвено-еко-
номских промена, масовног напуштања села и растакања традиције,
све више слаби и култ дрвећа, воде, камена и др. Посечена су чак
и поједина ретка стабла и запуштени извори до којих се недавно
пешачило по више часова.

LIEUX CULTUELS AU SUD DE LA SERBIE

— R é s u m é —

Au sud de la Serbie ont été pratiqués nombreux différents cultes. On honore: les arbres, l'eau, les restes des églises et des monastères, les temples de grotte, les tombeaux, l'ermitage du saint Prohor Pčinjski, etc.

Les arbres sacrés peuvent être: chêne, poirier, orme, tilleul, noyer, cornouiller, etc. Le plus adoré est le chêne. Au chêne marqué — dub (chêne grand et vieux) dans le tronc duquel est taillée une croix, on attribue le pouvoir mystérieux et miraculeux. Il est défendu de l'abattre ou de briser ses branches. Les chênes particuliers ont leurs propres noms (*Golemo drvo* (Grand arbre), *Orlov dub* (Chêne de l'aigle), *Dubački dub* (Chêne de Dubac), *Sinanov dub* (Chêne de Sinan), etc.).

Les lieux cultuels peuvent être aussi sources, fontaines, puits, jonctions des ruisseaux. Il y a aussi des sources et puits démoniaques. Le plus grand nombre des sources ont le nom particulier de *Lekovita voda* (Eau médicinale).

Dans les croyances et coutumes la pierre occupe une place à part. Elle possède aussi une grande valeur symbolique. L'auteur cita les noms de quelques pierres et rochers sacrés.

Il y a deux temples de grotte, à savoir: dans la région de Lepenica et près de Preševo (sur la rive de la patite rivière de Kurbaļijska reka).

Le lieux cultuel le plus fréquenté est le monastère de St Prohor Pčinjski resp. le tombeau du saint. Dans le village de Spančevac le lieu sacré est le tombeau du voyant Đela. A la St Vitns (Vidovdan) on y allume les chandelles et prend le repas rituel.

Les cultes sont souvent une jonction des croyances paiennes et des coutumes liées aux rites de l'église chrétienne (chêne sacré, par exemple). Dans les

28. Јован Хаџи-Васиљевић, нав. рад, септембар 1900, стр. 83.

années soixante et soixante-dix du XXe siècle les cultes s'affaiblissent de plus en plus à cause des changements socio-économique radicaux. Ont été abattus aussi certains troncs rares et un grand nombre de sources, connues par leur cure magique-religieuse, ont été négligées.

Momčilo Zlatanović

МОМЧИЛО ЗЛАТАНОВИЋ
ВРАЊЕ

ОСОБЕНОСТИ СТАНОВНИШТВА ВРАЊСКЕ ПЧИЊЕ

(Пролегомена за студију)

Врањска Пчиња је издвојена планинска област од манастира Светог Прохора Пчињског, па до изворишта Трипушнице, која код Трговишта с Козјодолском реком чини Пчињу. На овом простору је четрдесет села и варошица Трговиште. Овде живи компактна маса српског становништва још од средњег века¹.

Велики број родова у Врањској Пчињи досељен је из Прешевске Црне горе, Прешевске Моравице, Горње Мораве (на Косову) и из околине Куманова². Дакле, потичу из оних предела који су део самог језгра Балкана и који су у држави Немањића у стратегијском и демографском погледу били врло значајни.

Из Пчиње, у којој је био веома висок наталитет, одувек је постојала миграција становништва. Србија је одавде добијала здрав и физички чврст подмладак. Међутим, у послератном периоду дошло је до масовнијег расељавања ових брђана. У последњим десетлећима уташено је на стотине огњишта у многољудним пчињским домовима. А колико је тек кућа са усамљеним и тужним старцима и старицама! Многа насеља очекује потпуно демографско пропадање. Илустративан је, нпр., овај податак: у септембру 1991. године у Основној школи у Лесници учило је свега девет ученика. Ранијих година, пак, овде је било 160 малишана.

Истраживање психичких и других одлика једне етничке групе је мучан и деликатан посао. Неопходна су вишегодишња непосредна посматрања на терену. Синтезе су увек релативне. Јер, најдужа

1. Момчило Златановић, *О становништву Врањске Пчиње*, Врањски гласник, 1990, књ. XXIII, стр. 101—115.

2. Јован Ф. Трифуноски, *Горња Пчиња*, СЕЗ, Насеља и порекло становништва, књ. 38, САНУ, Београд, 1964, стр. 51—54.

је стаза до људске душе. С правом је говорио Јован Цвијић: „Идеје и побуде људских група често се отимају прецизној студији и проучавању. Оне су као течност која клизи између наших прстију и не да се ухватити“³.

Менталитет и карактерне црте људи једног поднебља нису заувек дата константа. Пчињани од 1878. до 1912. године, Пчињани између два светска рата и данашњи Пчињани нису исти у етно-психолошком смислу.

I

1. Изучавајући антропогеографски прешевску област, Ј. Хаџи-васиљевић се интересовао и за институцију сеоске кућне задруге, која је почетком XX века још била стабилна. Главне задруге у Пчињи биле су ове: Гроздановци у Радовници (17 чланова), Стојановци у Црвеном Граду (23 члана), Стојковци у Бабиној Пољани (27 чланова) и Тасинци у Глогу (38 чланова)⁴

Према Милошу Савковићу, кућна патријархална задруга у Пчињи представљала је „основ социјалног, економског, моралног, па и политичког живота“. Он, потом, истиче да су братства живела само у задругама и то од 150—200 чланова⁵.

Братство је крвно сродство по мушкој лози, а могао је да га сачињава већи број задруга, па и читаве махале. Пчињани су се чврсто повезивали у оквиру братства и бранили се заједнички од веће невоље. Али задруга није могла никако да има 150 или више чланова. Тако многољудне нису биле ни чувене задруге у Прешевској кази — Лишковци у Жбевцу и Осмаци у Биљачи. Да би се формирала ова сеоска установа, потребни су одговарајући економски и демографски услови, а и дуже време. Врањска Пчиња је углавном насељена крајем XVIII и у првој половини XIX века. За све време постојања Прешевске казе (1878—1912) Срби су бежали преко турско-српске границе. Још 1878. године половина становништва из Радовнице, Црвеног Града и Пролесја напустила је сво завичај⁶.

Чланови задруге нису били тако на окупу као у Морави, која је права земљорадничка средина. И мушкарци и жене проводили су више месеци годишње са стоком по испасиштима на Широкој планини, Ђерману, Овнару, Чушином брду, Зладовачкој и Коћурској планини, итд. Стално се, затим, печалбарило, а одлазило се на дуже време и у далеке земље.

3. Јован Цвијић / Иво Андрић, *О балканским психичким типовима* (текстове одабрао и поговор написао Петар Цаџић), Београд, 1988, стр. 15.

4. Јов. Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија*, Београд, 1913, стр. 284.

5. Милош Савковић, *Писма из Врања, I*, Мисао, Београд, 1933, св. 1—4, стр. 194.

6. Јов. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, стр. 131.

Многи мушкарци из горњих села радили су између два светска рата у рудницима широм Југославије. Само из Сурлице радило је, повремено или стално, око 120 људи у Борском руднику од 1930. до 1940. године.

Само незнатан број задруга могао је међу два светска рата да има више од 20 чланова.

Пошто је мушкарац био печалбар, трговац стоком, путник, па и ратник, жена (као мајка и свекрва) бринула се о домаћинству и „била дирек на кућу“. Зна се и за такве Пчињанке које су за време турске власти биле наоружане.

Дакле, патријархална задруга у Пчињи разликује се од такве институције у Брањском Поморављу, Лесковачкој Морави, а поготову у Шумадији.

2. У веровањима и религији Пчињана има много остатака из древних времена.

Пре више од деведесет година записао је у Стајовцу учитељ Стојан Дајић: „На Велики четвртак прво ускршње јаје што се обоји, закопају у њиву засејану пшеницом, да не бије град. А која кућа има пчеле, узму кошницу празну и натакну је на стожер на гувну, те као што се коњи врте (окрећу) око стожера тако да се врте пчеле око кошарине (кошнице). Оба ова обичаја врше пре зоре“⁷. Ово се у појединим домаћинствима висинских села радило и седамдесетих година XX столећа.

Негује се култ према здравцу. На Ускрс ујутру, пре доручка, пијне се вода у којој је ова магијска биљка.

С великом радошћу иде се седмог јула, на Ивањдан, у планину за биље. Верује се у лековитост и магијско деловање оних травки које су управо тога дана убрале.

Многи обичаји у вези са смрћу и погребом такође су из давнине⁸. На месту где ће да се копа гроб, обично се коље курбан (ако је покојник мушкарац — ован, а ако је жена, овца јаловица) уколико нису пости. У раку стављају тањир, каленицу, чашу за воду и друго („за онај свет“). Леш се раније носио на гробље увијен у бео ћилим и тако сахрањиван.

Покаткад се, пак, спаја паганско и хришћанско (обилазак свјетих дубова за време литија; и др.).

Лирске народне песме, а поготову лазаричке садрже митолошке слике (певање лазарица „на воду“, женидба младића Сунчевом сестром; и сл.).

Више су религиозни у доњим селима (у Новом Селу, Барбацу, Јабланици, Воганцу) него у висинским (у Стајовцу, Радовници, Бабиној Пољани, Црној Реци и у другима). То се може објаснити и бли-

7. Ст. Ј. Дајић, **Стајевце (прешевска каза)**, Цариградски гласник, 29. март 1901, стр. 7.

8. Миленко С. Филиповић и Персида Томић, **Горња Пчиња**, СЕЗ, Расправе и грађа, књ. 3, САН, Београд, 1955, стр. 84—85.

зином манастира Светог Прохора Пчињског, према коме влада прави култ.

У прошлости су Пчињани више држали до свога православља. У великом селу Стајовцу, нпр., постојала је црквица брвнара (од боровине). Епитропи браћа Величко и Стаменко из рода Трњарци шест година су неуморно сакупљали новчане прилоге и припремали грађевински материјал за нову богомољу. Године 1858. довршен је данашњи леп и простран храм Свети апостоли Петар и Павле. Цркву је осветио митрополит Пајсије 1862. године. И Ст. Дајић указује на побожност ове браће.⁹

Међу два светска рата редовно су ишли у цркву, молили се Богу и остављали прилоге. Многи су били заветовани у манастиру Светом Прохору Пчињском, чак и из насеља у сливу реке Трипушнице. Стајовчанин Стаменко Стошић, познат широм Пчиње, такође је заветован у овом манастиру. Ишао је редовно на две манастирске славе (7. јула и 1. новембра) и секао колач. Више пута је био домаћин славе и давао храму поклоне (восак и др.). Године 1934. даровао је манастиру, заједно са братом и братанцем, крст од сребра са филигранским везом и позлатом. Али је било и таквих који су мало веровали у Бога и у његову правду, што се види и из једне изреке, која се може чути и од старијих људи: „Бог је најголем криводеља“ (криводелац).

Након Другог светског рата, у новим друштвеним и политичким приликама, слаби религијска свест. У свим селима су, међутим, и даље живели верујући. На терену смо упознали старице које су биле побожне и богобојажљиве.

Верске обреде одржавају и без свештеника (на гробљу у Доњем Стајовцу и другде).

Грнчари поштују свој празник Свети Спиридон. Воду тада свете на грнчарском колу, а неки на њему режу славски колач.

3. Одани су својим прецима. Памте се оснивачи родова и њихови сукоби с представницима османлијског феудалног система у старом завичају. Код својих предака највише цене јунаштво. „Јунак бија, јунак“, рећи ће старац с одушевљењем за свога претка. Појединци истичу и неког свог деда као великог трговца стоком. Ковачевићи из Трговишта поносе се хајдуком Милком. Када су се 1906. године преселили из Пчиње у Јелашницу, понели су са собом дрвену зделу, у којој је овај хајдук носио некада храну, и гледали на њу као на светињу. У неким домовима чува се треношка *дедина столица*, према којој се негује култ. Могу да се наброје дедови који су на њој седели.

Слава је у свим насељима велики кућни празник. И они који су после Другог светског рата престали да одлазе у цркву, славили су славу која им је остала од предака. С тугом у гласу кажу они

9. Ст. Ј. Дајић, нав. рад, стр. 7.

који су остали без мушког порода: „Наша ће кућа да се затре“, „Нема на кога да пренесемо славу“ и сл.

Млађи Пчињани, пре свега они који не живе у завичају својих родитеља, све се мање интересују за своје претке и традицију уопште.

4. Пчињани су своје слободарство и војничке врлине посведочили више пута.

Ова област је позната по хајдучкој традицији. Још се памте имена појединих одметника против турске феудалне власти. У пределу Трипушнице деловао је хајдук Крста из Радовнице. Он се доселио у Марганце у сливу Јужне Мораве и саградио кућу на скровитом месту код Пераљишта. Од њега воде порекло Шодинци у овом селу. У Пчињи и Осоговским планинама хајдуковао је Милко из Трговишта, чукундед војводе Крсте Ковачевића.

Крста Ковачевић из 1904.

После ослобођења Врања 1878. године јединице српске војске продрле су у Пчиња-кол. Наоружани мештани пришли су им у свим ослобођеним селима (у Стајовцу, Радовници, Пролесју итд.). Берлински конгрес је одлучио да се сва Пчиња врати Турској, а устанак храбрих Пчињана аскери су у крви угушили.

За време комитског покрета (1904—1912) Пчињани су својом смелошћу и физичком снагом изазивали дивљење комита и официра из других крајева Србије. По јунаштву се, нпр., истицао Петар Ристић Коћура из рода Деда-Стојковци у Коћури. Војвода Крста Ковачевић имао је, нема сумње, војнички таленат.

У горњим селима много су волели да служе војни рок у краљевој гарди, а посебно у коњици. Снажни и вешти јахачи, они су заиста били гардијски коњаници (највише из Стајовца и Радовнице). Од стараца се могло чути да је њихов животни сан био да буду коњички официри. С каквом су само љубављу говорили о сабљи и лепом коњу!

Између два светска рата најрадије су ишли у граничаре.

Војним руководиоцима су Пчињани остали у сећање као храбри и врло дисциплиновани партизани. У физичком погледу били су јачи од Мораваца и Косоваца и могли да ратују и у најтежим условима.

5. Релативно су радни људи, али, можда, не онолико колико омогућују њихове физичке и менталне способности. Стругари, косачи и вршачи цењени су и изван Пчиње. Грччари су своје производе продавали по околним пијацама. На гласу су били ужари из Барбаца. Од конопље су правили ужад, конопце и вреће и све то носили у Врање, Криву Паланку, Куманово и Бујановац. Устајали су у зору и сукали ужарију у својим ћеранама.

Ова физички јака српска етничка група даровита је и за духовне делатности: Пчињани су лекари, економисти, правници, професори и доктори наука.

6. Познати су као гостољубиви домаћини. Према госту су срдачни и љубазни. И најсиромашнији хоће да понуде храну. Кажу: „Човек без парче леб не испушта се из кућу.“ Сурличани важе као изузетно гостољубиви људи.

Учитељи који су службовали у пчињским селима причају да су мештани према њима били веома пажљиви и услужни. У том погледу, веле, потпуно надмашују Моравце и Власинце.

И путнике намернике су пријатно изненађивали својом просто-срдачношћу и неком старинском добротом. Нудили су хлеб, па и преноћиште и потпуно непознатом лицу. Старији Пчињанин би на путу у свом крају сјахао с коња да би јахао неко с ким је он први пут у друштву.

7. Међу Пчињанима, посебно у висинским селима, може се наћи и на преке и жустре људе. За увреду се потеже нож или подиже секира. Неки су родови по напраситости познати и изван својих села.

По плаховитим мушкарцима у Коћури се истицао род Деда-Стојковци. Такав је, нпр., био Стојмен Трајковић. Да не би платио беглик, он је са друговима овчарима крио овце у једној удолини у атару Нове Брезовице. Тамо га је пронашао бекчија Заир. Мада је

он носио пушку, разгоропаћен Стојмен дохватио је секиру и заклао га¹⁰. После тога побегао је преко границе у Србију.

За плахе и оштре планинце важе и Стојковци у Новом Глогу.

И у роду Мијајлинци у Широкој Планини јављају се људи жестоке нарави. Упамћен је Стојко, који се осорно и изазивачки понашао према турској власти и војницима. Једном је са секиром улетео у собу где су били аскери. Једва су га смирили. Да не би дошло до убиства, Турци су саветовали његовог оца да сина пошаље преко границе. Стојко је са женом прешао у Србију. Потомци му живе у Клајићу код Лебана.

За преке људе важе и становници Голочевца, посебно Марчинци.

Станојко Николић из Сурлице, некада комита, ражестио се негде око 1929. године и убио берданком синовца Милана, његову жену Магду и у воденици комшију Александра Ђорђевића.

Стојанку Величковић из Коћуре удао је њен отац Младен за дечака из суседног Зладовца. Пошто младожења није био дорастао за брак, она се после два-три месеца вратила у свој род. Отац је плануо и дограбио сабљу да јој одсече главу. Једва ју је родбина одбранила.

На саборима по свој Пчињи младићи су се сукобљавали око тога ко ће бити коловођа. Било је и крвавих глава, па и убистава. У том погледу најпознатији су Гложани и Козјодолчани. Један трагичан догађај заслужује дужи осврт.

На месту Собориште код цркве Свете Петке у Лесници осмог августа сваке године одржавао се сабор. Долазиле су саборције и из суседних села: из Калова, Горње Трнице, Козјег Дола и Ђеркарца. Многи су желели да поведу коло („да заиграв“) или да играју до коловође, па је долазило до свађа и туча.

Године 1923. или 1924. у крвавом сукобу погинула су три човека, а један био тешко рањен.

Коло је повела Димка, лепотица из Леснице, а до ње се силом ухватио Јаћим, прек и жесток младић из Козјег Дола. Њеној мајци Милици то није било право, па је покушала да злосрећног Јаћима истргне из кола. Он се због тога увредио, плануо као жеравица, извукао нож из чарапе до колена и усмртио Милицу. Настао је метеж на сабору. Кроз запрепашћен народ пробијао се Јаћим, држећи у руди крвав ханџар. Покушао је да му препречи пут трговац Давид из Леснице, али је и он био посечен. На убицу је после тога налетео Стојан Бургија из Горње Трнице. Јаћим га је теже ранио. За убицом је пошла потера. Близу школе

10. Азиров брат је дошао у планину, ископао леш и завукао руку у џеп од Азирова капута. Зачудио се кад је нашао неколико златника. Значи, нису га убили из користољубља. Због тога, мисли се, није се светио Коћуранима.

И сад постоји микротопоним Азиров гроб.

у Козјем Долу сустигао га је један човек с карабином. Јаћим га је, међутим, преварио и усмртио са седамнаест убода.

Један средовечан човек, пошто му је саопштено да не може више да чува козе, дограбио је секиру, као помахнутао улетео у трлу и посекао читаво стадо.

Догађала су се, нажалост, и свирепа убиства.

У најновије време немили случајеви су све ређи.

Млађи Пчињани, који живе у знатно другачијим друштвеним, економским и културним условима, смирењенији су од својих дедова.

8. Пчињани имају песничко осећање, поглавито жене. У поетском народном стваралаштву најлепше су лирске песме (лазаричке, жетелачке, љубавне, комитске и др.). Љубавне песме могу бити изразито чулне. Истанчани осмерци и десетерци одају префињену и топлу женску душу¹¹. Песма их слика као ратаре присно везане за земљу и природу, као страсне љубавнике и ратнике (хајдуке и комите).

М. Савковић пише: „Али њихова весела трају по неколико дана, као у епским песмама: поједу се читава стада овнова, и попију читави подруми вина и ракије“¹². Они, заиста, у весељу испољавају своју физичку и сензуалну енергију, али не „по неколико дана“. Нису могли да се „попију читави подруми вина и ракије“, јер толико пића никад није ни било, поготову у висинским насељима. М. Савковић није походио Пчињу.

9. Пчињани су опрезни у разговору и чувају тајну. Једни другима говоре: „Што чу, не чу; што видо, не видо.“ Или: „Што зборимо овде нема нема да се чује у Трговиште“ (где је власт). Презиру оне који откривају тајну или погазе задату реч. Према новом познанику могу да буду неповерљиви и шкрти на речима.

10. Ј. Хаџивасиљевић је почетком овог века био пренеражен сазнањем да Горњопчињани не држе много до части и морала својих породица. Крећући се по пчињским забитима, овај антропогеограф и етнограф се уверио да се не поштује чак ни крвно сродство, а било је више случајева тежег инцеста. „Док је морал у селима у Морави и Моравици, и све до села Шаинца и Трговишта у Пчињи, с малим изузетком, на доста високом, дотле је у горњим пчињским седима, с врло малим изузетком, на најнижем ступњу“, категоричан је он.¹³

Усмени лиричар је у стиховима највише осудио родоскврњи грех између брата и сестре. Похотљивом брату се упућује клетва: „Под тебе земља пропала!“

11. Момчило Златановић, *Народно стваралаштво у Врањској Пчињи*, Врањски гласник, 1990, књ. XXIII, стр. 119—128.

12. М. Савковић, нав. рад, стр. 195.

13. Јов. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, стр. 249.

Према Хаџивасиљевићу, на овакав пад морала ових планинаца утицале су „природне, социјалне, економске и политичке прилике“.¹⁴

У Пчињи се живело крајње сиромашно и примитивно. У једној соби спавало је по десет или више чланова домаћинства. Није била реткост да и по три-четири брачна пара имају једну просторију. И на бачијама, у колибама, такође је спавало више људи (мушкараца и жена).

Беспутна и посве забачена у Отоманској империји, Пчиња је од 1878. године, као највећи део Прешевске казе, осетљива погранична област. Због тога су Турци овде саградили више караула и војних постаја.

Свако село је бирало *мерџеза* (кмета хришћанина) на годину дана, који је примао малу накнаду и имао печат. Стајовце, као велико село, имало је четири кмета. Помоћник мерџеза је *аза*, који је радио бесплатно. Кметови у већим насељима могли су да имају и четири помоћника. Мерџез је био одговоран за прилике у селу и о свему је морао да обавештава турску власт.

У селима су постојале и *бекчије* (пољаци), који су били муслимани. Они су у ствари били продужена рука турске власти и мешали се чак и у брачне односе.

Крајем XIX века мушкарци масовније одлазе у печалбу или беже у Србију. На образ и поштење незаштићеног женског света грубо су насртали поједини представници турског феудалног система. Такав је, нпр., Јасад-бег, мвлазим (поручник) из пограничне војне постаје у Радовници. „Овај је дивљак у једно исто време „живео“ са по 15—20 девојака и ниједна од њих никада се, без његова допуштења, није смела маћи од куће; није смела да оде ни у цркву, ни на сабор, ни на свадбу“.¹⁵

Аге, бегови и други долазили су у пчињска села и одводили, милом или силом, једре планинке у *своје хареме*. У Црвеном Граду се још памте имена тих девојака. Представници хришћана настојали су да заштите девојке и младе жене од насилника, а посебно од безобзирних бекчија.

Све је то сламало отпорну снагу ових брђана и доводило, како би то рекао Јован Цвијић, до фаталистичке резигнације и до слабљења морала.

11. Пчињани су поносни и одважни горштаци. Али има међу њима и неотесаних и примитивних људи. У петак, кад је пазарни дан у варошици Трговишту, виђали смо пијане и прљаве старце како леже на бетонским степенницама испред хотела. Наилазили смо на старице у висинским селима које се превише слободно изражавају и највулгарније псују. Поједине куће су још недовољно

14. Исто, стр. 250.

15. Исто, стр. 253—254.

чисте. У Голочевцу смо видели козе у соби у којој бораве чланови домаћинства. У упоређењу, нпр., са Црнотравцима Горњопчињани су на знатно нижем степену културе становања.

II

1. Стојан Ј. Дајић, који је једно време радио као учитељ у Стајовцу, уочио је 1901. године да су Стајовчани „стасити, крепки, снажни и издржљиви“.¹⁶ Ове карактеристике важе и данас.

Занимљива запажања о Пчињанима дао је Борисав Станковић у познатом роману *Нечиста крв*. Велики писац није походио Пчињу, али је људе тога краја виђао међу досељеницима и у Шареном хану у Врању.

Газда Марко је силовит планинац, набивен снагом и неодољивом енергијом. „Из целог њега била је нека дивљина и силина“.¹⁷

Антрополошка карактеристика сватова Пчињана крајње је сажета: „И сви, не много развијени, већином мали, кратки. А ко је опет од њих био развијен, тај је био и сувише, дугачак и крупан“.¹⁸

Сватови у свадбеној ноћи у газда-Марковом дворишту пеку телад на великом огњу и разуздано се веселе. Наоружани јатаганима, ножевима и кратким пушкама, они личе на хајдучку дружину, која је дошла до богатог плена, па је сада на одморишту.

Посматрајући пчињски свет на терену, Ј. Хаџивасиљевић је могао да тврди: „Сразмерно, најплећатији су људи у Црној Реци, Пролесју и Стајовцу; у тим селима виђали смо и најкрупније људе у овој области“.¹⁹ Плећатих и уопште чврсто грађених мушкараца има и у Радовници, Бабиној Пољани, а и у другим насељима.

На средини гробља у Сурлици један гроб се издваја својом дужином. То је гроб деда-Вучка, за кога се прича да је био висок више од два метра и по томе био познат у свој Пчињи.

У многим селима се могу видети високи мушкарци, Такви су, нпр., Зајци у Голочевцу. По високим и снажним људима позната је и Широка Планина. Стаситих људи има у родовима Миајлинци, Гочобици и Миљарци. Радул Анђеловић из рода Миајлинци, који је погинуо на Мачковом камену 1914. године, и сад се памти као висок и плећат човек. После Другог светског рата падао је у очи као људина ваљавичар Никола Дејановић из рода Миљарци.

Изузетно крупног раста био је комита Стеван Шијак из рода Крстинци у Коћури.

16. Ст. Ј. Дајић, **Стајевце (Прешевска каза)**, Цариградски гласник, 8. март 1901, бр. 11, стр. 3.

17. Борисав Станковић, **Нечиста крв**, Београд, 1970, стр. 125.

18. Исто, стр. 198.

19. Јов. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, стр. 241.

У Горновцу су високог раста мушкарци из рода Ржањци. Понеки од њих је, међутим, нескладно грађен.

Највише је Пчињана средњег раста, али који су углавном јаке телесне грађе. Наилази се и на омање, али плећате људе. За њих се чује и ово: „Колико високи, толико широки!“

Има, затим, мушкараца који су малог раста и превише мршави, али жилави (у Лесници, нпр.). За њих веле: „Као да су пред змије бегали!“

У варошици Трговишту види се и понеки пунији човек. У селима би то била права реткост. У Коћури су сви мршави, кошгуњави и витки.

Хаџивасиљевић истиче да је свет у овом крају „више црне боје“.²⁰ Род Стајићи у Врању води порекло од досељеника Стаје из Барбаца. Називан је у чаршији Црни Стаја, јер је био изразито црномањаст. У горњим селима су људи румени, смеђи, црномањаста, а мање плави. У доњем делу Пчиње су смеђи, црномањаста, а и плави.

Црна коса Пчињана је махом густа и чврста, врло ретко корвава. Рићокосих је сасвим мало.

Стојан Дајић овако је окарактерисао Пчињанку из висинских села: „Пчињанка је обдарена свима врлинама, не може је се човек нагледати и лепоти надивити. Свака је стасита, развијена, једрог и руменог лица, разговорна и вазда весела и насмешена, као да се ни о чему и ни за шта не брине, нити шта ради“.²¹

Ј. Хаџивасиљевић, боравећи после њега на том терену, учео је да је у свој Прешевској кази „најлепше женскиње у горњим пчињским селима...“²²

По лепоти и планинској једрини биле су најпознатије девојке у Коћури. У Морави се говорило за „коћурске црвењуше“. По руменим девојкама на гласу су и Стајовце и Радовница. Лепотица је било и у Горњој Трници, нпр., у роду Петковци (Миленкове кћери). Седамдесетих година XX века међу лазарицама у Сурлици, Стајовцу и у другим насељима могле су се видети кршне и лепе планинке. Коса им је црна и густа.

2. Једна од битних /карактеристика Пчињана јесте њихова телесна јачина и издржљивост.

Они су се за напоран живот припремали још у младим годинама. Дечаци су се, чувајући стоку, такмичили у трчању уз врлети, у пењању уз глатке букве, у бацању већих каменова итд.

Мушкарци из горњих села могли су данима да раде најтеже послове. Косачи и стругари (бикчије) чувени су надалеко. Ишли су у Македонију, на Косово, у Поморавље.

20. Исто, стр. 241.

21. Ст. Ј. Дајић, Стајевце (Прешевска каза), Цариградски гласник 15. март 1901, бр. 12, стр. 3.

22. Јов. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, стр. 244.

*Александар Настасијевић (1923) из махале на Козјаку у Јабланици са супругом.
Снимак из 1991. год.*

Планинци су сваке године долазили у моравска села и својим коњима вршили пшеницу. Плаћано им је у житу. Обучени у сукнене панталоне и с капом на глави, они су више часова терали коње на гувну под јаким јулским и августовским сунцем.

У Пчињи је крајем XIX и почетком XX столећа било више трговаца стоком, коју су куповали у завичају и у Бугарској. Читаве буљке овнова продавали су турској војсци или извозили на цариградску и солунску пијацу. Многи од њих су пропутовали добар део Балканског полуострва и говорили осим српског и те језике (турски и арбанашки). Пешачило се по десет и више часова до бујановачке и прешевске пијаце.

Било је и више трговаца маслом, који су познати као масла-ри. Они су у планинским селима куповали масло и продавали га муслиманском становништву. Милко Шокурин из Зладовца коњима је међу два светска рата терао масло у Куманово и у друге градове. Препешачио је дугачке путеве.

И годинама после Другог светског рата виђали су се Пчињани како са врањске пијаце воде натоварене коње, а на леђима носе пуне торбе!

Муж је био печалбар, трговац и ратник, па су планинке морале да раде тешке физичке послове: орале њиве, косиле и кресале шуму за стоку. И оне су биле принуђене да пешаче до околних градских места. Једна мученица је своје мртво дете донела на леђима из Врања чак у Сурлицу.

У Пчињи и у Црној Трави може се наићи на људе који у себи носе велику енергију. Они у послу могу да испоље зачуђујућу упорност и истрајност.

Пчиња је до наших дана важила за забитну област. Напоран је био одлазак из горњих села у неку варош. Ако се пође из Стајовца за Бујановац или Прешево, река се за четири часа путовања прелазила 56 пута. Уколико се, пак, путник креће планином, то је још теже, „јер се иде час навише, час наниже, и пут је врло тесан и каменит, те на многа места коњи с товарима зими не могу проћи“.²³

У висинским селима (у Коћури, Глогу, Стајовцу, Радовници, Бабиној Пољани, Црвеном Граду, Црној Реци итд.) зима може бити дуга и тешка. Неизбрисиве су из сећања поједине зиме из послератног периода. На Преображење (19. августа) 1949. године у горњим селима је била права мећава. Планинске косе су се белеле од снега. У фебруару 1954. године пао је толико висок снег да се није могло у Стајовцу и Радовници ићи из једне махале у другу. Запамћене су и врло хладне зиме. Тако, нпр., године 1956. у Стајовцу је било 30 степени испод нуле, па су престале да раде воденице на Трипушници. У Коћури се чује и то да су понекад од хладноће пуцале букве.

Пчињани су морали од детињства да се навикавају на сурову климу свога завичаја. За Црноречане се у шали говори да им није хладно и кад у воденици мучњак замрзне.

²³ Ст. Ј. Дајић, Стајевице (Прешевска каза), Цариградски гласник, 5. април 1901, бр. 15, стр. 3—4.

Стајовчани, Радовничани, Сурличани и други ишли су пешице или коњима у Врање, Криву Паланку, па чак и у Прешево, и кад су хладни јануарски и фебруарски дани. Догађало се да их ноћу, приликом повратка, ухвати на путу велико невреме. И сад многи старци с неком тугом и поносом у гласу причају о својим вишечасовним лутањима и исцрпљујућој борби са снежном веја-вицом.

3. Јован Хаџивасиљевић је почетком овог века уочио да у Пчињи живе дуговечни старци. Године 1909. деди Симону из Козјег Дола било је 115, а деди Павлу из Трговишта 112 година.²⁴

Највише стогодишњака је било у планинским (горњим) се-лима: у Стајовцу, Радовници, Новом Глогу, Голочевцу и у други. Дајемо непотпун списак дугогодишњих ставаца и старица:

Стојанка, гледарица и видарица из Коћуре, умрла 1928, жи-вела више од 100 година.

Тома Милосављевић из Базовице у Радовници, умро 1929. у 106. години. Спавао је увек на рогожи и појас никад није скидао. За лекара није знао.

Стајко Пешић из Новог Глога, умро 1933, живео 121 годину.

Јовка Ђорђевић из Голочевца, умрла 1950, живела 100 година.

Румена Станчић из Голочевца, умрла 1950, живела 110 го-дина.

Милош Стојановић из Дејанца, умро 1953, живео 100 година.

Станимир Михајловић из Доњег Стајовца, умро 1954, живео 105 година.

Марија Бојковић из Новог Глога, умрла 1959, живела 102 године.

Јовка Ђорђевић из Голочевца, умрла 1950, живела 100 година.

Дода Тасић из Новог Глога, умро 1956, живео 116 година. Син је Стајка Пешића.

Јелена Стојановић из Голочевца, умрла 1961, живела 101 го-дину.

Ђурђа Стаменковић из Сурлице, умрла 1963, живела 107 го-дина. Упамћена је као крепка старица.

Цветко Петровић из Горњег Стајовца, умро 1965, живео 101 годину.

Михајло Стаменковић из Горњег Стајовца, умро 1967, живео 103 године.

Милица Цветановић из Доњег Стајовца, умрла 1970, живела 100 година.

Лазар Маринковић (1874—1974) из Трговишта умро је у кру-гу своје породице пошто је прославио свој стоти рођендан.

Станија Стефановић из Доњег Стајовца, умрла 1980, живела 108 година.

Велика Алексић из Доњег Стајовца, умрла 1982, живела 110 година.

24. Јов. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, стр. 243.

Јова Пешић из Доњег Стајовца, умро 1982, живео 107 година.
Станија Стефановић из Горњег Стајовца, умрла 1985, живела 100 година.

Стојанка Апостоловић из Доњег Стајовца, умрла 1987, живела 101 годину.

Наста Анђеловић из Доњег Стајовца, умрла 1987, живела 100 година.

У доњопчињским селима неупоредиво је мање деведесетогодишњака и стогодишњака. Такви су, нпр.:

Коста Кузмановић из Барбаца, умро 1962, живео 98 година.

Младена Ристић из Владовца, умрла 1972, живела 97 година.

Аритон Тасић из Думбије, умро 1987, живео 98 година.

Стана Стојановић из Барбаца, умрла 1989, живела 97 година.

Ратка Анђеловић из Широке Планине 1991. била је у 95. години, а духом врло свежа. Њена мајка *Стојанка* умрла је у 103. години живота.

Воденичар *Никола Настасијевић* (1895) из Јабланице био је у јануару 1991. године физички и духовно крепак. „Очи ме, деца, издадоше, а добар сам.“

У послератном периоду у доњем делу Пчиње најдуже је живео *Златко Величковић* (1884—1990) из Владовца, из староседелачког рода Бургици. Из Првог светског рата се вратио као тежак рањеник. Иако му је било више од 100 година, течно је причао о својим ратним доживљајима. Пчиња га је знала као изузетно мирног човека. „Он неје ни бубаљку згазија“, кажу његови сељани. Као старац ишао је пешице чак у Врање и Бујановац. Хранио се као и сви у Владовцу — оскудно.

У многим местима се прича како је некада било дуговечних старца у великом броју. „Бог ги забрави, па и праунуци женив“. „Неки старци су били толико незгодни да од њи млади не можев да живив“, може се чути у селима.

И овде су раније убијали старце. Најчешће је то чинио син. Он онемоћалог оца закачи куком, одвуче га даље од насеља и убије копачем. И сад се чује у свој Пчињи: „Кад човек остари, за копач је!“

У вези са убијањем старца постоје разне приче. Тако у неком селу син убио оца и донео кући крвав копач. Његов син, који је волео деду, рекао му је: „Татко, остави копач поза врата, ти си сад на ред.“ О томе се много говорило по Пчињи и престао је лапот (убијање старца).

Одакле оваква дуговечност Пчињана? Узрок томе пре свега треба тражити у начину живота.

Од старица се могло чути да су децу рађале и ван својих кућа, на пашњаку, у шуми. Одојчад су чувана под најтежим условима, па је смртност била велика. Остајало је да живи оно што је било најчвршће и најотпорније.

Живели су на чистом ваздуху и пили планинску воду. Пешачили су много по врлетном земљишту.

Највише су се хранили млечним производима, кромпиром и црним и белим луком. Јели су ражан и овсен хлеб и проју. Хлеб од белог брашна мешен је само за крсну славу и за неки већи верски празник (обично за Божић и Ускрс).

III

Из Пчиње је више познатих личности. Међу потомцима досељеника из ове области има и знаменитих људи.

1. Чувени хајдук *Младен Стојановић* („Чакр-паша“) родом је из Горњег Стајовца. Највише је деловао у Пчињи (на Козјаку и Берману) и Кумановској кази. Нападао је низаме, граничаре, таксидаре, царинике, аге и бегове. Прелазео је у Србију и кретао се у изворишном делу Бањске реке. На захтев Порте српска влада га је 1882. године прогласила за одметника. „Три године је Чакр-паша још хајдуковао по Србији, Бугарској и Турској, презирући претње и уцене из Софије, Цариграда и Београда“. ²⁵ Заклао га је 1885. године његов друг Тома Станковић из Старог Глога приликом бријања и главу му однео у Врање.

Од старице Љубице Станковић из Старог Глога, снахе Томе Станковића, сазнали смо да је њен свекар имао и личне мотиве за убијање хајдука. Наиме, Томин ујак Риста имао је две лепе кћери на које је Младен Стојановић насртао у пољу. Иначе, овај силовити хајдук није презао ни од чега кад су у питању биле жене.

Станислав Краков пише да је Чакр-паша „брз, лукав и јунак“. ²⁶ Може се, међутим, рећи и то да је био плаховит, интелигentan, суров и, надамсе, силовит човек. ²⁷

2. Из рода Крстинци у Коћури пореклом је књижевник *Борисав Станковић* (1876—1927). Кад је његов дед по оцу могао да се досели из Пчиње? Станковићев отац Стојан родио се око 1846. године. Због тога је највероватније да је Илија из Коћуре дошао у Врање као млад опанчар од 1840. до 1845. године.

Станковићева баба Злата била је из угледне трговачке породице, али је зашла у године па се удала за сиромашног самца и дошљака Илију. Он је, међутим, био добар занатлија, који је продавао обућу по околним селима. „И једне ноћи по киши када прелазео преко неке реке, наишла бујица и онда и њега, и коња и бисаге са парама утопила и одвукла са собом.“ ²⁸

Станковић је волео баба-Злату и о њој топло писао у причама *Наш Божић*, *Тетка Злата* и *На онај свет*. За деда-Илију није био интимно везан, нити се интересовао за своје пчињско по-

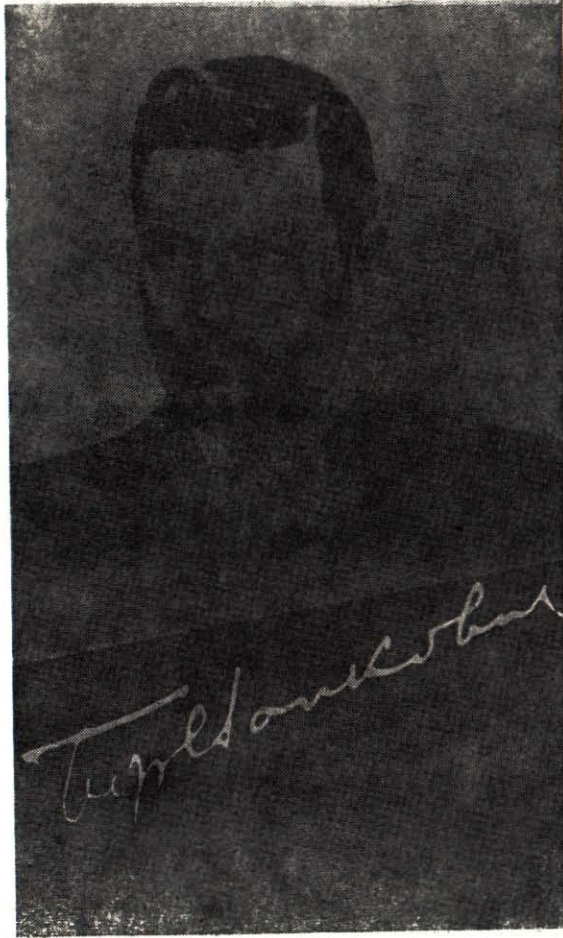
25.—26. Станислав Краков, *Пламен чстништва*, Београд, 1930, стр. 28.

27. Момчило Златановић, *Хајдучија на југу Србије*, Зборник радова, Педагошке академије, Врање, 1989, св. VI—VII, стр. 36—39.

28. Борисав Станковић, *Тетка Злата*, *Из мога краја* (сабрана дела, књ. друга), Београд, 1970, стр. 179.

рекло. Сељаке је углавном описивао као примитивне, сирове, па и сирове људе.

Милан Влајинац, један од најбољих школских другова овог писца, изјавио је и ово: „Бора је одувек био мало чудне нарави и увек помало ишао у раскорак и са својим друговима и са својим старијим земљацима“.²⁹ А Милан Стајић, пак, каже: „Оно што сам живо запамтио и чега се увек сетим кад помислим на Бору, то је да је врло чудно звучало када он говори. Вазда је изгледало као да се свађа“.³⁰

29. Синиша Пауновић, *Писци изблиза*, Београд, 1958, стр. 274.

30. Исто, стр. 281.

Станковићево широко словенско лице с високим челом одавало је интензивне душевне покрете и живу интелигенцију.

У пишчевој тврдокорности и ђудљивости било је нечег што је подсећало на његово пчињско (горштакко) порекло.

Милан Влајинац

3. Јања Влајинац (1816—1902) је из познатог рода Влајинци у Врању. У другој половини XVIII века доселила се породица Стошинци из Црвеног Града. По једној баби, којој је било име Влајинка, прозвани су Влајинци.

Као трговац Јања Влајинац је крстарио Балканским полуострвом. Осим српског, говорио је турски и арбанашки језик.

Јован Хаџивасиљевић, који га је добро познавао, дао му је ову карактеристику: „По темпераментним, духовним и карактерним особинама, по вредноћи и умереној штедљивости, по одлучности и активности, по правичности и постојанству, тешко је ко од Врањанаца био раван Јањи Влајинцу после ослобођења Врања.“

31. Јов. Хаџи-Васиљевић, **Јања Влајинац (1817—1902)**, Братство, Београд, 1932, књ. XXVI, стр. 196—206.

У дому Јање Влајинца постојао је прави култ према песмарицама Вука Караџића. Он је многе песме и напамет знао.³²

Јања Влајинац је био прек, одважан и поносит човек.

4. *Тома Стајић* (1836—1921) је из познатог рода Стајићи. Отац му Стаја доселио се из Барбаца 1835. године. Иако још млад, Тома је око 1865. године важио за једног од првих трговаца у Врању. Пропутовао је све Балканско полуострво, а боравио и у Пешти и Трсту. У турском меџлису у Врању храбро је заступао интересе хришћана. Био је и народни посланик и председник општине.³³

5. *Стојан Симоновић Коруба* (1872—1937) рођен је у сиромашној породици у Шапранцу. Као дечак по бистрини, одлучности и радозналости разликовао се од својих вршњака у доњој Пчињи. Школу није учио.

Када је почео да делује комитски покрет, Стојан Коруба му је одмах приступио. Он је постао највештији и најсмелији комитски путовођа за време осмогодишњег деловања четничке организације. Прелазео је ноћу границу, долазио у погранична села, у манастир Свети Пантелејмон у Лепчинцу или у Врање, јављао се Извршном одбору и преносио најповерљивија писма. Преко границе у Прешевску казу или чак у Македонију превео је на десетине комитских чета, а ниједна му није настрадала. И најпознатије комитске војводе цениле су његову неустрашивост, спретност, интелигенцију и физичку издржљивост.

Стојан Коруба је био средњег раста, савијен у пасу, те је ходао мало погурен. Корачао је тихо, на прстима. У његовој личности било је нечеј тајанственог и недокучивог.

Упамћен је и као човек који се укусно и лепо олевао. Испод минтана од сукна, украшеног гајтанима, увек је била бела кошчиља.

Гроб му је у Врањској Бањи. Време је избрисало слова и бројке са споменика, али је слика сачувана. Лепо, овално лице, очи плаве и мало уморне.

6. Највећи комита из Пчиње је *Крста Ковачевић* (око 1878 — 1948). Рођен је у Трговишту, у махали Жабљак. У августу 1900. године побегао је у Бугарску после једног сукоба с Турцима. Бугари су овог младића маркантне спољашности и импресивне физичке снаге наговорили да буде комита и он постаје припадник разних бугарских комитских чета. Учествоје и у Илинленском устанку у Македонији 1903. године. Приликом свога другог доласка у Врање 1904. године опредељује се за српску четничку организацију. „Четири године четништва, лутања, колебања, су-ровости и јунаштва стајале су већ за њим“³³

Појава чете Крсте Ковачевића изазвала је велике немире на широким просторима између српско-турске границе, Криве Паланке, Кратова и Козјака. Његове комите су се немилосрдно

32. Јов. Хаџи-Васиљевић, *Тома Стајић*, Братство, Београд, 1923, св. XVII стр. 240—241.

обрачунавале не само с аскерима, агама и беговима него и с колебљивцима и турским приврженицима.

Неустрашив, лукав и пркосан, војвода Крста Ковачевић је представљао велику опасност за турске карауле и пограничне јединице.

Овај висок, сувоњав и кошчат Пчињанин имао је продорне и тамне очи.

7. Најпознатија личност из рода Влајинци јесте професор Београдског универзитета *Милан Влајинац* (1877—1964). Докторску тезу *Аграрно-правни односи средњовековне Србије* одбранио је у Јени, у Немачкој, 1903. године. Он се бавио многим научним дисциплинама и значајно допринео проучавању пољопривреде, етнографије, историјске етнографије и фолклора. Објавио је више монографских дела: *Моба и позајмица, народни обичаји удруженога рада*, САН, Београд, 1929; *Згон или кулучење ван места становања од средњег века до наших дана*, САН, Београд, 1932; *Речник наших старих мера у току векова*, I, II, III, САНУ, Београд, 1961, 1964, 1968; и др. Изузетну вредност има његов зборник *Пољска привреда у народним пословицама*, Београд, 1925, у нашој паремиологији.³³

Милан Влајинац је био човек велике радне енергије, стрпљив и истрајан. У том погледу је много подсећао на свога деда Јању Влајинца. Уједно је важио за отменог и смиреног човека. Ипак, уочавао се поткал на његовом лицу напор да се уздржи, да не плане.

8. *Милан Ристић Чеклик* (1886—1956) био је дугогодишњи председник Општине у Новом Селу, која је обухватала неколико насеља, и једна од најугледнијих личности околини. Његов дом у Владовцу посетио је и првак Демократске странке Милан Грол. Био је вижљаст, живих покрета, отмен и вешт у опхођењу с људима.

9. Најпознатији Пчињанин између два светска рата и у послератном периоду је *Стаменко Стошић* (1896—1975). Рођен је у Доњем Стајовцу, у сиромашној печалбарској породици. Основну школу завршио је у родном месту. До 1912. године чувао је туђу сток. Једно време са братом ради у Сењском руднику. Стошићи су предузимљиви, вредни, сложни и вешти у стицању богатства. Прво отварају дућан у Стајовцу, а потом им раче воденица и ваљавица. Постају и власници црепане. Стаменко напредује и у служби; прво је млађи писар, а потом општински благајник. Од 1927. године интензивније се бави политиком. Члан је Главног одбора Радикалне странке и народни посланик.

За време Другог светског рата виђао се у друштву са Светозаром Вукмановићем Темпом и с енглеском војном мисијом. И након овог рата је народни посланик.

33. Станислав Краков, нав. дело, стр. 157.

34. Библиографски рад о Милану Влајинцу написао је Риста Симоновић у књизи *Људи и дела*, I, Врање, 1968, стр. 38—41.

Стаменко Стошић је био човек практичне и сконцентрисане интелигенције. Суптилно је познавао сељачку душу.

Он је умео да се уздржи и у тешким тренуцима, па су многи мислили да је мирне нарави. У ствари, напором воље прикривао је своју плаховитост. Они који су га ближе познавали кажу да је у њему горела жива ватра, могао је да плане, да порумени и задржи од гнева.

Био је средњег раста, стасит, наочит, широког лица, негованих бркова и леп, нарочито гледано са женске стране. Уопште, сва његова кошчата и складна фигура привлачила је пажњу. Кад би се он појавио на сабору или на неком другом скупу, жене су се гурале и викале: „Да видимо Стаменка!“

Као снажан горштак и врстан коњаник, изабран је за улогу кума у филму *Софка* и јахао белца.

Увек се одевао сељачки, али веома укусно. Минтан је украшавао многим гајтанима. Носио је плетену шубару, шумадинске опанке и везене чарапе до колена.

Цењен је био и као играорац и певач.

Као човек великог животног искуства и бистре памети. Стаменко Стошић је знао за многе вредности живота. Четири је посебно издвајао и говорио да се за њих треба борити и жртвовати. Које су то вредности? Породица, пријатељи, земља, која нас храни, и држава.

10. Андон Грујић (1894—1974) из Црне Реке је најпознатији и најагилнији трговац стоком између два светска рата у горњим селима. Стоку је куповао у босилеградском и пчињском крају и највише извозио на солунску пијаву. Његово стадо од 500 и више оваца пасло је на планини Беле воде. Чувао је крдо говеда и читаву ергелу коња.

Андон Грујић није учио школу, па је једва могао да чита и пише. Био је проишљив и са много смисла за трговину и практичне ствари уопште. Носио је неки велики немир у души и стално је нешто радио или се кретао.

Овај изразити планинац био је средњег раста, кошчат, црномањаст, косе црне, густе и чврсте.

11. Милан Ристић (1908—1991), из Голочевца. Чувајући стоку несрећним случајем је као дете остао без шаке леве руке. Завршио је нижу гимназију у Врању. Године 1943. опредељује се за НОП. У Другом јужноморавском одреду био је комесар чете. Био је активан и способан политички радник. Већник је на Трећем заседању АВНОЈ-а, посланик АСНОС-а Србије, повереник за војна питања Окружног народноослободилачког одбора у Врању; итд.

Милан Ристић је био човек средњег раста, добро грађен и смирен. Припада оним Пчињанима који у својим опредељењима остају истрајни до краја.

PROPRIÉTÉS DE LA POPULATION DANS LA RÉGION DE VRANJSKA PČINJA

— R é s u m é —

Vranjska Pčinja est une région montagneuse qui s'étend du monastère de St Prohor Pčinjski jusqu'à la source de Tripušnica qui forme la rivière de Pčinja avec la petite rivière de Kozjodolska reka. Dans cet espace sont situés 40 villages et la petite ville de Trgovište. Les Serbes habitant cette région depuis le Moyen âge déjà.

I

Les habitants de la région de Pčinja vivaient dans la communauté de famille rurale (zadruga) qui s'est définitivement désagrégée après la Deuxième guerre mondiale.

Dans leurs croyances et religion il y a beaucoup de restes du paganisme. Parfois le païen et le chrétien s'unissent (visite des arbres sacrés). La conscience religieuse s'affaiblit dans la période d'après-guerre.

Ils honorent les ancêtres, particulièrement les guerriers, et fêtent le jour du saint-patron de famille. Ils sont connus par leur amour de la liberté et les vertus militaires.

Parmi les habitants de Pčinja, qui résident dans les villages de montagne, on peut rencontrer aussi des gens emportés et prestes. On cite des exemples de leurs procédés véhéments. Ils possèdent un sentiment poétique, surtout prononcé chez les femmes. Leurs chansons lyriques (de moissonneurs, du jour de Lazarice, poésie amoureuse, chants de comitadjis, etc.).

Dans les conditions sociales et politiques difficiles, pendant l'existence de la casa (arrondissement) de Preševo (1878—1912) comme région limitrophe turque, il y avait dans la population des signes de résignation fataliste et d'affaiblissement de la morale.

II

La plupart des hommes dans la région de Pčinja sont de taille moyenne, mais on rencontre aussi des montagnars de grande taille, osseux et aux épaules carrées, avant tout dans les villages situés haut. Les femmes y sont robustes, à joues rouges et belles. Leurs chevaux sont noirs et denses.

On parle, dans une section particulière, de la force physiques des habitants de la région de Pčinja et de leur endurance corporelle. On donne aussi la liste des gens ayant vécu longtemps.

III

On donne les caractéristiques de 11 personnes qui sont habitants de la région de Pčinja ou leurs descendants (haïdouk Mladen Stojanović, écrivain Borisav Stanković, industriel Ianja Vlajinac, voïvode de comitadjis Krsta Kovačević, savant Milan Vlajinac et autres).

Memčilo Zlatanović

П Р И Л О З И

Мр ЈАВОРКА МАРИЊКОВИЋ
ВРАЊЕ

МИКРОТОПОНИМИЈА ВРАЊА И ОКОЛИНЕ У КЊИЖЕВ-
НОМ ДЕЛУ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

Борисав Станковић се родио и васпитавао у Врању, етнички мешовитој средини у којој су вековима, истовремено живели различити језици утичући једни на друге. Стекавши говорну навику овде и узимајући, касније, за јунаке својих дела људе овог језичког поднебља, Станковић просто није могао а да њихове монологе и дијалоге не обоји локалним говорним карактеристикама које се у многоме разликују од новоштокавских говора српскохрватског језика.

Најизразитије дијалекатске примесе, које се могу приметити већ после неколико прочитаних страница ове прозе, свакако се налазе у области лексике, а називи места, пак, као дијалектолошки подаци, боље од било којих других лексичких класа, одражавају читав низ језичких појава карактеристичних за овај говор.

Настојећи да што изворније изрази живот Врања, Станковић је значајне догађаје из живота својих јунака: Софке, Миткета, Коштане, Газда Младена и других везивао за конкретна места у граду и околини.

АРИВЕГОВА ВОДЕНИЦА, ф — воденица и земљиште у околини. Двочлана синтагма: први члан — придевска одредница турског порекла (Ариф-бегова) Арибџева¹, други члан именица словенског порекла.

Топоним је у XIX веку чувао некад мотивисан назив према Турчину Арибегу, власнику.

У Станковићевом делу Газда Младен купује од Турчина воденицу и чивлук, преузимајући и њихово име. „Знаш Арибегову

¹ А. Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, „Светлост“ Сарајево, 1960. стр. 307.

воденицу, чивлук? Она се трже и чисто уплашено упита: Знам, па? Наш је!“²

АСАН-БАИР, м — узвишење у околини Врања, у деветнаестом веку под вођњацима и виноградима. Сложени топоним несловенског порекла од мушког имена Асан и турског назива за узвишење, брдо: баир, бајир (баер, бајер), м тур.³

„Осећа се како, што се више раздањује и дан осваја, почиње отуда из дна чаршије, из Доње Врање, и са винограда око Асамбаира, чисто продирући кроз редове топола што су испред вароши, да долази и брише чаршијом свеж, хладан ветар“.⁴

БАЊА, ф — Врањска Бања — насеље. Назив Бања је топонимастичка именица настала топонимизацијом апелатива.

У познатој драми Борисава Станковића о Коштаниној удаји одлучују други и газда Арса наређује: „У Бању, за Асана! (Полицаји): И ти одмах да идеш у Бању, нађи Асанова оца и кажи му, кажи да сам му ја — газда Арса — поручио: да у недељу овв, прву, одмах — чујеш ли? — поведе сватове, дође овамо и води њу, ту Коштану, и тамо, у Бању венча је за свога Асана...“⁴

БИЛАЧА, ф — насељено место у околини Прешева.

„Море, какав сан? Недеља ево има како се не спава. Те Божић дошао до Скопља, сад је у Прешеву, па у Билачи, и све ближе и ближе нама“.⁵

ВРАЊЕ, — н — град. Овај топоним је досад тумачен на различите начине а најчешће је био означаван као „крајиште“, граничну област између Србије и Византије.

За ову прилику издвајамо два мишљења која јасно указују на словенско порекло ове речи. Познати хрватски лингвиста Петар Скок тврди да је топоним Врање настао поименичавањем придева врањи женског рода у средњи род.⁶

Топоним Врање би могао да се тумачи и као антропоним од мушког, словенског имена Вран. Назив средњег рода је настао додавањем наставка је уз јотовање Вран+је > Врање са првобитним значењем земљишта које је припадало Врану.

„Пре неколике десетине година на североисточној страни вароши Врање, близу Ђошке, дизаше се серај Шафир-бега“.⁷

ВЛАДИЧИН ХАН, м — град. Двочлана топонимастичка синтагма. У овој структури именица Хан (хан, хана, ан, ана, м-перс. зграда која служи за свратиште и преноћиште путника)⁸ врши идентификацију објекта, а други члан (атрибут) врши диференцијацију у односу на околину.

² Б. Станковић, *Газда Младен, Просвета, Београд 1979*, стр. 78

³ А. Шкаљић, *Турцизми...* стр. 113. оп. цит.

⁴ Б. Станковић, *Газда Младен*, стр. 42. оп. цит.

⁵ Б. Станковић, *Божји људи*, стр. 172. оп. цит.

⁶ П. Скок, *Етимолошки ријечник хрватског или српског језика*, књ. III, стр. 617. ЈАЗУ Загреб, 1973.

„Сурдулица није више оно некадашње мало место, трговачка веза између брдских села и железничке пруге, Владичиног Хана, Брања а за живот и проводњу најпогодније и најздравије“.⁹

ВЛАСИНА, ф — пространа планинска област погодна за сточарство. За ову област иначе сматра да је била један од познатих влашких сточарских центара на југу Србије. Топоним је очигледно романског порекла и упућује на именицу Влах (Вла). Акуз. Власину. „Ја сам, ја. Пошао на Власину па погрешно пут.“¹⁰

ВУЧИТРН, м — насеље. Топоним изведен од назива биљке — фитоним. „И онда, тако се говорило, баба кришом, не говорећи никоме, сама, само с једним рођаком, и, како причају, преобучена у мушко одело прешла границу, отишла у своје родно место тамо око Пећи и Вучитрна и сва имања распрода, донесе новац и плати.“¹¹

ГИЛАНЕ, н — насеље.

„Сада је Сурдулица за Прилеп, Гилане, Скопље, Призрен, Врање, Лесковац, дакле за Стару Србију, центар некадашњег Душановог царства — друго Косово: костурница њених најбољих синова, жена, дете онога што је непријатељ сматрао да је живот једне нације па је то покупио и поклао све овде.“¹²

ГРДЕЛИЦА, ф — насеље

ДОЊО ВРАЊЕ, н — некад село у непосредној близини Брања, сада део града. Двочлана топономастичка синтагма: именица Врање врши идентификацију, а други члан, атрибут диференцијацију објекта у односу на околину. Станковић употребљава и облик Доње Врање.

Рашид Бег: „А ујутру да продужимо у мој чивлук у Доње Врање.“¹³

ДУЊАНЦИК, м — део Брања, у XIX веку трговачки центар града а сада се на том месту налази градска пијаца. Ово је један од најбољих примера из којих се види одраз друштвеног живота на топонимију.

„После сврати у Дуњанцик за басму.“¹⁴

КАЛЕ, н — средњовековна тврђава у непосредној близини Брања. Археолошка ископавања која су управо у току показују раније претпоставке да је овај објекат старијег датума и да је интензивно коришћен и пре доласка Турака у ове крајеве. (Манастирско Кале).

„Зато је побегла из села где је служила и дошла у Кале да тражи „расковник“.“¹⁵

⁹ Б. Станковић. *Из мог краја*, стр. 24.

¹⁰ А. Пикалић. *Турцизми*. . стр. 309.

¹¹ Б. Станковић. *Печал*, стр. 41.

¹² Б. Станковић. *Печал*, стр. 47.

¹³ Б. Станковић. *Чевци*, стр. 13.

¹⁴ Б. Станковић. *Печал*, стр. 41.

¹⁵ Б. Станковић. *Драме*, стр. 169.

¹⁶ Б. Ст. *Нечиста крв*, стр. 60.

¹⁷ Б. Ст. *Божји људи*, стр. 297.

КРСТИЛОВИЦА, ф — планина на северу од Врања (надморска висина 1323 м). Топоним настао из веровања овдашњег становништва да се ту налази планински крст, односно идол Врања. (М. Павловић: карст—крст; ар—р). Акуз. Крстиловицу.

КУЛА, ф — највећа зграда у старом Врању. Акуз. Кулу. „Једва, спотичући се, поче да наилази ка средини, где је била Кула, бела окречена зграда, озидана малтером и циглама, где је први пут дочекиван владалац, а сада у њој пазарним даном општина мери стоку наплаћујући таксе, „арење“.“¹⁶

МАСУРИЦА, ф — насеље. Акуз. Масурицу.

„Доводили чочеке из Скопља, метере, зурлаше из Масурице и Циганке и то не праве, ове из вароши, или циганске мале, него тако зване Ђорговке, насељене по околним великим целима и хановима на друм а чувене са својих кртих, топлих тела и разблудних очију.“¹⁷

МОРАВА, ф — река Јужна Морáва. Акуз. Морáву. Морáва (Вук) река јужних и северних Словена, пред-ие. порекла, лат. Маргус. Тај облик су очували Немци — March, док је и на југу и на северу — гус замењен суфиксом — ава. Објашњавајући овај назив, наш познати лингвиста Петар Скок¹⁸, упоређује сличне хидрониме Нишава, Орљава, Влтава, да би даље изнео претпоставку да је до замене дошло по свој прилици одатле што је поред Маргус постојао и илирски облик + Марџгус» влат+. Мараус. Овај топоним није права страна реч.

„А њума, после, живу гу у у врећу врзали и у Мораву фрљили“.¹⁹

ОЦИНКА, Ф — део града. Акуз. Оцинку. Овај интересантан топоним је настао из синтагме хоџина њива: хоџиница > хоџинка > Оцинка.

„Пођосмо. Заједно у Оцинку навише“.²⁰

ПЉАЧКОВИЦА, ф — планина у близини Врања и село на њој. Акуз. Пљачковицу. „Све је тихо, немо и мирно. Само по некад кад заћарлија ветрић са Пљачковице и Крстиловице доносиће свежеине и мириса са зелене шуме из Ђошке“.²¹

ПРЕШЕВО, н — град. Једно од могућих тумачења овог топонима би било да је антропонимског порекла од словенског имена Преш које је пак могло да настане, како претпоставља Др Момчило Златановић од имена Предислав.²²

¹⁶ Б. Ст. *Из мог краја*, стр. 77.

¹⁷ Б. Ст. *Нечиста крв*, стр. 16.

¹⁸ П. Скок, оп. цит. књ. III стр. 617.

¹⁹ Б. С. *Драме*, стр. 34.

²⁰ Б. С. *Из мог краја*, стр. 17.

²¹ Б. С. *Из мог краја*, стр. 108.

²² М. Златановић, *Из топономастике врањског краја*, Зборник радова, Врање, 1987. стр. 377.

„Те Божић дошао до Скопља, сад је у Прешеву, па у Билачи, и све је ближе и ближе к нама“.²³

ПАРК, н — зелена површина у граду. Топономизирани апаратив. Назив који означава одраз друштвеног живота у топонимији.

„Од ње наступа Парк, ново, тек засађено шеталиште.“²⁴

РАТАЈЕ, н — село у околини Брања, на десној обали Јужне Мораве. С обзиром на свој положај поред реке и плодне оранице које га окружују може се прихватити мишљење да је топоним настао од именице ратај (орач). „Чивчијама, слугама са чивлука из Ратаја и воденичарима са воденицама у Собини, он је био све и сва.“²⁵

У доба Б. Станковића посебно мало насеље.

РАШКА, ф — део Брања, предграђе. Акуз. Рашку. „Не, не! Устадох Ићи ћу у Рашку, да тамо чувам виноград.“²⁶

СВѐТИ ОТАЦ ПРОХОР, м — манастир у Пчињи. Антропоним.

СОБИНА, ф — насеље на периферији Брања, односно како каже Станковић у драми „Коштана“: „Собина предграђе врањско“.²⁷ Акуз. Собину.

СЛАТИНА, ф — потес у околини Брања, ловиште. Акуз. Слатину. Географски назив је усвојен врстом и карактеристикама гла. „У Слатину ли? — раздрага се он.“²⁸

СУДЕРЦЕ, н — село у околини Брања. Народна етимологија каже да су се на том месту изуједали, драли пси — Псодерце > Содерце! А с обзиром на то да лежи на брду М. Павловић (Топонија Брања и околине) сврстава овај назив у групу са ономимским карактеристикама и доводи га у везу са грчком базом ВТОС (висок). „Тих дана прочула се нека гледарица из оближњег села Сударца.“²⁹

СУРДУЛИЦА, ф — град. Акуз. Сурдулицу.

„Јер Брање, Владичин Хан, Сурдулица, то је као једна велика породица“.³⁰

СПАСИНА БАШТА, ф — повртњак. Акуз. Спасину башту. Двочлана топономастичка синтагма. „Пођох Спасиној башти која је у сред поља, ограђена зидом, с кућом унутра“.³¹

²³ Б. С. *Божји људи*, стр. 172.

²⁴ Б. С. *Из мог краја*, стр. 77.

²⁵ Б. С. *Нечиста крв*, стр. 9.

²⁶ Б. Станковић, *Божји људи*, стр. 159.

²⁷ Б. Станковић, *Драме*, стр. 24.

²⁸ Б. Станковић, *Из мог краја*, стр. 159.

²⁹ Б. Станковић, *Газда Младен*, стр. 93.

³⁰ Б. Станковић, *Из мог краја*, стр. 42.

³¹ Б. Станковић, *Из мог краја*, стр. 161.

ТЕКИЈА, ф — јужни део Врања. Акуз. Текију. Микротопоним несловенског порекла, настао од арапске речи текија, ф — дервишка зграда.³²

„Одоздо, са Текије допире свеже шуморење лиша с високи топола.“³³

Како тврди археолог Народног музеја у Врању, Олгица Паламаревић, у јужном делу града је заиста постојала дервишка зграда

ТОПЛИ ДОЛ, м — потес. Двочлана топономастичка синтагма. „Сурдулица, намењена да човеку пружи одмор, освежавајући га својом природом била је као неки центар између дивљине власинске, питомине Топлог Дола и пространих масуричких ливада.“³⁴

ТУРСКО ГРОБЉЕ, н — гробље из ранијих периода. У деветнаестом веку је још увек овај део града имао јасно мотивисан назив међутим данас је то културни центар града тако да се овај назив скоро сасвим заборавља. По структури овај топоним је двочлана синтагма састављена из придевске одреднице и именице. „Прешао је преко чаршије. Дошао до Турско гробље“.³⁵

ЂОШКА, ф — излетиште на северу Врања. Акузатив Ђошку. Назив је настао према изгледу објекта од персијске речи ђошак — шка, пл. ђошкови и ђошци, м — угао, кут.³⁶

„Из Ђошке пирка ветрић пун мириса и свежине“.³⁷

ЦИГАНСКА МААЛА (ЦИГАНСКА МАХАЛА), ф — горњи део Врања насељен Ромима (Циганима). Настанак назива је са очигледном мотивисаношћу, а по структури је двочлана синтагма састављена од придевске одреднице и именице. „Циганска махала. Сниске ограђене кућице. Нигде зеленила већ свуда гола, утапкана земља, изгорео угаљ око даковља и точила, на моткама повешане черге, истрцани јоргани, прљаво рубље“.³⁸

ЧУКА, ф — планински врх. Акуз. Чуку. Топоним настао према изгледу тла. Балканизам медитеранског порекла.³⁹ „Сиђе у долину, изиђе из ње, и поче се пети путем чувене чуке која се онако кречњава, гола, испуцана, сваке ноћи белила и одударала од целе планине и других брегова, покривених зеленилом и тамом“.⁴⁰

ШАПРАНЦЕ, н — село у непосредној близини Врања. „Чим почну да допиру у варош звона са цркве из Шапранца, мени се увек чини, увек кад год сам чуо то њихово тихо, пространо гробљанско звоњење...“⁴¹

³² А. Шкаљић, *Турцизми* . . стр. 197.

³³ Б. Станковић, *Из мог краја*, стр. 188.

³⁴ Б. Станковић, *Печал*, стр. 40.

³⁵ Б. Станковић, *Из мог краја*, стр. 74.

³⁶ А. Шкаљић, *Турцизми* . . стр. 197.

³⁷ Б. Станковић, *Стари дани*, стр. 71.

³⁸ Б. Станковић, *Драме*, стр. 68.

³⁹ Б. Станковић, *Из мог краја*, стр. 78.

⁴⁰ Б. Станковић, *Певци*, стр. 146.

⁴¹ П. Скок, *Етимологијски ријечник хрватског или српског језика*, књ. I, стр. 340. ЈАЗУ Загреб, 1973.

ШАРЕНА ЧЕСМА, ф — градска чесма и област око ње. Класични пример двочлане синтагме. Настајање топонима мотивисано изгледом објекта. „А тада поста му све јасно... и дућан, који је био више Шарене чесме у реду осталих дућана, повучен, снизак, са широким дрвеним ћепенцима, сниским вратима.“⁴¹ Акуз. Шарену чesму.

ШАРЕНИ ХАН, м — хан, зграда за одмор и ноћење путника. Двочлана синтагма мотивисана изгледом објекта. „Иди у Шарени хан и питај за трговца, Арнаутина — поче јој наређивати.“⁴²

ШАЋИР-БЕГОВ САРАЈ, м — турски двор и област око њега. Топоним је несловенског, турског порекла. Антропоним, настао према имену власника. Сарај, м (перс.) — двор, палата.⁴³

„Пре неколико десетина година, на североисточној страни вароши Врање, близу Тошке, дизаше се серај Шаћир Бега.“⁴⁴

Ових неколико десетина топонима и хидронима које налазимо у књижевном делу Борисава Станковића, свакако нису довољно обимни материјал за неке потпуније и свеобухватније класификације које важе за словенску топономастику, али су свакако довољно разноврсни и интересантни са информацијама које носе не само за лексикографе, него и дијалектологе, историчаре, ботаничаре, археологе и друге.

Прихватајући једну од доста успешних савремених класификација, класификацију назива Петра Шимуновића⁴⁵ топониме из књижевног дела Борисава Станковића би могли да разматрамо најпре са аспекта семантичке или класификације по значењу, а затим и структуралне класификације.

Класификација назива по значењу доноси много података о животу становништва, о биљном и животињском свету, о изгледу и својствима тла. Но како књижевно дело Борисава Станковића не садржи потпуну топонимијску слику Врања и околине, јасно је да у овом раду неће бити помињане и све постојеће групе назива у оквиру семантичке класификације.

1. Географски називи условљени физиогеографским својствима тла најбројнија је група назива у топонимији Врања и околине, а међу називима које помиње Борисав Станковић овде би могли да буду сврстани Слатина, Топли дол (означавају површинска својства и састав тла); Тошка, Чука (називи с обзиром на размештај и облик тла); Вучитрн (топоним изведен од назива биљке — фитоним) и Бања (географски термин у топонимији — једночлани апелатив).

⁴¹ Б. Станковић, *Певци*, стр. 146.

⁴² Б. Станковић, *Нечиста крв*, стр. 60.

⁴³ А. Шкаљић, *Турцизми*, стр. 550.

⁴⁴ Б. Станковић, *Из мог краја*, стр. 24.

2. Називи настали од других топонима су углавном млађег настанка и налазе се у околини старијих, познатијих назива. Ако је овакав назив једночлан онда је истоветан са називом од кога је настао (Текија, Рашка).

3. Хидронимија

Врањска котлина спада у области са знатним годишњим падавинама и богатом мрежом водних објекта. Зато овде, још од давнина постоје бројни, интересантни називи — хидроними, а неке од њих бележи и Борисав Станковић:

Шарена чешма (назив који означава одређено својство, односно изглед објекта);

Морава (назив настао у односу према другим топонимима и хидронимима).

4. Човек, живот и рад је следећа група назива који означавају одраз друштвеног живота у топонимији. Из дела Борисава Станковића могли би овде да буду сврстани топоними: Дућанџик и Парк.

5. Појава да се имена људи узимају за називе места није нова ни у врањској топонимији. Називе које срећемо у Станковићевој прози су и словенског и несловенског порекла а ево неких од њих: Арибегова воденица, Асан-баир, Марково кале, Свети отац Прдохор, Спасина башта, Шаћир-бегов Сарај.

А каква је, према подацима из дела Борисава Станковића структурална квалификација назива Врања и околине?

Велики број топонима ове области је настао спајањем коренских и афиксалних морфема, тј. поступком који је у науци о језику назван морфолошка творба речи или једноставно, творба. (Од морфолошког поступка у ужем смислу разликује се тиме што се у морфологији додацима основи не твори нова реч, а у морфолошкој творби додацима основи творе се нови називи).

Најпре бележимо групу назива коју чине топонимичке именице: Бања, Чука, Ђошка (настале топонимизацијом апелатива).

Структура ових назива би била: основа+афикс Ø⁴⁶, а о апелативима у топонимичкој служби би се могло рећи и то да су врло стари називи.

Називи који настају топонимизацијом апелатива обично нису истородни, пре свега етимолошки па би овде могли разликовати две подгрупе:

— географски термини у топонимији (апелативи чијим се садржајем доводи у везу изглед или неко друго својство тла нпр.: Ђошка);

— топонимичке метафоре (називи чије је лексичко значење неутралисано а истакнут топонимички садржај — Чука).

* П. Шимуновић, *Топонимија отока Брача*, стр. IX, *Брачки зборник* X, Сүпетар 1972.

* В. А. Сүперанска, *Структура имена сопственного*, стр. 92. Москва 1969.

Творба назива придруживањем лексичких и творбених морфема зове се афиксална творба и заједничка је особина свих словенских језика. И у топонимији Врања и околине група назива која је настала афиксалном творбом је многобројнија од претходне (топономастички апелативи без икаквих допуна у служби топонима).

С обзиром на творбени поступак, односно на творбене форманте, топоними се раврставају у следеће групе:

— топоними са префиксалном творбом по формули $d+o$ (дода-так+основа);

— топоними са префиксално-суфиксалном творбом по формули $d+o+d$. Творба топонима у Врању и околини је претежно суфиксална.

У топонимији Врања и околине, међу именичним суфиксима најпродуктивнији је — КА, а затим следе — АЦ, — ИШТЕ, — ЦЕ, — ИЦА, — ЧЕ, — АК, — АР, — ИНА, ВА и — ЈА (ИЈА). У називима које бележи Станковић налазимо следеће примере. — К^А Рашка, Ћошка, Чўка (називи женског рода);

— ЦЕ. Овај суфикс је носилац идеје деминутивности, али у овом случају деминутивност је потиснута у корист ономастичке функције: Шапранце, Судерце.

— ИЦА. По својој природи и овај је суфикс носилац идеје деминутивности, но она је, као и у претходном случају уступила место ономастичкој функцији: Сурдулица;

— ВА. Овај суфикс невелике продуктивности бележимо у хидрониму Морва.

Придевски суфикс у топонимији обично не носе топономастичко значење па придеви у функцији назива означавају својства означена у основи.

Суфикс — ИН додан на именску основу гради присвојне придеве. Ево примера из групе двочланих топонима које помиње Бора Станковић: Владичин Хан, Спасина башта.

Примере префиксалне творбе назива у прози Борисава Станковића нисмо нашли.

Међу сложеним топонимима у врањској топонимији има највише двочланих топономастичких синтагми. У овој структури један члан (именица) врши идентификацију, а други члан (атрибут) диференцијацију објекта у односу на околину. Ево примера из Станковићевих дела: Доњо Врање, Марково Кале, Циганска маала, Шарсена чесма, Турско гробље, Топли дол, Шафир-бегов Сарај.

То би био део творбених могућности назива Врања и околине с обзиром на то да дело Борисава Станковића не пружа потпуну слику топонимије овог краја. Но ипак се надамо да смо и овом семантичком и структуралном класификацијом назива у извесној мери успели да укажемо на неке односе који постоје између назива и објеката на које се односе.

Дело Борисава Станковића, поред осталог, пружа и могућност да се преко назива места, најпре уоче страни елементи, а да

се касније на основу тих елемената изводе закључци о утицају појединих страних језика на говор овог краја.

Међу називима страног порекла у врањској топонимији су најбројнији турцизми (турске, арапске и персијске речи прилагођене духу и граматици овог говора). Током времена настајале су сложенице од турске основе и наших наставака, затим синтагматски топоними у којима су или обе или једна реч турског, а друга словенског порекла (Чука, Асан-баир), а има и примера да је присвојена турска реч са свим њеним својствима (Тулбе).

За разлику од турцизама споменени некадашњег романског становништва, које је некад такође овде живело, у врањској топонимији су доста ретки. Из ове групе назива Станковић помиње Власину.

Прикупљање, проверавање, фонетска, морфолошка и акценатска интерпретација и класификација топонима могу да буду корисни послови на путу откривања читавог низа језичких појава

Издавање семантичких група на основу некадашњег апелативног садржаја и систематизација топоним према њиховим творбеним могућностима у суштини представљају прве кораке у осмишљавању ојконимског материјала како на лингвистичком тако и на историјско-етнолошком плану. Поред тога ове класификације би могле да се користе као допунска могућност за одређивање језичке припадности топонима и њихове приближне хронологије. А кад је изучавање језика у делу Борисава Станковића у питању онда би, уверена сам, овакви подаци свакако користили.

MICROTOPYNOME DE VRANJE ET LES ENVIRONS DANS LES OLUVRES LITTÉRAIRES DE BORISAV STANKOVIĆ

— R é s u m é —

Par le présent travail sont compris les toponymes de Vranje et des environs de cette ville, que l'auteur trouve dans l'oeuvre littéraire de Borisav Stanković. Ce grand écrivain, décriant tout ce qui présente un certain intérêt pour la ville de Vranje et ses habitants, n'omet pas de traiter la toponymie variée de sa ville natale et des environs en liant les événements importants de la vie de Sofka, de Mitko, de Gazda Mladen et des autres personnages aux localités concrètes dans cette région.

Dans le présent travail on aborde les toponymes en premier lieu du point de vue linguistique et ils sont interprétés comme signes linguistiques au service de la transmission des informations, mais aussi du point de vue de l'histoire de la cultura, à cause de la découverte des motifs de l'origine précisément de ces et de tels noms au moment historique déterminé. Ce travail qui renferme des toponymes authentiques de Vranje et des environs de cette ville peut servir aux philologues pour différentes aspects d'études dialectologiques et autres études.

J. Marinković

РАДОЈКО М. АНЂЕЛОВИЋ
ВРАЊЕ

ВОДЕНИЦЕ У ВРАЊСКОЈ ПЧИЊИ

У в о д

Без воде нема живота, нема напретка људског друштва, без обзира на све већу моћ човека над природом. Због тога воде представљају велико национално и економско богатство.*

Вода као исконска материја давно је привукла пажњу истраживача за коришћење — искоришћавање њене снаге. Многи од њих, током више генерација, продрли су у готово све њене тајне. Давно су људи почели да је искоришћавају за покретање воденичног кола ради млевења жита. Откривши њену снагу, човек је почео да гради воденице на погоднијим местима, поред река и користио снагу воде за покретање воденичног кола. На тај начин је добијао брашно и задовољавао своје потребе. Тако је постало воденичарство, као споредно занимање становништва Врањске Пчиње.

Воденице у Врањској Пчињи нису проучаване, па су мало познате широј јавности. У овом раду покушаћемо да и то прикажемо. Задржаћемо се на следећем: простирање области, прошлост и развој, конструкција и терминологија, опис рада, својина, обичајно право, улога воденица у друштвеном животу и узроци њиховог пропадања.

1. Простирање области

Врањска Пчиња је издвојена предеона целина у горњем току реке Пчиње и њених притока. Простире се од манастира Светог Прохора Пчињског и села Јабланице, па до изворишта Пчиње, односно Трипушнице, Црне Реке и њене махале Дукат.

* Овај рад посвећујем својим родитељима Ратки и пок. Маринку Анђеловић, који почива на капелском гробљу у Широкој Планини.

Ова предеона целина испресецана је многим потоцима, речицама и рекама, па обилује водом. Веће реке су Пчиња, Коћурица, Лесничка, Козједолска и Мала река. Мање речице су Пролесачка, Црна река, Мејатица (Црвеноградска река), Чардинска, Глошка, Трничка, Копривница и др. Дотичући са планинских масива на северозапад, оне располажу знатним падом и на тај начин су погодне за покретање бројних воденица и ваљавица. Све веће реке и у летњим месецима задржавају снагу јер никада не пресахну, па могу воденице да мељу. Међутим, мање речице могу да ослабе, па на неким воденице мељу само у јесен и пролеће, када падају кише и кад се отапа снег са околних висова и брегова. Воденице на речицама називају се поточаре.

Врањска Пчиња је имала погодне услове за земљорадњу, стоочарство, пчеларство и шумарство. Већи значај у животу становништва имала је а и данас има и река Пчиња са својим притокама. Њихова механичка снага претварана је у кинетичку енергију и искоришћавала се, а и данас се искоришћује за покретање воденичног кола, па је то условило да се рано развије још једна доскора значајна привредна грана — воденичарство у читавој Врањској Пчињи.

Врањска Пчиња има 41 стално насеље. Она је подељена на три општине. Јабланица и Воганце припадају општини Бујановац, а Горње Пунешевце, Коћура, Нова Брезовица и Барелић општини Брање. Сва остала (36) насеља се налазе у општини Трговиште.

2. Настајање и развој

Воденице и друга постројења за прераду жита имале су у народном животу велики значај. Оне дубоко залазе у токове живота нашега села, јер су значајни део привреде. Увек су биле важан чинилац за становништво Врањске Пчиње, јер су подмиривале потребе у брашну. Са сигурношћу се може тврдити да су оне, услед повољних природних услова, у Врањској Пчињи постојале још у античко доба.

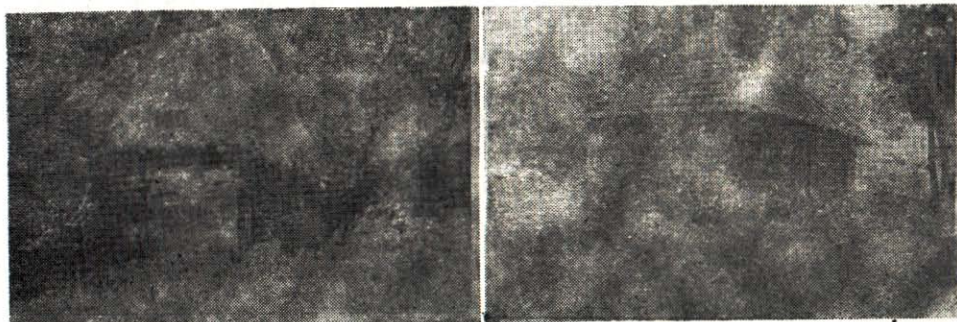
Према наводима Ранка Финдрика, још су стари Римљани користили воду за погон млина.¹ Али, воденице покретане снагом воде нису се тако брзо рашириле.

Жрвањ или ручни млин, веома рано се појавио и био распрострањен у нашој земљи. И у Врањској Пчињи се рано појавио. Према Јовану Трифуносском воденичарство у Пчињи је било развијено много рано: „показују се остаци од ручних млинова или жрвања за млевење жита“². Значи, да их је било и у средњем веку.

1. Ранко Финдрик; Увод у проучавању старих воденица, Саопштења XV/1983, Републички завод за заштиту споменика СР Србије, Београд, 1983, стр. 98.

2. Јован Трифуноски: Горња Пчиња, САНУ, Београд, 1964, стр. 27.

У средњовековним историјским поменима наводе се воденице у разним крајевима наше земље. Први помен у нашој земљи односи се на воденице у Далмацији, у другој половини XI века³. Међутим, за тај период нема о томе писаних помена из Врањске Пчиње. Али воденица је било у њој.

Воденица на Лесничкој реци у
Лесници

Воденица поточара у селу Црвени
Град

У попису војника с крајем XV века у више пчињска села постојале су многе воденице. Тако, на пример, у Воганцу једна, Јабланици једна, Шајинцу две, Трговишту једна, Козјем Долу три, Коћури једна и у Доњој Пчињи (село непознато) једна⁴.

Захваљујући турским пописним или катастарским књигама из 1519. и 1570. године, дознајемо да су у више пчињска села постојале многе воденице. Највећи број воденица је био на Пчињи. У Доњем Стајовцу мрло је једанаест, у Горњем Стајовцу шест воденица. Доње Шапранце (данас једно село) имало је четири, Коћура пет воденица, а Козји Дол и Трговиште по пет ваљавица⁵.

Осим власничких воденица, било је и манастирских воденица. Манастир Прохор Пчињски је имао пет воденица⁶.

Из наведених пописа дознајемо да су воденице заузимале значајно место у привредном животу средњовековне пчињске нахије.

Кад је Пчиња, у великој сеоби Срба опустела, опустеле су и старе средњовековне воденице. Са новим насељавањем Пчиње, током XVIII и у првој половини XIX века, почиње и градња водени-

3. Ранко Финдрик: нав. рад, стр. 99.

4. Александар Стојановски: Попис војника с краја XV века, Врањски гласник, књ. XXII, Врање, 1989, стр. 206, 214, 225, 226, 227, 246, 257. и 264.

5. Александар Стојановски: Врањски кадилук у XVI веку, Врање, 1989, стр. 126.

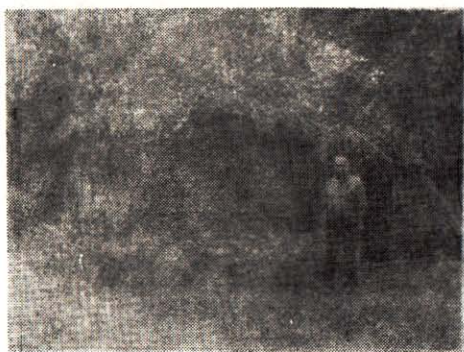
6. Исто, стр. 186

ца. Према наводима Момчила Златановића, крајем XVIII столећа на Коћурској реци била је једна воденица и једна ваљавица⁷.

Крајем XIX века у Пчињи је било много воденица. О њима има више података. Петар Гагулић наводи да је манастир Прохор Пчињски до 1899. године имао две воденице на Пчињи са једанаест витлова (каменова). Једна је имала седам, а друга четири витла⁸.

Горња воденица се налазила ван манастирске порте, на јужној страни, и имала шест витлова (саграђена 1899. године)⁹.

Доња воденица се налазила низводно испод горње, на неколико стотина метара. Она је имала четири витла, налазила се на старим темељима. Када је била подигнута, не зна се. Нова воденица је подигнута 1936. године. Поред ње се налазила штала за смештај стоке помешара.

Воденица поточара на Црној реци
село Црна Река

Воденица Арсић Благоја из Барелића
на Барелићку реку

Горња воденица је данас реновирана, али не ради, већ је претворена у туристичку воденицу. Приликом наше посете нисмо успели да видимо њену унутрашњост, али нам је речено да у воденици постоји сав уређај за млевење жита, па може и сада да меље.

Доња воденица је напуштена, односно пропала је и само се виде развалине и темељи.

Јован Хаџивасиљевић наводи да је воденичарство, као занат у Пчињи, особито било развијено до пред крај турске владавине овом облашћу (1912). Било је више воденица у многим селима области и то власничких и манастирских. Манастирска воденица Прохора Пчињског је имала седам витлова¹⁰.

7. Момчило Златановић: О становништву Врањске Пчиње, Врањски гласник, књ. XXVIII, Врање, 1991, стр. 105.

8. Петар В. Гагулић: Манастир Свети Прохор Пчињски, Ниш, 1965, стр. 35.

9. Исто, стр. 53.

10. Јован Хаџивасиљевић: Јужна Стара Србија, књ. друга, Прешевска област, Београд, 1913, стр. 14.

Јован Хаџивасиљевић, боравећи 1909. године у Пчињи, наводи да је било више јазова и воденица. Он истиче да су власничке воденице постојале у Јабланици једна, сеоска, у Воганцу више воденица, у Барбацу више јазова и воденица, у Шајинцу је било воденичара, који су се бавили тим занатом — воденичарством и у Радовници на Трипушници. Према наводима Ј. Хаџивасиљевића, у селу Воганцу „има доста воденица и многи становници живе од прихода од њих. Овде се лети довози и доноси мливо чак из моравских и моравичких села“¹¹.

Према наводима Јована Трифуноског, крајем XIX и почетком XX века у Врањској Пчињи је било много воденица, па је било развијено воденичарство. У селу Мала Река, на реци Мала река, Шериф-бег је имао воденицу са неколико витлова¹². И у Новом Селу неки Јашар-ага до 1912. године имао је воденицу са шест витлова¹³. Данас се та воденица зове Јашарова воденица. Она је напуштена и склона је паду. Воденица се налази испод пута Давидовац—Радовница.

До 1912. године Турчин, Заим-ага, који је пред крај турске владавине, стално живео у Скопљу, у Радовници је имао воденице.

Напред наведени подаци говоре да је овдашње воденичарство раног постанка. Данас има воденица толико старих да за њих ни најстарији људи нису имали прилике да чују када су грађене. Верује се да је воденица манастира Прохора Пчињског најстарија воденица у Пчињи. Старих воденица је највише било на реци Пчињи, и то у Јабланици, Воганцу, Барбацу, Новом Селу, Шапранцу, Доњем Стајевцу и Радовници.

У недавној прошлости било је много воденица у Пчињи, нарочито између два светска рата. Међутим, немогуће је утврдити њихов тачан број, јер су многе воденице нестале, однела их вода или запустеле, па се тешко распознају трагови. Скоро свако задружно домаћинство имало је своју воденицу.

Према нашим истраживањима и казивањима старих људи, установили смо да је у Врањској Пчињи било 206 воденица. Данас раде и могу да раде 59 воденица, док 147 су нестале или напуштене.

Највећи број воденица се налазио на реци Пчињи и Трипушници. На Пчињи, од Прохора Пчињског до Трговишта, постојало је двадесет воденица. Осам воденица раде, док су остале напуштене и пропале. Четири воденице су имале по шест витлова, а осам по четири вретена, односно камена.

На реци Трипушници су постојале 42 воденице. Према томе, на Пчињи су биле укупно 62 воденице.

11. Исто, стр. 208, 210, 213. и 220.

12. Јован Трифуноски: навед. дело, стр. 99.

13. Исто, стр. 104 и 142.

Становници села Широка Планина, Шумата Трница и Рајчевац имали су око 25 воденица. Све воденице су на десној обали Мале реке.

Напуштена воденица у селу Радовинци

На Коћурској реци је било око 20 воденица. Нешто мање воденица је било на Козједолској реци, у селу Козји Дол. Било их је 17. Према казивању старца Митровић Теодосија (90), у селу Црна Река некада је било 19 воденица. Данас могу да мељу жито само пет воденица. Скоро све воденице су млеле жито до шездесетих година овога века. Од тих година су нагло напуштене. Зими кад је јак мраз, воденице не мељу. Лети не мељу јер немају довољно воде. Могу да раде у јесен кад падају кише и 'с пролећа када се отапа снег са околних чука и висова. За 24 часа један камен може да самеле жито од 100 до 200 килограма. За ујам се не меље, већ само своје мливо.

— Веома интересантно казивање Теодосија је за „синцирлију“ воденицу. На улазу у село Црна Река с леве стране Црне Реке налазе се остаци воденице, која се назива „синцирлија“. Воденица се налазила уз саму литицу реке. Да би се довела вода вадом до воденице, постављене су „корубе“ (корита) на јаругама, потоцима и литицама. Оне су везиване ланцима („синцирима), да не би падале. Кад корубе иструну, онда су замењиване новим.

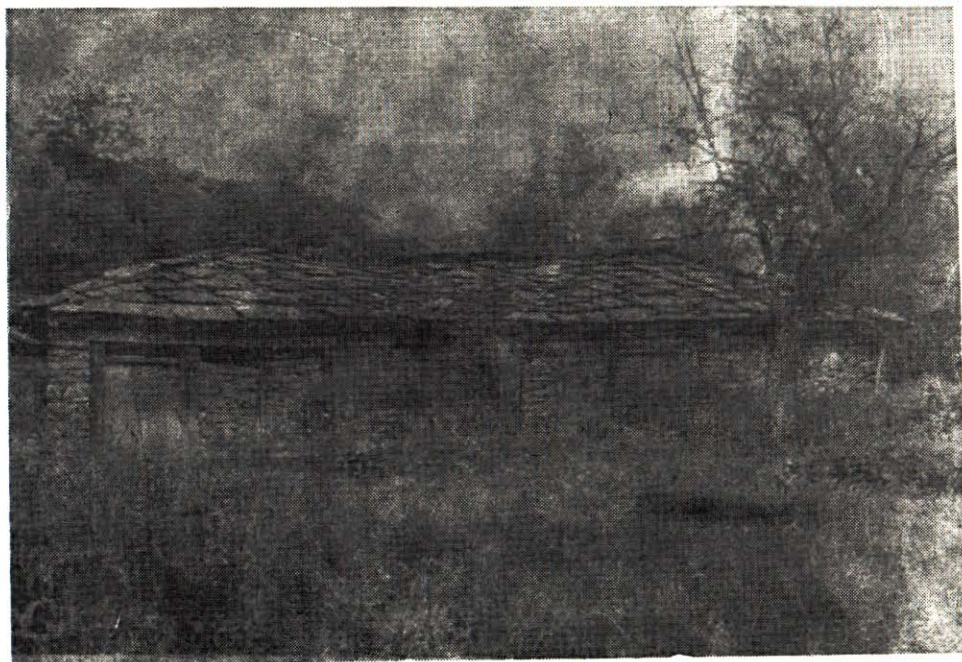
У селу Црвени Град слушали смо казивање Костадиновић Мите (85) да је у том селу било 10 воденица. Три воденице је однела вода, па се чак не познаје ни траг. Остало је седам воденица од којих сада ради пет, док су две потпуно пропале. За 24 часа може један камен да самеле 150 до 200 кг. Становници мељу за себе, а за ујам не.

Становници Пролесја пре Другог светског рата имали су око 12 воденица на Пролесачкој реци, као и становници Новог Глога 12 воденица на Глошкој реци.

На Сурличкој реци је било десет, а на Метежевској девет воденица. И на Трничкој реци је постојало 9 воденица. Најмањи број воденица поточара било је у селу Бабина Пољана: само шест од којих сада раде две.

У варошици Трговишту су постојале и радиле три воденице (Димка Митића, Јована Митића и Здравка Митића). Оне су се налазиле на местима где је данас Дом културе и Управна зграда друштвеног предузећа „Пчиња“. Њих су замениле нове савремене зграде.

Нису имали своје воденице једино села: Горновац, Петровац, Думбија, Марганце, Калово и Дејанце. Становници поменутих села су млели жито у суседним селима. Тако, на пример, становници Думбичани су носили ижто у воденицу у Шајинце и Ново Село.

Борфина воденица на Пчињи са четири вигла у селу Шапранцу која ради

Петровчани су мтели жито у воденицама у Новом Селу и Барбацу. И становници Калова и Дејанца су ишли у воденицу у суседна села. Каловчани су били оријентисани на Лесницу и тамо носили жито у воденицу, док су Дејанчани били сталне муштерије воденичара у Трговишту и Ђерекарцу. Пошто данас не постоје воденице у Трговишту, они носе мливо у воденице зладовачке и у Ђерекарце.

Сада ради мањи број воденица него раније. Нарочито су престале да раде воденице поточаре, на речицама (Црној реци, Пролесачкој, Метежевској, Сурличкој, Трничкој итд.). Такође је све мањи број воденица које раде и на већим рекама. Исто тако, мањи је број воденица на Пчињи које мељу за ујам. Такве су воденице у Доњем Стајевцу, Шајинцу, Ђерекарцу, Шапранцу и Барбану, али са смањеним капацитетом.

У прошлости су главни центри воденичарства била села: Воганце, Барбаце, Ново Село, Шапранце, Шајинце, Трговиште, Ђерекарце, Доњи Стајевац и Радовница. Тада су радиле све воденице на Пчињи и било је више воденичара, јер су млинари долазили из Врањског Поморавља (у воденице у Воганцу, Барбацу, Новом Селу и Шапранцу).

3. Конструкција и терминологија

Воденице су подигнуте на оним местима речних долина где има брзака и погодног места за довод воде. Оне су приземне грађевине, правоугаоне основе и махом четворосливног крова. Има воденица које су двосливног крова. Саграђене су од ломљеног камена и дрвета. Постоје воденице и од камена, долме и плетера, али су ретке. У горњем делу Пчиње, покривене су сламом и папратом, а ређе плочама или црепом. У доњем делу Пчиње су покривене плочама — шкриљцима.

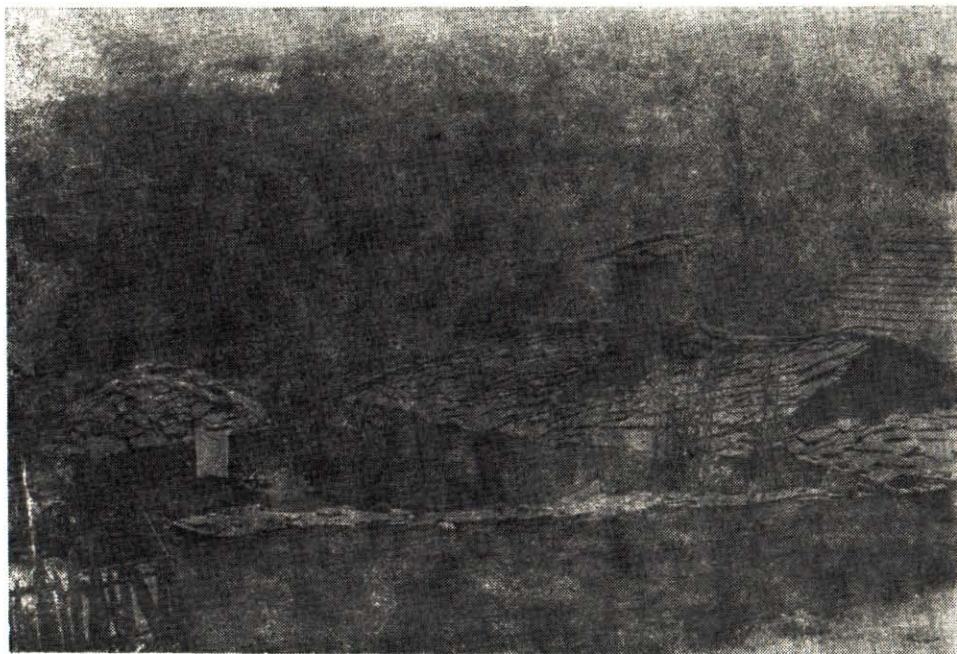
Ст. Ј. Дајић наводи да су воденице у Стајевцу врло просте и невешто прављене, само нека она умеље жито, а за друго није важно.¹⁴

Спољашност воденичних зграда је једноставан, готово без икаквих украса. Остале су исте какве су биле и пре, више деценија. Обично су са једном просторијом и једним каменом. Таквих воденица је било у горњем делу Пчиње и њених притока. Код воденица са два и више витлова постоје две просторије. Мањи део је собица у којој воденичар спава и кува, док други део је права воденица. У собици се налази дрвени кревет и плехана фуруна. То је место за воденичара, а уједно и простор где се помељари за време свежих дана окупљају, греју па и ноћевају. Воденице са две просторије се махом налазе у селима доњег дела Пчиње: Во-

14. Ст. Ј. Дајић: село Стајевце (Прешевска каза), Цариградски гласник, 5. VI, 1901.

ганцу, Барбацу, Новом Селу и Шапранцу. У поменутиим селима било је сталних воденичара, који су млели жито за ујам. Тако, на пример, Јашарова воденица са шест витлова имала је већу собу коју су користили више села, јер је она ортачка. Поред ове воденице постојала је штала за стоку.

Породична кућа у Шаинцу из Турског времена

Права воденица није много пространа. Око млинарског камена мали је простор, колико је неопходно за опслуживање, да се лакше може прићи до камена и мучњака и да се могу у једном од углова одложити џакови и вреће са житом и брашном. Мање воденице имају само једна врата, а веће двоја — једна за улаз у воденицу и друга, помоћна, кроз која се излази на ваду, плакарницу и јаз. Врата су дрвена са обичном бравом, резом на коју се ставља катанац. Прозори су сасвим мали и затварају се капацима.

Осим великих воденица са четири или више витлова-камена грађене су штале за смештај коња, или волова, када помелељари дотерају мливу у воденицу. Штале су постојале у Новом Селу, Барбацу и Шапранцу. У Новом Селу штала је порушена, док у Шапранцу и данас постоји, али је већ руинирана јер више не служи за смештај стоке, пошто помелељари не чекају на ред и не спавају у воденици.

Воденице су остале онакве какве су биле у давној прошлости: облик, грађа, поједини делови са називима, рад, начин употребе итд. Поједине воденице су саграђене једна изнад друге, тако да се вода користи за обе (излазећи из прве, улази у другу). Осим тога, на једној вади постоји више воденица. Таквих воденица имало је у селу Широка Планина, на Малој реци. Кад има довољно воде, могу да мељу и по два камена, а када је вода слаба, ради само један камен.

Вода се из речних корита доводи до изнад воденице вадом. Вода се у реци зајази, направи се јаз од кочева, грања, бусења, лишћа и траве и онај тече вадом. Висина јаза зависи од речног корита и терена. У дубљим долињским деловима, јаз је требало што више подићи да би у воденицу вода имала јачи пад. Тако, на пример, малоречки јаз на Пчињи у селу Барбацу био је висок око три и по метра. Тај јаз више не постоји, јер је воденица напуштена. На Пчињи јаз је врло широк и велики да би захватио више воде, како би мелело више каменова.

Ваде су често веома дугачке, чак и по неколико стотина метара. За селску воденицу у Барбацу вада је дугачка два километра.¹⁵ Приликом копања ваде наилазило се на увалу или литицу, па се вода спроводила дугачким дрвеним коритом „корубом“, коју су сами воденичари израђивали.

На вади, близу воденице, вода се одвраћа на плакарницу или „одвраћало“ (одвраћало се назива у горњем делу Пчиње). Плакарница се отвара, а вада се затвара даском, када се врше оправке на воденици, или зими када је јак мраз (да се не заледи бука и коло).

У долини Пчиње и њених притока виде се бројне воденичне ваде, што нам указује да је некада било више воденица.

Воденице покреће вода која долази вадом, па затим тече кроз буку и удара у воденично коло. Бука се поставља под нагибом од 30—35°, како би вода имала јачу механичку снагу, односно јачи „скок“. Нагиб буке зависи и од терена, што значи може бити и већи или мањи. Дужина буке је различита и креће се од 6—9 метара. У селима Црвени Град и Пролесје видели смо буку дугачку девет метара. Бука се прави од буковог или церовог дебла. Ређи је случај да је бука од бетона. Од бетона буку смо видели у Беркарцу. Од буковог дебла буке се изграђују у горњем делу Пчиње, јер тамо нема церовог стабла. У доњем делу Пчиње буке су израђивали, а и данас израђују од церових стабала, јер исти дуже трају у води.

У горњем делу бука је шира, а на доњем код кола, најужа. Тако је подешена да вода која тече има јачи пад и јаче удара на пирајке воденичног кола. На доњем крају буке је циву:

15. Ситуациони план воденице на Пчињи села Барбаца, Бр. 919 од 22. XII 1921, Хидролошко одељење, Врање.

(узани грлић од плеха) чији је отвор око 10 см, како би млаз воде био јачи. Тако млаз воде добија мањи пресек. При изласку вода има већу брзину и већом снагом удара у пирајке кола. Цивун се обично поставља на буку кад је вода слаба код воденица поточара. На месту где вода улази у буку налази се чешаљ (усправни штапићи, летвице или металне шипке) у облику решетке, који задржава „шушљак“ (лишће), грање, камење и други материјал да не запуше буку.

Главни делови воденице су горњи и доњи камен. Оба ова камена су округла. Горњи камен је дебљи од доњег око 30 см. Обично је камен из једног дела — комада, али може бити састављен из више делова. Ако је састављен из више делова, онда је утегнут у дрвени или гвоздени обруч. Горњи камен на средини има отвор грлић (грличник) око 10—15 см. у који упада зрневље млива. И доњи камен има у средини отвор (грлић) у који је увучен један гвоздени клин, који се зове сењ. Око сења су постављени тулци (дрвца) који штите да не пропадне жито. пречник оба камена је од 70—80 см. Од 70 см су каменови на воденицама поточарама.

Пошто Врањска Пчиња нема погодних каменова, осим у Пролесју, где постоји мајдан, али нису доброг квалитета, Пчињани су воденичне каменове куповали у Кратову, Трстенику и Косовској Митровици. Становници горњег дела Пчиње су већином куповали каменове у Кратову и Пролесју, док у доњем у напред поменутих местима.

Горњи камен покреће воденично коло.

На сењу хоризонтално стоји паприца, која је углављена и утегнута у њега, а ужљобана у горњи камен. Сењ је учвршћен за вретено, чија дужина се креће од два до три метра, а које се спушта право до воденичног кола, које је једним гвозденим клином — бадом утврђено за вретено. Оно стоји на бабу у који је уграђена плазина, која има неколико отвора - рупа, обично три. У плазину улази бад, који је углављен у врх вретена. Бад је дупчак од 6—8 см.

Воденично коло је у доњем делу вретена. Састоји се од главине (главчине) и од пирајке (пера) облика кашике. Главина је у облику крста. Број пирајки зависи од просечне јачине воде и од њене ударне снаге, а креће се од двадесет до двадесет и осам комада. Пирајке улазе у мале наплате, које су оковане округлим гвозденим обручем. Пирајке су од дрвета или метала и личе на кашике или лопатице. Коло је различитог премера, обично један метар, па је и зато број пирајки различит. На пирајке пада — удара млаз воде из буке кроз цивун (ципун), па се коло окреће заједно са вретеном, које помоћу сења и паприце, окреће горњи камен. Кад је количина воде у ваду мања, ставља се цивун.

Доњи воденични камен лежи на јакој дрвеној конструкцији, у коју је уклопљен сандук за брашно — мучњак. Мучњак је широк око 50 см и дужине око један метар. Дрвена конструкција држи и носаче на које је постављен кош, у који се сипа жито. Носачи чине две хоризонталне и паралелне гредице. Кош је само наслоњен на своје гредице, јер се приликом клепања воденичног камена мора уклонити. Кош може да сакупи један товар жита. Саграђен је од дасака и има облик зарубљене пирамиде, при дну сасвим сужен, са малим отвором, који је усађен у кутлицу (корито дужине око 40 см). Кутлица се налази тачно изнад грлића горњег камена, тако да жито из коша пада у њу. За кош је причвршћен крсник, а за њега кутлица. На крснику се налази затезало (облика калемарске тестере) које служи за дотеривање кутлице, односно подиже и спушта да равномерно пада жито. Из коша, уз помоћ тречетаљке (чекетаљке), равномерно пада жито у кутлицу, а из кутлице у грлић горњег камена који се окреће и меље га. Брашно горњи камен убацује у мучњак, одакле га воденичар или мливар са лопатицом убацује у врећу. Док се зрневље меље, по воденици иде већа прашина која пада на зидове, на воденичара, на млинара. Та најситнија прашина брашна назива се паспаљ.

Воденични камен се подиже и спушта помоћу старца (подизало). Подизало је гредица спуштена са једне стране мучњака на под. Њиме се регулише млевење. Кад воденичар жели, и кад је потребно, да му воденица меље брже, он дрвени лос подмеће испод крсташа и регулише за колико ће подићи, односно спустити коло. Брже окретање чини да се мливо меље крупније. Овако се меље крма или пребој. Кад се жели меко и добро самлевено брашно, онда се подизало спушта и камен се окреће спорије.

Воденично коло се зауставља помоћу устаљало (устава). Устаљало је гредица, на доњем делу облика узане лопатице, која запушује буку, тако да се вода распршује и не може да удара у пирајке. Устава је спуштена са једне стране мучњака.

Пре него што се жито сипа да се меље, камен се клепа чекићем (чеканом). Клепање се врши после два или три товара смлевена жита. После клепања обично се меље пребој, да би се камењови очистили од клепања. Приликом скидања горњег камена употребљавају се сањке (санке) и „двојоглавац“ (дрвени ваљак, у средини више отањен). Он служи да се по њему котрља камен.

За 24 часа један воденични камен самеле од 150—1.000 кг жита, што зависи од количине воде, квалитета и врсте жита и оштрине камена. У горњем делу Пчиње, на поточарама, за 24 часа један воденични камен може да самеле највише до 250 килограма, док на Пчињи у селима Барбаце, Шапраце и Ново Село, могао је да самеле и до 1.000 килограма. Воденице су млеле и мељу све врсте жита: раж, пшеницу, јечам, овас, кукуруз у брашно и пребој (премељ). Пребој се меље од овса, јечма, кукуруза и урова. Уров је по-

стала ретка културна биљка Пчиње. Некада је гајена на већој површини, док данас се врло ретко гаји. Њиме су највише крмили говеда. Воденице су још млеле и „суршку“ (помешана пшеница и раж).

Павлова воденица на Пчињи у селу Барбацу која је пуштена у рад

4. Својина и опис рада

Воденице у Врањској Пчињи су различите својине. Оне су једновласничке и ортачке. Најбројније су ортачке воденице. Оне међу само за своје потребе. Негде су то родовски дељеници, а негде деоничари по куповини. Већина ових воденица постале су заједничке деобом задруга. Код ортачких воденица у Врањској Пчињи се камен рачуна на пола оке (полока), литру, на педесет драма, сто драма и на двадесет драма, док зграда и земља на којој је воденица остају заједнички.

Код ортачких воденица, сваки власник има свој ред и за то време он је у воденици. У селима Ново Село, Барбаце и Шапранце било је воденица које су радиле и чак за 5—6 домаћина. У селу Црна Река, пак, постојала је махалска, односно селска воденица, која је радила за 10 и више домаћина. Кад се укаже потреба за поправку воденице, власници се договарају шта ће поправити у њој.

Рад и учешће у новцу се одређује сразмерно према свом делу у камену. Они знају сами да изврше скоро све поправке. Када се укаже потреба, власници се сакупљају и договарају шта ће поправљати у воденици.

Воденице које припадају једном домаћинству, доскоро све, а данас само неке, мељу за ујам, а они који не чувају своју воденицу мељу своје жито. Те воденице чува сам власник или узима воденичара и плаћа га.

До седамдесетих година XX века на Пчињи су биле бројне воденице које су млеле жито за ујам. Оне су млеле жито за становнике околних села: Горновца, Думбије, Петровца, Марганца, Лепчинца, Копањана, Русца, Буштрања и других села. Осим тога, долазили су помелари из Врањског Поморавља, околине Прешева, па и Ѓњилана. Из суседних села и поменутих области помелари су долазили у Пчињу у летњим месецима када тамо, због суше, престану воденице да раде. У августу и септембру, кад је обично био велики број помелара из разних села од Трновца и Мораве, до Пчиње, морало се у пчињској воденици и ноћити, понекад и по неколико ноћи. Чувене воденице биле су Јашарова у Новом Селу са шест и Ђорђина воденица у Шапранцу са пет витлова. Обе воденице на Пчињи налазе се испод асфалтног пута Давидовац—Трговиште—Радовница. У поменутих воденицама помелари су чекали на ред по неколико дана да би смлели жито. Приликом одређивања реда млевења у воденици је важило правило да се меље оним редом којим се жито доносило и доноси у воденицу. Изузетак се чини само у случајевима смрти у кући, славе и др.

Пошто су мливари чекали на ред по више дана, толим је недостајао хлеб што су понели за храну, па су месили погаче и пекли их у пепелу или црепуљи (црепњи). У воденици се одвијао и друштвени живот. Причале су се приче, шале, досетке и преносиле вести.

Јашарова воденица у Новом Селу не ради више, већ је напуштена и склона паду.

Обично су воденичари мушкарци, јер се сматра да је то њихов посао, а не женски. Мушкарци умеју да граде воденице, да их поправљају, клепају камен и да мељу жито. У већини случајева воденичари су старији људи, који нису способни за земљорадњу и сточарство.

Када неко дотера жито-мливо за млевење, прво се оно измери, па се извади ујам, а затим се жито оставља да чека на ред, јер се увек меље по реду. Ујам је изванст проценат жита од 5—12%, а мери се куталом (ујемник). Кутал је већи дрвени суд облика ведра¹⁶ који може да сакупи од 8—12 кг жита. Дара кутала је обично око пет килограма.

16. Р. Требјешанин: Врањски гласник, књ. VIII, Врање, 1972, стр. 401.

5. Обичаји и веровања

У вези с воденицама су многи обичаји и веровања. Код становника Врањске Пчиње живе веровања да се око воденица окупљају духови, виле, ђаволи и др. Зато воденичари ноћу не гасе ватру да би отерали ђаволе. Ево једне приче из села Радовнице: „Давно“, у другој половини XIX века живео неки воденичар Милко. Једне ноћи он спавао у воденици. Усред ноћи наиђу поред воденице сватови и пробуде га. Двојица сватова уђу у воденицу, а остали остану напољу са бубњевима и др. Пруже му кондир. Он прихвати кондир, прекрсти се, почне да благосиља. У тај час нестану сватови, а у Милка у рукама коњска глава. То нису били сватови, него ђаволи или самовиле“¹⁷.

У селу Пролесје смо слушали казивање Андона Стојевића (81) да је било ђавола око воденица. Он нам је казао да је „био неки воденичар по имену Милан, који је седео у воденици уз огњиште, ложио ватру и „мотао“, правио цигарету, а ђавол му говорио „Милан Жуљан, пуши дуван“. Милана су звали на надимак „Жуљан“.

Има више обичаја, који се обављају у воденицама, али ми смо забележили неколико, а и наводимо оне који су забележили М. Филиповић и П. Томић.

На Ђурђевдан ујутру жене долазе у воденицу и доносе брашно и со у марами. Мараму вежу за уже и провлаче кроз буку. После тога крме стоку да би била здрава и имала више млека. Стока се крми истог дана. Брашно и со се провлаче кроз воденичну буку у воденици, чије се коло „окреће“ на лево („левакиња“). Ово веровање је распрострањено у свим селима Врањске Пчиње.

У селу Козји Дол смо слушали од воденичара казивање да у очи Ђурђевдаца жене долазе у воденицу чије се коло окреће „на лево“ (левакиња) и испод кола узимају ситан песак у мараму или кесу. Тим песком прскају пчеле, кад се роје, да не би бежале, већ да се „врте“ у уљанику као што се врти коло. Осим тога, песак стављају у уљаник како не би пчеле бежале приликом ројења. И данас жене одржавају овај обичај које имају пчеле.

Жене којима не „трају“ деца узимају комад дрвета од воденичног кола које ради „на лево“ и једу га да им се „деца заврте“ (одрже).

Слушали смо од више воденичара да свака воденица, која меље ноћу, сама престане са радом за неколико секунди или минута. То се дешава одмах после пола ноћи када вода „спава“.

17. Др Миленко С. Филиповић и Персида Томић: Горња Пчиња, САНУ, књ. LXVIII, Београд, 1955, стр. 104.

6. Воденице у друштвеном животу села

Воденице су својеврсна средишта сеоског друштвеног живота, обично онаквог какав је био сваког дана. Окупљања, разговори и размена новости и вести за село, биле су у прошлости везане за воденице више него и за једно друго место. У воденицу се одлазило ради млевења жита, али је у исто време био на неки начин излазак из свакодневног круга збивања. Отуда су за воденицу биле везане многе приче, легенде, а одувек су сматране и по мало тајанственим местом.

7. Воденичарски празник

Воденице не раде на Ђурђевдан, Бели петак и Свети Николу (19. и 20. децембра). Ђурђевдан и Бели петак празнују воденичари у горњем делу Пчиње, док у осталом делу не празнују поменуте празнике. Зашто се празнују ови празници, нисмо сазнали, јер су нам стари људи рекли да је то празновање остало од старих воденичара.

У доњем делу Пчиње воденице не мељу на Светог Николу (19. децембра) и 20. истог месеца. Празнује се да не би вода однела воденице, јер је св. Никола заштитник воде. На поменутим празницима се не приређују славља, већ само воденице не раде.

8. Узроци пропадања

Постепеним напуштањем и запуштањем већи број воденица је пропао. То се нарочито десило током шездесетих и седамдесетих година нашега века. Нестало је на стотине и више воденица на Пчињи и њеним притокама. И на већим рекама нестало је више воденица.

Воденице које су се на неки начин одржале до данас највећим делом не раде, већ су потпуно запуштене и питање је дана када ће и оне нестати.

Више узрока је довело до оваквог стања. Велике миграције становништва Пчиње које су настале шездесетих и седамдесетих година XX века у вези с индустријализацијом Врања и других градова. И због несносне економске ситуације, становништво је одлазило и у друге крајеве наше земље. Услед превеликог исељавања становништва из пчињских села поменutih година нашега века, угашено је стотине огњишта у пчињским домовима. Остала су старачка домаћинства. Усамљени старци и старице проводе своје тужне дане. Упоредо са смањењем сеоског становништва, смањило се и број земљорадника, који више не производи житарице, па нема потребе да одржава воденице. Зато су многе воденице напуштене и запустеле. Нема више старих воденичара да седе у воденици и да је оправљају — поправљају.

Осим тога, много воденица је са лице земље збрисала вода. Тако, на пример, Мала река је 1938/39. године однела 28 воденица. Неке од воденица више нису подиствене, па су остала само воденичишта.

Време и људски изуми учинили су своје, па су и у Брањској Пчињи после Другог светског рата, а нарочито последњих осамдесетих година, скоро све воденице замењене електричним млиновима.

WATER MILLS IN THE REGION OF VRANJSKA PČINJA

— Summary —

Vranjska Pčinja is a regional whole in the upper course of the river of Pčinja and of its tributaries. It extends from the monastery of St Prohor Pčinjski and the village of Jablanica to the region in which the river Pčinja takes rise, i.e. to the village of Tripušnica, Crna Reka and its mahale (quarter) of Dukat.

The region is dissected by brooks, rivulets and rivers and abounds in water. Greater tributaries of the river Pčinja are the rivers Kozjedolska, Lesnička, Kočurica and Mala reka. Also some minor rivulets empty into the Pčinja. All the rivers touch the mountain massif in the north-west and have a considerable fall and in this way are appropriate for the running of numerous water mills.

The river Pčinja had, and still has, the greatest importance in the life of the population of the region Vranjska Pčinja, as well as its tributaries. Their hydroenergetic power was utilized, and is still being utilized, for the putting in motion the mill stones and this has given rise to the development of the important economic branch — water mill industry.

The water mill industry is of a very early origin. It arose in antiquity already. In the Middle ages it was developed in the region of Pčinja, which is corroborated by many written documents in which are mentioned the water mills. In the later decades and centuries there were many water mills in the region of Pčinja, though their exact number could not be established.

The front sides of the water mill buildings are almost without any ornaments. They remained the same as they were several decades ago. The mechanization for the processing of cereals as well as the terminology connected with the water mills, remained the same as they had been in former times.

There are different kinds of property with the water mills. There exist partnership water mills and single owner's water mill. The partnership water mills belong to several households, whereas the single owner's water mills are the property of a single man. The common law maintained itself up to the present day. The cereals are being ground for the *ujam* (a part of the ground cereals ceded to the miller instead of the payment) and not for the money.

In water mills developed also the social life of the population. The customers and the millers communicated news, told the stories, jokes, etc. to one another. Round the water mills there dwelt, according to the beliefs of the inhabitants of the region Vranjska Pčinja, the devils, demons, fairies, etc.

The causes of the decadence of the water mills in Pčinja are of different nature. Great migration of the population from the region of Pčinja, small portions of the soil being cultivated, use of electric mills, etc.

Radojko Anđelović

ВАСИЛ К. СТАНЧЕВ
БОСИЛЕГРАД

ЖИВОТ И НАРОДНИ ОБИЧАЈИ ПОВЕЗАНИ СА ПРАЗНИКОМ СВЕТОГ БОРБА У БОСИЛЕГРАДСКОМ КРАЈИШТУ

Корени овог празника настали су у вези са страдањима светог великомученика Ђорђа за Христа, који је пострадао у 303. године н.е., за време владавине римског цара Диоклецијана. Он је рођен у Кападокији (област у Малој Азији) од богатих и честитих родитеља. Отац му је страдао за Христа, а мајка му се преселила у Палестину. Када је одрастао, постао је војник у 20. години живота и достигао највећи чин трибуна и због тога био у служби цара Диоклецијана. Овај цар је започео немилосрдно да прогања хришћане. Ђорђе излази испред цара и храбро изјављује да је и он хришћанин. Онда је цар Диоклецијан наредио да га баце у тамницу, а преко ногу да му метну трупце, а на груди тежак камен. Он је све то издржао. Зато је наредио поновна мучења: да га вежу на точак испод кога се налазе даске са ексерима и тако да га окрећу на точку, докле се цело тело не претвори у љуте ране. Међутим, Ђорђе је и то издржао молитвама упућеним према Божјем престолу на небу. Цар се још више разгневио и зато наређује да ископају једну рупу и да га у њу затрпају, тако да му само глава остане изнад земље, где остаје три дана и три ноћи. Ђорђе је и то издржао молитвом и вером у живог и истинитог Бога Исуса Христа. Стога је сада цар наредио да му се да да попије смртоносни отров. Ђорђе се опет моли Богу и Бог му уважава молитве и тренутно га лечи и спасава од смрти. Све ово посматра огромна маса народа, која се диви овим победама и чудима Светог Ђорђа. Најзад, молитвама, Свети Ђорђе васкрсава и једног мртвог човека. Сви су били уплашени и са страхом примају хришћанску веру и покрштавају се. Међу њима је и позната Диоклецијанова супруга Александра. Најзад, Свети Ђорђе и Александра бивају осуђени од Диоклецијана да буду посечени мачем.

То се догодило 303. године, а након тога, за непуне две године умире и Диоклецијан. Чудеса која су настала на гробу Светог Ђорђа немају краја! После смрти јавља се људима у сну и у стварности, као и свима онима који у својим молитвама траже од њега помоћ, да их принесе Божјем престолу на небесима и да се моли да буду усвојени.

То је започело од тога времена, па све до данашњег дана. Обузет љубављу према Христу, светом Ђорђу није било тешко да остави све што је материјално на овом свету: официрски чин, и официрску част, богатство, царство, поштовање и пријатеље у целом свету. Због тога, Господ Исус Христос га награђује венцима вечне славе и вечне части и на небу и на земљи, вечним животом у царству своје. Још му даје Господ Бог силу и власт, да помаже молитвама у „беди и невољи“ свима онима који га призивају молитвама и траже његову помоћ и славе његово име.

Православна црква проглашава светог Ђорђа за светитеља и то предање се преноси са генерације на генерацију, вековима до данашњих дана.

Због тога, у сливу реке Драговиштице, са празником Светог Ђорђа повезани су многи народни обичаји, нарочито код сеоског становништва. Упућују се молитве светом Ђорђу, да их принесе Божјем престолу на небесима, за здравље и напредак стоке.

Живот и обичаји на дан Светог Ђорђа — „Ђурђевдан“

Сви обичаји су повезани заједничким циљем: здравље ситне и крупне стоке — оваца и родом у пољу, на њиви, пошто је то сточарско-земљораднички крај.

То је празник, пре свега, овцама и козама музницама, а после тога берићет. Тога дана се, за први пут, одвоје јагњад и јарад од њихових мајки, да би ове сакупиле млеко за домаћина. Дотле се млеко сматра нечистим, чак и гадним, те га нико у кући не употребљава. Дакле, чак и за болесника се тражи млеко од краве, па уколико не нађу такво, има да га оставе и без млека, али му неће дати овчије или козије млеко пре Ђурђевдана, зато што још није освећено молитвама.

На дан 5. маја, један дан пре празника, свако онај ко има стоку, углавном овце и козе, носи у цркву један тањир или ђувеч нетуцане соли да свештеник прочита молитву. Овом соли се на сутрашњи дан соли крма овцама, козама и говедима. На Ђурђевдан сви укућани устају пре изласка сунца. Најстарији, или неко од укућана, доноси зелене врбове гране и забада једну или више изнад кућних врата, штале, плевње и тора.

Овај обичај се изводи да би свакоме у кући било младо срце: „Да бије као врбова мезгра“. Осим тога, сви укућани, и мушко и женско, опасују се преко појаса ољуштеном кором од врбовог грања тога јутра.

И овај обичај се изводи због тога да би били здрави у току године. Најстарији осматрају какав ће бити дан тога јутра, пре изласка сунца. Уколико је кишовит, али без магле, то је знак добре и берићетне године. Уколико је магла, осматра се до изласка сунца. На којим узвишењима и врховима има магле, тамо ће у току лета бити градоносан облак.

Уколико је дан сунчан и ведар и сунчан ујутру, биће здрава година, али неће бити сигурна са берићетом.

Такође, пре изласка сунца, девојке и деца одлазе да беру цвеће: (игличе, велигденче, кокошче, петлове гаће, ђурђевданче, вртипоп и др.).

Од овога цвећа плету венац који се ставља око бакрача у који се, у подне, измузу овце и козе. Уколико је година касна („сугарна“), касни и развитак биља, онда је венац више од зеленила; ђурђевданче мора да има у венцу, па и под условом да није расцветано. Јагњад и јарад су на испашаи одвојени од мајки. Тога дана се подучавају да се хране травом. У подне, око 11—12 часова, дотерују овце и козе да их музу. Терају их у заметину (егрек) или у неку зграду поред штале, а прва која изађе има да буде измужена. Њено млеко има да прође кроз једно колаче („ђеврек“), нарочито припремљено за тај случај и кроз прстен са венчања, који су једно испод другог. Ово раде да се не би „обра-ло млекото през летото од мађијарка“. Остале овце и козе музу директно у бакрач са венцем. Кад се заврши мужа, пуштају јагњихе и јариће да сисају. Мали блеју докле их не нађу, а у то време домаћин пуца из пушке или пиштоља за здравље своје стоке. Венац са бакрачем се баца у воду. Јело за чобанина и све укућане је као за најбољи празник: баница и нешто посебно спремљено. Може друго јело да изостане, али пихтија мора бити. Тога дана се једу пихтије последњи пут у години: први пут на Богојављање и последњи на Ђурђевдан. Није обичај да свако домаћинство коље јагње тога дана, али пошто већина сељака тог дана слави славу, изгледа да читаво село тада коље јагњад. Овде такође није обичај да се дају коже и плећке свештенику. Онај ко слави славу даће гостима јагњетину као кувану, али не више. Осим тога, такав домаћин тога дана мора да подсири од измуженог ђурђевданског млека и увече поставља сир на трпезу као „грутка“ (комад са стаблима од засађене јабуке). Уопште, празник Светог Ђорђа се дочекује веома весело.¹

„Бачија, премуз, бел муж!“ привремено удруживање стоке

У сливу реке Драговиштице, који покрива цело Босилеградско крајиште, бачија је привремено удруживање у циљу да се економски искористи млеко од оваца и коза за маслац, сир и урду. Бачија се прави само са овцама и козама. „Шта ће ти толике овце

и козе у стаду, нећеш да правиш бачију од њих“, кажу сељаци неком ко има велико стадо. Одатле реч бачија значи скупљање оваца и коза у једно стадо од неколико домаћинстава. Тамо где су далеко махале једна од друге, као што је то случај у свим селима у сливу Драговиштице, бачија је обично у једној махали.

На који начин настаје бачија?

Када прође месец дана после Ђурђевдана, сељаци почињу да одвајају музне овце и козе од јаловине (овнови, шиљад, јагњад и јарад), обично у времену од 20. до 26. маја. Дан када се одвајају, назива се премуз. Тог дана, све што је музно, што даје млеко, издваја се у страну, да не би јагњићи и јарићи сисали млеко, а музно стадо се пушта на најбољу испашу, да би сакупило што више млека. Тога дана се пушта више пута музно стадо оваца и коза у ливаде одређене за кошење. Када се виме овцама и козама рашири од млека, терају их на место, где је бачија, да их измузу. Када их измузу једном, понављају још једном да би сазнали колико највише и најмање ће се добити млека. Сваки домаћин пази на своје млеко и чека да буде измерено од мерача млека, посебно изабраних за тај дан. На основу вишегодишње праксе, дошли су до закључка да сваки домаћин треба да узме од заједничког млека-бачије онолико колико ока (1250 г.) тога дана, на дан бачије, унесе у своје млеко, па на дан премуса, помножен са по четири до пет ведара (једно ведро 10 ока) на једну оку, тј. за једну оку на дан премуса треба да узме 400—500 ока млека. Да би могао да направи масло и сир у свом дому, само од своје стоке, требало би месец и по дана да ангажује једног члана из свога домаћинства, који би се за то време само тим послом бавио, а бачија има да му се падне 4—5 дана. Особито је погодна бачија за сиротињу. Са 3—5 брава, оваца или коза, такав човек не би могао да подсири ни сира, ни маслац да направи. Међутим, када удружи своју стоку, овце или козе у бачију, одједном ће узети 50—60 ока млека, и за један дан има да се ангажује да га пре-ради у сир и у маслац.

Млеко добијено од премуса је намењено за заједничку гозбу која се прави другог дана. Тај дан је један од највеселијих у Босилеградском крајишту. Код бачије-домаћина, код кога је заједничко стадо, скупљају се сви учесници са породицама свечано обучени, као да је Ускрс и постављају заједничку трпезу са најбољим јелима, која могу бити у кући. Млеко од премуса је подси-рено још уочи празника. Једна половина сира се кува у великом бакрачу са кукурузним брашном за „бел муж“. То је нешто као каша са жутим цветом и веома пријатног укуса. Преостали део сира се поставља на комаде испред сваког домаћина, који је сео за трпезу и гозба почиње. Ракија и вино пију се у великим количинама. Момци и девојке играју коло на бубањ („тупан“), гајде или ћемане, пуцају из пушака, вичу и диже се велика граја. Од донешених баница и печене јагњаци одвајају се парчади за бача који је искусан сељак, вешт да подсири и да одвоји урду од мас-

лаца. Он се бира уз општу сагласност од свих учесника у бачији. Њему се плаћа у новцу и у натури (млеко са бачије). Ћехаја, главни чобанин, стара се, углавном, за испашу стоке у бачији. Он може да има и помоћнике, ако је бачија велика. Гоничи су деца до 15 година. Они заједно са ћехајом и чобанима терају на испашу овце и козе. Када је бачија нарочито велика, одвајају овце од коза до 500—600 брва. Свакоме се плаћа у новцу и у натури, а гоничи узимају само новац.

Место где се врши бачија назива се бачиште или бачевиште. Ту се налазе каце у којима се сири млеко, а има и нарочито изграђених колиба — камара, у којима спава бач, а чобани и гоничи спавају на отвореном простору. Сваки сељак би хтео да бачија буде на његовој њиви због ђубрења. „Море, лепо жито вам се родило!“ — „Е па лепо ће је, зар лане ту не беше бачија?“ Уз општу сагласност одређују где ће бити бачија и кад се нађубри добро њива, померају бачију. Трошкови пресељења бачије падају на терет онога сељака који хоће да му се нађубри њива. Он гради нови комар. За заједничко коришћење бачије има неколико каца за сакупљање и сириње млека, ђеран за избивање маслаца и ведра (дрвене посуде) који сакупљају по 10 ока за мужу. Власницима тих посуда се плаћа закупнина („кирија“) у натури.

За бакраче, који су потребни за кување урде, стара се онај коме је ред да бачује.

Бачевање се одвија тако да гледају да први бачује онај који има да узме највише млека на премезу. Али ово није обавезно. Ко бачије, тај се стара о исхрани бача и чобана за време бачевања. Крму и со носи сваки онај коме се каже. Ако је година повољна, тј. млеко је обилно, купују трице и со за заједнички рачун, који плаћају у сиру и маслацу. За време бачевања нико не врши контролу, да ли бач неће дати некоме више млека него што му припада. Уопште, бач се служи ауторитетом са неограниченим поверењем, али није познат случај у пракси да се деси пристрасност или злоупотреба. Када се сви, који су створили бачију, изреде, долази време распуштања. Обично око Петровдана 12. јула (дан Св. Апостола Петра и Павла) настаје одвајање стада. Међутим, када је лоша година, суша и слаба трава, онда се касни за 10—15 дана.¹

Верско-религиозни обичаји у вези са празником

Описани обичаји остали би чист механизам, ако нису покренути унутрашњим невидљивим силама сваког човека, који верује да ће молитвама светом Ђорђу на Божјем престолу, у тој години, настати материјална благодет: здрава ситна и крупна стока и берићет у пољу и обезбедити средства за достојан живот, тако и духовна благодет: да унесе међу људе схватање да само човек удружен са човеком, радом и средствима за рад, може победити

све природне тешкоће; да међу људе унесе смисао за солидарност, међусобну љубав, а не мржњу, милост према ближњима, праштање грехова, причешће у цркви, а не мржњу, парничења, крвне деликте.

Такве покретачке, невидљиве духовне силе у сваком човеку православне вере покрећу га и тога дана, да рано изјутра хита у своју православну цркву на јутарњу молитву.

У читавом сливу реке Драговиштице тога дана цркве су биле пуне омладине (од села Рибарци па до Божичког слива Драговиштице, западног подножја планине Крвави камен, где се налази храм Св. Арханђела Михаила).

У свим храмовима у сливу Драговиштице тога дана духовно лице свештеник држи литургију (богослужење). Тога јутра слива се народ поред свих притока Драговиштице и хита на јутрању молитву у своју домаћу цркву, свечано обучен у народну ношњу, а у првом реду домаћин са својом чељади: снајама, синовима, унуцима, унукама, да се помоле светом Ђорђу.

После одржане литургије, у цркви свештеник, као духовно лице, држи духовну проповед народу, као поучну морално-верску и религиозну беседу у вези са празником Св. Ђорђа.

У свим храмовима у Босилеградском крајишту, где је био парох-отац пок. Милан Мицов држао је следећу беседу:

„Данас црква испред вас диже светионик и показује нам лик великог мученика за Христа — Ђорђа Победоносног. Био је син богатих родитеља, добар хришћанин, васпитан од малена у хришћанској вери. Млад, леп, паметан, храбар, он је брзо напредовао у војној служби. Био је произведен у чин пуковника. Император Диоклецијан га је волео и уважавао. Сви на двору очекивали су од њега да постане велики војсковођа, да се одликује великим победама и освајањима. Једног дана св. Ђорђе је чуо у суду да се издаје наредба за прогон хришћана. Дотле је он тајно исповедао хришћанство. Сада је наступио одлучан моменат. Свети Ђорђе је раздао све што је имао сиромашнима. Распустио је своју послугу. Пред императором је одлучно изјавио: „Ја сам хришћанин! Не могу више да останем у вашој служби. Не могу да извршавам ваше наредбе за мучење хришћана!“

Овако одлучне и непоколебљиве речи преподобног војника збуниле су присутне. Они су покушали свим силама да га убеди да се одрекне Христа, да се поклони идолима. Ђорђе је остао непоколебљив. Император је сам покушао, неколико пута, да утиче на њега, нудећи му високу службу и одликовања, али ништа није помогло. Бацили су га у тамницу и ставили на велике муке. Тукли су га воловским жилама и обували му ужежену обућу, те га гонили да у њој трчи. Он је чврсто подносио све. Мучитељи су се ражестили, али ништа није могло да сломи одлучност мученика. Император је наредио да га посеку мачем. Тако је 303. године, на данашњи дан, завршен земаљски подвиг св. великомученика Ђорђа. За велику одлучност, за показану мужевност он носи име По-

бедоносац. Колико је нужно данашњем свету таквих храбрих исповедника, пламтећих светионика? Милиони људских душа умиру зато што Христова светлост не може да допре до њих! Умиру у очајању, зато што нема ко да их надахне. Умиру у тами зато што нема ко да их просветли.

Ми смо честити и срећни што нас наша црква не оставља, не заборавља. После седмодневне море живота она нас овде окупља да се одморимо. По средини бурног мора, она диже светионик као великомученика Ђорђа, издиже их и говори:

„Постаните и ви светитељи. Подржавајте његову храброст, окитите своја прса крстовима за храброст! Покажите вашу храброст у борби са злом овог света. Победите сами себе! Победите своје страсти. Постаните чисти и свети. Да засја ваша светлост пред људима! Тако ће те прославити Бога и себе. Постаћете светионици света, са земље.

Услишимо такав зов цркве и кренимо неопступно од пута светлости и савршенства. Тако ћемо најдостојанственије да прослави-мо славу и част св. Ђорђа Победоносног и добићемо његово заступане на Божјем престолу „Амин!“

Након овако одржане беседе, глп Милан Мицов свим присутним честита празник речима:

„Драга браћо и сестре, нека вам је срећан данашњи празник Св. Ђорђе. Нек вам данашње молитве служе на здравље и вечно спасење. Молимо се сви светом Ђорђу да их принесе Божјем престолу и да их наш Господ Исус Христос услиши. Они који данас имају домаћу славу, нека им је срећна слава! Амин!“

Након тога људи се разилазе, духовно обновљени и обogaћени, и одлазе својим кућама, где их чека трпеза домаћег мира и љубави!

Економско, правно и социолошко значење описаних обичаја

Босилеградско крајиште у сливу Драговиштице искључиво је живело од сточарства и земљорадње, а дунђерство је било допунско занимање.

У доба владавине турског државно-управног система и шеријатског права, Балкан је био без граница. Такав систем владавине је омогућавао слободно кретање робе, новца и људи и из слива Драговиштице. Према трговачким центрима Солун — Цариград — Александрија кретала су се стада ситне стоке: овнови за исламски Бајрам-курбан, сва вуна, сир и маслац. Чувени трговац Ризо из села Грујинци и Стамен из села Доња Љубата, терали су стоку пешице караваном чак до Солуна и Цариграда. Караван прати око 20 момака на коњима. Носила се и храна за чуваре. Чопор паса чувао је стадо од крађе. Стоку су продавали за златнике и доносили их кући у бисагама, на коњима. Таква трговина са значајним трговачким центрима условила је и велику потражњу, на-

рочито на Курбан-бајрам, када су долазили трговци и скупљали стада овнова за Цариград и Александрију.

Велика потражња стоке омогућила је да људи буду мотивисани за чување веће количине стоке, тако да по попису из 1911. године, у целом сливу реке Драговиштице има око 66000 грла ситне стоке. Идеал доброг домаћина у целом сливу Драговиштице био је да има што више пашњака, што више крупне и ситне стоке, што више чељади као радну снагу. На пашњацима на Црмооку, Бесној кобили и Милевској планини одјекује фрула чобана и звук меденица, на њивама са натегнутим житом одјекује жеталачка песма, а зими на поселима опет песма момака и девојака.

Добри домаћини, да би сачували овакав благодет стоке и берихета, веровали су да приношењем молитве и дарова цркви добијају благодет и милост од Господа Бога, који ће да им све то сачува и продужи живот на земљи. Славили су Светог Ђорђа, јер је то слава за здравље ситне и крупне стоке. У многим селима постоје опште, заједничке славе а многи од храмова посвећени су светом Ђорђу.

У селу Топли Дол храм Светог Ђорђа служио је тога дана општу сеоску славу за здравље ситне и крупне стоке.

Дакле, описани верско-религиозни обичаји у вези са празником С. Ђорђа, који је установила православна црква, имали су утицај на развој сточарства и земљорадње, тако што су се ти обичаји појавили баш код сточарског и земљорадничког дела становништва и обратно, тако развијено сточарство и земљорадња имало је повратни утицај на обичаје као надградњу сточарства, као дела економског живота становништва и узајамно се допуњавали и утицали.

Описани народни обичаји и сав живот у вези са њима, изводе се по неписаним правилима понашања. Удруживање ситне стоке на одређено време није обавезан обичај, као код других, где је санкција за повреду обичаја, ко се не понаша по том неписаном правилу, одбацивање и игнорисање из заједнице. Међутим, код оних који су се удруживали вољом свих учесника у бачији, има обавезно правно дејство, морају се понашати по правилима која владају од памтивека, а то је да удруже своју стоку, да удруже млеко, да заједнички производе сир, маслац и дају одређену количину крме и соли и учествују у заједничким трошковима, сразмерно количини млека коју уносе у заједницу и у тој сразмери учествују и у добијању количине маслаца и сира.

Општи, заједнички елемент у повезивању људи у социолошком смислу је поседовање ситне стоке, коза и оваца, које се удружују привремено, који повезује људе у једну друштвену заједницу, махале или села. Тако удружени тим заједничким елементом, власници стоке добијају екномску корист, повезују се солидарно. Између чланова те економске сточарске заједнице нестају сви сукоби, трвења, парничења, крвни деликти, свађе, праштају један другоме и међу себе уносе милост, трпеливост и повезују се

у једну јединствену правну, социолошку и економску заједницу. У таквој заједници повезани заједничким интересима (економском коришћу сразмерно свом уделу у тој заједници) сељаци сточари су мотивисани да увећавају своја стада, своје пашњаке, чељад, да буду захвални цркви св. Ђорђа, да славе домаћу и заједничку славу у селу — Св. Ђорђа.

Све описано у вези са празником Св. Ђорђа, постојало је негде до 1954. год., а након тога, започело је да се гаси. Тихо и невидљиво омладина је отишла у индустријске центре а сточни фонд је нагло смањен. Пошумљавани су и они пашњаци и оранице, који нису били подложни ерозији. Зато су уместо жита на њивама никле борове шуме. Поремећен је вегетациони систем. Нестало је њиве са житом, жеталачке песме, нестало је чобанске фруле и звука меденице на пашњацима, а тиме су се угасили и народни обичаји у вези са празником Св. Ђорђа.

LA VIE ET LES COUTUMES POPULAIRES LIÉES A LA FÊTE DE ST GEORGES DANS LA RÉGION DE BOSILEGRADSKO KRAJISTE

Dans la présente contribution sont exposées les coutumes pratiquées par la population chrétienne dans la région de Bosilegradsko Krajište de puis les temps immémoriaux jusqu' aux années soixante de ce siècle, liées à Đurđevdan — fête de St Georges, protecteur du menu bétail. Ont été considérées les coutumes religieuses, les coutumes populaires concernant la célébration de la fête de St Georges, ensuite l'association du bétail d' un quarties (mahala) ou d' un village qui a lieu au printemps, ainsi que tous les aspects économiques, juridiques et sociologiques en rapports avec l' association du menu bétail.
»Vranjski zbornik« — 28 cicera petit — aster
Sekulovski, 30. mart 1992. godine — šif 2

V. Stančev

ИВА ЛАКОВИЋ
ВРАЊЕ

ГРНЧАРСКИ ЗАНАТ У ВРАЊУ

УВОД

Положај града Врања у области Јужног Поморавља, као и повољни привредно-економски услови и комуникације учинили су да се Врање, нарочито по доласку Турака, развије у занатско-трговачки центар. Тако је Врање било познато као град разних заната од којих су се неки одржали и до данас.

Један од развијенијих заната био је и грнчарски који се одржао и до данашњих дана. Нарочито је био развијен у Пчињи. П. Томић и М. Филиповић у својој књизи „Горња Пчиња“ наводе да у неким доњопчињским селима има толико грнчара да својим производима могу подмити потребе те простране области. Тако наводе да је село Шапранце имало око 80 кућа од којих се 60 бавило грнчарством. „Године 1954. у Врању је било 13 грнчара“.¹ „Око 60-тих година градски грнчари у Врању напуштају грнчарски занат и почињу да се баве другим полсовима, а у Врање силазе сељаци из Врањске Пчиње“.² Нагла индустријализација учинила је да се овај занат нађе у фази изумирања. Потребе за глиненим понаг и почињу да се баве другим пословима, а у Врање силазе се да се овај занат нађе у фази изумирања. Потребе за глиненим посуђем постају све мање. Та је керамика била подешена и служила је за употребу на ватри при отвореном огњишту. Нестајање отворених огњишта учинило је ту врсту посуђа непотребном. Земљане судове заменили су метални и пластични. Може се рећи да се овај занат свео на производњу сувенира и саксија. Изменила се и техноло-

¹ Видосава Николић — Стојанчевић: Врањско Поморавље, Београд 1974 год.

² Персида Томић — Грнчарство у Србији, Београд 1983, стр. 36.

гија, тако да данас у неким грнчарским радионицама постоје калупи, односно машине за производњу саксија и тањира без грнчарског кола. Глеђ и боје се више не справљају на начин како је то чињено раније.

Данас се у Врању грнчарским занатом баве три грнчара: Душан Пешић, Милован Стошић и Славко Стојановић. Сва тројица су пореклом из пчињских села. По сећању Васе Михајловића, чија је радионица непрекидно радила од 1875 до 1976 године, у Врању је 60-их и 70-их година било 12 грнчара, а 1976 године када је он затворио радњу радила су само тројица.

ПРИПРЕМА ГЛИНЕ

Основна сировина у грнчарству јесте специјална врста земље позната под именом иловача или глина. Врањски грнчари је од давнина набављају у Сувом Дољу, код Врања. Раније је набављана и у Бунушевцу. Међутим, данашњи грнчари користе глину из Сувог Дола јер је најподеснија за обраду и по квалитету задовољава потребе грнчара. Експлоатација глине са овог терена се задржала све до наших дана. Глина се добавља тракторима.

Довежена глина се трпа у двориште грнчара непосредно до радионице. Може бити одложена директно на земљу или специјално за то израђеним местима. То је у ствари укопана рупа у земљишту правоугаоног облика произвољних димензија, тзв. калник. Обично је дубока око пола метра. Може бити и бетонирана. Земља се дотерује преко целе године кад се укаже потреба за њом. Пре него што почне да се користи земља се кваси тј. „кисне“, и полива водом неколико дана, зависно од временских прилика. Земља на тај начин добија потребну влагу, без грудвица је и боља је за прераду. Глина се обично прекрије пластичним најлоном, погодову лети да би одржала влагу и да се не би сушила на сунцу.

Добро навшена глина се затим одваја у „трупце“, веће комаде земље и односи у радионицу на даљу прераду. У радионици земља се сада меље. Млевење се врши на специјалној машини на електрични погон, која је доста једноставне конструкције. Састоји се од два дрвена рама који стоје на четири ноге. На горњој површини налази се браник у који су смештена два гвоздена ваљка. До пре 20-ак година ова машина се покретала ручно, тако да је са стране имала точак чијим су се окретањем покретали ваљци.

Растојање између ваљака је веома мало, 2—3 цм. На овој машини земља се меље најмање два пута. На тај начин она се пречишћава од корења и каменчића. Мањи каменчићи тако бивају самлевени, а већи остају на ваљцима и руком се одстрањују. Док се земља ставља одозго између ваљака повремено се кваси. Прерађена земља пада испод ваљака. Од тако самлевене глине сада се одвајају нешто мањи комади, а потом се на тезги месе ру-

кама, као што се меси хлеб. Мешење зависи од чистоће земље. Ако је тврђа и нечиста меси се дуже, све дотле док не постане хомогена и под прстима масна. У радионици Д. Пешића овај посао више се не обавља ручно. Он је пре неколико година набавио тзв. плужну пресу која гњечи глину. Овако прерађена глина спремна је за обликовање производа.

АЛАТ

Грнчари обично имају посебну просторију у кући која се претвара у радионицу. Ту је смештено грнчарско коло и алат којим се служе приликом израде производа. Алат је остао скоро исти онакав којим су се служили и најстарији грнчари. Ту углавном нема алата фабричке производње, него га сами грнчари праве и прилагођавају својим потребама. Једино је употреба струје омогућила покретање грнчарског кола на електрични погон, а не ногом. Од врањских грнчара Милован Стошић још користи стари начин, односно ножно покретање ножног кола.

Неопходан алат у свакој грнчарској радионици је: тезга, грнчарско коло, жица, рубић, бочило, ракља, мазнић, шипка, имзикало, ћортек, пумпица, рог, цреп.

Тезга је у ствари радни сто на који је причвршћено и грнчарско коло. Направљена је од дрвета. Обично је смештена поред прозора како би мајстор имао довољно светла при раду. Може бити различитих димензија. На левој страни тезге је грнчарско коло поред кога се налази клупа, столица на којој грнчар седи или се ослања при раду. На тезги се још меси земља, одлажу се тек урађени производи и одлаже алат.

Грнчарско коло се налази на левој страни тезге и причвршћено је уз њу да не би вибрирало при раду. Веома је једноставне конструкције. Састоји се из два точка и металне шипке, вретена којим су спојени. Точкови се обично израђују од неког тежег дрвета, храстовог или ораховог. Мада горњи точак, табанче, може бити израђено и од метала, може се скидати и бити различитих димензија, зависно од облика и величине производа који се жели добити. Доњи точак је обично дупло већи од горњег и око њега је кајиш који је повезан са електромотором. Доњи и горњи точак повезани су металном шипком. Цела висина грнчарског кола је негде до појаса. Тезга је на мало нижој висини од горњег табанчета, а доњи точак је неколико центиметара одвојен од земље.

Лопатица је врста ширег дрвеног ножа и служи за скидање већих судова са кола (ђувеч, тенџера. . .).

Жица је обично парче тање жице, које служи за скидање предмета са кола.

Рубић је парче штављене овчије коже. Служи за обликовање обода суда и удубљивање хоризонталних линија на судовима приликом украшавања.

Бочило је метална плочица квадратног облика различитих димензија. Служи за обликовање, „бочење“ судова са спољне стране. Осим овог постоји и бочило за тезгу. Оно стоји испред мајстора забодено у тезгу између дасака. Служи за брисање руку мајстора. Приликом рада на рукама мајстора се гомила отпадак расквашене и мекане земље. То мајстору смета при раду те, га скида о бочило на тезги.

Сл. 1 Машина за млевење земље

Сл. 2 Грнчарско коло

Ракља је од дрвета. Направљена је у облику праћке чији су краци спојени жицом. Служи за пресецање сиска на тестијама и ибрицима, као и за скидање вишка земље са грнчарског кола.

Мазнић је парче гуме полукружног облика. Служи за давање завршног облика унутрашњости плитких судова (ђувеч, чанак. . .).

Шипка је дрвени штапић вретенастог облика и служи за бушење дршки за сисак тестије.

Имзикало је дрвени штапић за бушење сиска тестије и ибрика. Са другог краја је штапић пљоснат и служи као ножић за скидање сиска са грнчарског кола, пошто се они посебно праве.

Портек је мали дрвени ваљак стављен на дрвени штапић или жицу. Служи за шарање судова. Ваљак се једноставно повлачи по површини суда остављајући шаре.

Пумпица је гумена, округлог облика и на једној страни има продужење кроз које притиском на пумпицу излази боја.

Рог неке животиње са перцетом на врху којим се шара посуђе.

Цреп је земљани суд облика ђувеча. Налази се на тезги до грнчарског кола и служи за држање воде у којој мајстор кваси руке.

ИЗРАДА ГРНЧАРСКИХ СУДОВА

Добро самлевена и умешена глина спремна је за обликовање производа. Од прерађених „трупаца“ мајстор узима „гукe“ у виду лоптица. Њихова величина зависи од предмета који ће се изградити. Гука се једним замахом руке ставља на табанче. На средини табанчета је уцртан мали круг како би се лакше центрирала стављена земља. Табанче се претходно овлажи водом.

Кад пусти точак у покрет грнчар најпре направи ваљкасто тело држећи га обема рукама споља. Затим, зависно од облика суда који жели добити, користи различите покрете руку. Ако жели снизити већ добијено ваљкасто тело, онда се палац леве руке положи на врх масе, а прстима десне руке притисне палац леве руке. Ако треба издубити, онда се почне дубити са оба палца држећи остале прсте око глине. Кад се направи већа рупа, онда се ставе три прста леве (осим малог и палца) и два десне руке (кажипрст и средњи) у унутрашњи део суда, а остали прсти споља. Или се сви прсти ставе унутра, а палчеви споља. Затим лева рука остаје споља, а десном се узима бочило и обликује суд.

Врло је интересантна израда ђувеча. Прави се из два дела, посебно обод, посебно дно. Кад се земља стави на табанче, распростре се по колу. Дно се обликује округло, зависно од величине ђувеча. Затим се жицом одвоји од табанчета и остави на тезгу. Онда се израђује други, елипсасти део ђувеча. Гука земље на колу се буши и то све до дна, не остављајући дно. Кад је то готово лопатицом се скида са табанчета и оставља на тезгу. Затим се поново дно ставља на табанче, а на њега горњи део ђувеча који дотерују у елипсасти облик. Затим се лепи за дно ђувеча. Пошто је дно округло, а обод елипсаст, шипком се одстрањује вишак дна и обликује према горњем. Тиме је израда завршена. Ђувеч се лопатицом скида са табанчета и носи на сушење.

Неки већи судови као што су велики ђупови, полкопци казана за печење ракије и др. израђују се из два дела, па се после спајају. Дршке на грнчарским производима такође се производе посебно и додају већ израђеним и полусувим производима. Сисак за тестије такође се израђује посебно. Шипком се избуши дршка и трбух тестије. Затим се на шипку стави сисак и уз помоћ воде се замаже место спајања. Шипка за то време остаје унутра да би се сачувала шупљина.

У грнчарским радионицама у Врању данас постоје и машине, односно калупи помоћу којих се производе саксије и тањире без употребе грнчарског кола.

Сл. 3 Сушење грнчарских производа

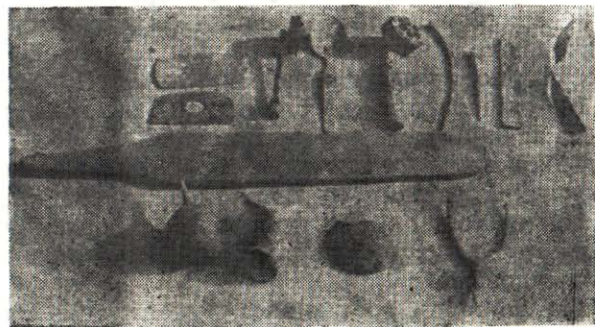
Сл. 4 Камен (ручица) за мљење боја и глећи

Овако обликовани судови носе се на ваздушно сушење. Може се обављати преко целе године. Судови којима треба додати сисак или дршку мало се просуше, па им се онда додају делови и тад се износе на сушење. Међутим, ако је јако сунце, не смеју остати дуго јер долази до пуцања земље. Најбоље је ако се суше унутра на даскама поређаним на одређеном растојању како би ваздух циркулисао између судова. Повремено мајстор долази и контролише да ли су судови суви и спремни за печење.

На неколико начина може се видети да ли је суд сув; гребањем суда рецимо. Уколико оставља видљив траг, значи да још није сув. И по боји се може видети да ли је суд сув. Уколико је боја земље светлија, значи да је суво. Време сушења зависи од временских услова. Зими оно траје и по десетак дана, а лети два-три дана. Време сушења зависи и од дебљине суда.

УКРАШАВАЊЕ И ГЛЕЂОСАЊЕ СУДОВА

Када су судови потпуно суви, приступа се њиховом украшавању и глеђосању. Од врањских грнчара Милован Стошић још користи камен (жрвањ, ручницу) за млевење боја и глеђи, а делимично их сам справља. Остали купују готове. Глеђ се раније спре-

Грнчарски алат

мала на следећи начин. Олово од кога се прави глеђ углавном се набављало у Цељу. Олово се стави у вршник и стави се на јаку ватру да „прегара“. Ватра мора бити врло јака, да би се олово отопило. На један килограм овако припремљеног олова додаје се 300 грама белог камена, белутка. А белутак за глеђ и подлогу се добро искисели у води и процеди кроз платно и додај се оксиду. Све се то стави у жрвањ и меље се. Уколико се жели глазура у боји, додају се различити састојци, односно земљане боје којим се судови и боје.

За добијање црвене боје и глазури користи се црвена земља која се претходно кисели у води и цеди кроз платно. За добијање зелене боје користи се бакар. Он се ставља у пећ да прегори и претвори у прах. Затим се меша са водом и меље на камену. На један килограм глеђи ставља се 80 грама бакра. Жута глазура се добија од камена који се набављао у околини Прешева. То је у ствари оксид хрома. Камен се истуца и самеле у жрвњу. За добијање мрке боје користио се графит набављен у Цељу. Спрема се на исти начин као и остале боје, а на један килограм глеђи ставља се сто грама графита.³

³ Податке о томе како су се раније справљали глеђ и боје добила сам од Васе Михајловића, који ми је испричао како је то рађено у време кад су његов деда и отац радили, а и он док је имао своју радњу.

Камен за млевање боја и глеђи се састоји од два камена точка постављена један на други. Доњи точак је већи и околно има обод, односно браник који је служио да се самлевена глеђ не проспе. Горњи камен је нешто ужи и на средини има мањи отвор у који се сипају боје и глеђ. Између каменова је правоугаони каменни нож. Горњи камен се окреће помоћу једног вертикалног дрвета које је једним крајем углављено у доњи камен, а другим је повезано са таваницом ако је смештен унутра или као што је код М. Стошића о стабло испод кога се налази. Жрвањ може бити и на електрични погон. Млевање се врши уз стално додавање воде, тако да је самлевена глеђ текла кроз „олук“ доњег камена и сливала се у посуду постављену испод камена.

Судови се украшавају удубљивањем, рељефним и перфорираним украсима и бојама.

Урезивање се врши различитим предметима, ножем, шиљком, ноктом, ћортеком. Ћортеком се шара док је суд још на грнчарском колу и док се још окреће прислони се ћортек уз саму ивицу остављајући шаре по површини. На тај начин праве се хоризонталне шаре по судовима.

Отискивање се врши по ободима ћупова, тенџера, саксија једноставним притиском прстију на свежу глину.

Раније је много чешће вршено рељефно украшавање. Нарочито је вршено по ћуповима и ракијским казанима. Налепљивани су обручеви па су затим отискивани прстом или зарезивани ножем. Мали глеђосани бардаци или свадбени кондири нарочито су украшавани. Народни музеј у Врању поседује неколико таквих кондира. Додавани су различити украси — цветови, розете, вијугаве траке, гроздасти, зооморфни, антропоморфни украси. . . Данас је таквих украса веома мало.

Перфорирани украси углавном се изводе на кадионицама, по судама за икебану. . .

Најчешће украшавање је ипак бојом и што рогом, четком прскањем и украшавање сливањем. Шарање рогом или будучетом и пумпицом врши се на следећи начин: стави се суд на табанче у покрету па се рогом или будучетом, почињући одоздо, праве концентрични кругови или спирале. Затим се на одређеним растојањима праве вертикалне линије. То је тзв. „извежена“ шара. Тако се могу правити и цик-цак линије, кружићи, таласасте линије и др. Високи судови, рецимо лонци, шарају се и тако што се ставе на грнчарско коло обрнути наопако. Затим се узме боја у шољицу или кашику па се са ивице суда пусти да се слије низ суд. Из каквог ће се суда сипати и колико зависи каква се шара жели, ужа или шира. Шара почиње полукружно и завршава се шиљасто. Сувенири, саксије, тањира фарбају се поликолором или бетолимом и безбојним лаком.

Међутим, врањски грнчари данас углавном не справљају боје и глеђ него купују готове. Глеђ се набавља у Бугарској, Злетову, Трепчи, Бору. У глеђ се додају кварцни песак набављен у

Злетову. На један килограм глеђи додаје се 300 грама кварцног песка. То се меша док се не добије уједначена маса и процеди се. Затим се додаје брихамент набављен у апотеци, 300 грама на један килограм глеђи. Додаје се да би се добио лепши сјај. Ако нема брихамента додаје се „ћерпан“ (хромит) који се набавља у Прешеву.

Сл. 5 Грнчарска пећ

Сви предмети се не глеђошу целом површином, већ само поједини делови. Тестије, бардаци, кондири нпр. глеђошу се само у горњем делу са спољашње стране, тањира са унутрашње стране, ђувечи унутра и споља. Сувенири са глеђошу! целом површином.

ПЕЧЕЊЕ СУДОВА

Кад се судови добро осуше и украсе, тада су спремни за печење. Пеку се два пута по 24 часа на температури од 850 до 900° Ц. Први пут се пеку пошто се украсе, а други пут после глеђосања. Судови се пеку у посебно за то грађеним пећима, зиданим од цигле. Пећи су углавном грађене уз шупу, непосредно до радионице, али могу бити и на отвореном. Делимично су укопане у земљу. Рађене су из два дела. Четвртостог су облика. Доњи део пећи је уствари ложиште. Са спољне стране је отвор у који се стављају дрва за ложење. Користе се искључиво букова дрва.

Изнад ложишта је патос који има отворе кроз које пролази пламен, дим и топлота приликом печења. Патос је на висини од 50—80 центиметара изнад ложишта. Број отвора на патосу је произвољан и зависи од величине пећи.

Изнад тог патоса је други део пећи у који се слажу судови. Прво се слажу судови који су већи и они који се пеку једанпут (поклопци за ракијске казане, саксије, оцаи. . .). Наређани судови се затим затрпају поломљеном грнчаријом и отпацима. Отвор се такође затвори. Изнад овог дела пећи је засвођен кров са више димњака. На пећи се налази и један отвор тзв. „огледало“ кроз који се гледа да ли је посуђе печено. „Огледало“ се отвара само кад се жели видети да ли је посуђе печено. С обзиром на то да је у фуруни мрак, мајстор кроз огледало убацује један упаљени угарак, који својим пламеном осветли унутрашњост фуруне и наслагано посуђе. Уколико се посуђе сјаји, онда је печено. И по пламену који избија из оцака мајстор може да види да ли је посуђе печено. Избијање црвеног пламена без дима знак је да је посуђе печено.

По завршеном печењу пећ се отвара и оставља да се охлади. Посуђе се затим вади и класификује. Добро испечено посуђе је релативно лако.

ВРСТЕ ГРНЧАРСКИХ ПРОИЗВОДА

Од глине је могућа израда веома разноврсних предмета. Некада није било ни једног домаћинства без оваквих судова. „Врањски грнчари памте да је некада израђивано 75 различитих производа“.⁴ Може се рећи да је врањско грнчарство најтипичније за јужноморавско грнчарство. Од плитких судова највише су израђиване плитка и дубока тава за кување на отвореном огњишту. Са уношењем штедњака ови судови су замењени дубљим судовима. „У Јужном Поморављу плитак суд, широког дна, био је у широкој употреби до првог светског рата. У њему се лекло и јело под сачем. Потиснули су их пиротски ђувеч и дубља чанколика тава уског дна, јер су подесније за пећнице и штедњаке“.⁵

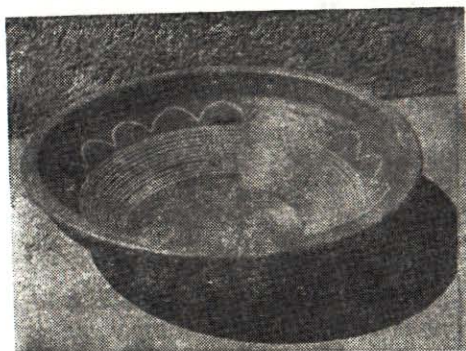
За јужноморавско грнчарство карактеристична је израда великих лонаца без дршке и кратког врата и израда великих ћупова типа питоса запремине и до 150 литара. Служили су за жито, брашно, купус, паприку, грожђе, за зимницу. . . Рађени су и ћупови „врло широког и ниског врата, неглеђосани, у коме „кисне“ тесто за хлеб“.⁶ Затим, израђивана је и врста ћупа „са сиском на рамену у коме се скупљало млеко за сирење и вађење мас-

⁴ П. Томић — Грнчарство у Србији, Београд 1983, стр. 40.

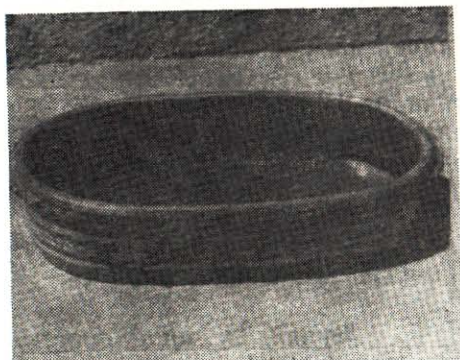
⁵ Исто, стр. 164.

⁶ Исто, стр. 169.

ла⁷. Наравно, они се данас више не производе, јер су их заменили дрвени и пластични судови. Карактеристична је и израда капака за ракијске казане, који се и данас производе.

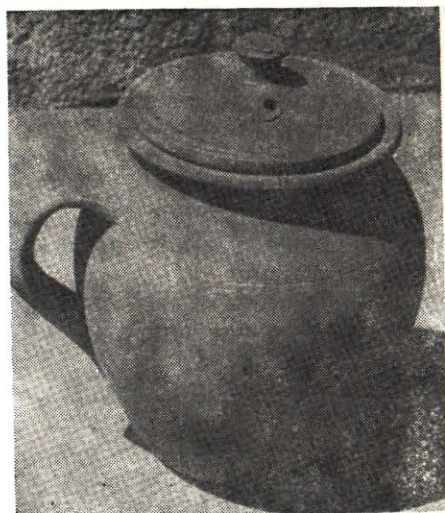
Сл. 6 Бувеч (Бувечка)

Сл. 7 Бувеч (Лицкасти)

Сл. 8 Котлајка

Сл. 9 Грне

У целој јужноморавској области, па тако и у Врању, израђују се тестије и бардаци. Тестија је била главни суд за воду. У

⁷ Исто, стр. 169.

њој се доносила вода са извора или бунара. Тестије и бардаци се израђују и данас.

Међутим, нагла индустријализација је учинила своје, тако да 60-их година грнчари напуштају своје занате и почињу радити по фабрикама. Самим тим смањује се и број и врсте грнчарских производа. Многи предмети су изобичајени. Нестали су судови који се употребљавају на отвореном огњишту. Данас ће ретко која домаћица да кува у земљаном суду. Таква јела могу се наћи још у националним ресторанима. Тако неки врањски ресторани и угоститељски објекти кувају или послужују храну у земљаним судовима. Углавном су то ђувечи и чиније разних димензија.

Посуђе које сада у Врању производе грнчари је:

Плитки судови

— Ђувеч, ђувечка, посуда за спремање хране. Елипсастог је или округлог облика различите величине. Обавезно су глеђосане споља и изнутра и украшене бојом. На фотографији бр. 6 је ђувеч који је урадио Милован Стошић. Бок се шири укосом. На боку је појас концентричних кругова пресечених на четири места са пет вертикалних линија. Завршава се таласастом линијом. Глеђосан изнутра и по ободу браон глеђи. Пречник дна 15 цм, пречник венца 32 цм, висина 9 цм.

На фотографији 7 је елипсаста (липкаст) ђувеч. Овалног је облика са две ушке са стране и појачаним рубом. Глеђосан је споља и изнутра зеленом глеђи, а украси су жути. Споља су три праве паралелне линије и преко њих једна таласаста. Пречник дна 30:17 цм, висина 7 цм.

— Тенџера, претеча данашњих шерпи. Служе за кување. Глеђосане су и имају дршке. Могу имати и поклопац и различитих су величина.

— Подметачи за саксије, украсни тањира, разне чиније, чанци, посуде за икебану. . .

Дубоки судови

— Лонац за спремање хране. Различитих је величина и може имати једну или две дршке. Глеђосан је и украшен.

— Ђупе, врста малог лонца за киселење млека. Без дршки је.

— Шољице и чаше различитих величина. Глеђосане су и украшене.

— Саксије различитих величина.

— Ђуп, различитих је величина и облика. Са дршкама је или без њих, са издуженим или кратким вратом и различитим трбухом.

— Бокали се данас углавном производе као сувенири те су стога украшени и глеђосани.

— Котлајка је дубока посуда са једном лучном дршком. Служи за држање течности. Глеђосана је споља. На слици бр. 8 је једна таква котлајка. Са лучном је дршком, без врата, са поклопцем и дугметом на њему. Преко средине украшена једном цик-цак линијом. Споља преливена светлосмеђом глеђи (осим поклопца). Пречник дна 8,5 цм, пречник обода 14 цм, висина 26 цм.

— Каленица је у ствари дубља чинија и користи се за служење салате и других јела.

— Грњ је дубоки лонац у коме се кува пасуљ. Неглеђосан је и неукрашен. На слици 9 је грње ниског бока са венцем профилисаним за поклопац. Са стране има једну ручку. На поклопцу једну рупицу за пару. На боку две концентричне урезане линије. Неглеђосан. Служи за кување. Пречник дна 9,5 цм, пречник бока 18 цм, висина 18,5 цм.

Судови са грлићем

— Тестија, каначе је посуда са грлићем и ручком за воду. Глеђосане су и украшене споља.

— Кондир, бардак је посуда са грлићем и ручком и служи за ракију. Такође је глеђосан и украшен споља. На слици 10 је кондир лоптастог бока и прстенастог дна. Украшен је рељефним украсима у виду гајтана налепљених на бок и три тачке са сваке стране. Глеђосан зеленом бојом, а украшен сливањем жуте и црвенкасте боје низ бок. Пречник дна 7 цм, пречник бока 13 цм, висина 24 цм.

— Оканица је дубоки суд са једном ручком са стране. Користи се за вино. Оканица на слици 11 има сисак извијен од врата и додату преграду — капак. Глеђосан је зеленом бојом. Испод сиска су налепљени тачкасти украси и један украс у облику венца. Пречник дна 8,5 цм, пречник бока 17 цм, висина 21 цм.

— Чутуре, пљоске за ракију.

Разни други предмети

— Сланици различитих облика и величина, глеђосани и украшени.

— Поклопац за казан за печење ракије (сл. 12). Поклопац има две луле које су на врху профилисане. На боку су три концентрична обруча, налепљена и украшена отискивањем прста. Са стране су две ушке. Глеђосан тамномрком глеђи. Пречник дна 47 цм, висина 42 цм.

— Свећњаци.

— Пепељаре.

- Посуде за икебану.
- Кадioniце.
- Шкропилнице.
- Чунак за оџак.
- Касице за скупљање металног новца.
- Различити предмети зооморфних и антропоморфних облика.

— Зидни украси са ликовима познатих личности: Његош, Хајдук Вељко, Вук Караџић. На слици 13 је украс за зид са ликом П. П. Његоша. Рађен је и обликован рукама, без употребе грнчарског кола. Бојен је поликолором браон боје. Позади има једну зачаклу за вешање о зид. Висина 17 цм.

И Народни музеј у Врању има богату збирку грнчарства. Ту је једна црепуља рађена без употребе грнчарског кола. Не зна се тачно време настанка. Зидови су мало искошени. Унутрашњост релативно прецизно обрађена. (Сл. 14, ИБ 1312). Пречник дна 47 цм, пречник обода 50 цм, висина 8 цм.

Сл. 10 Кондир

Сл. 11 Оканица

Од плитких судова ту су пар ђувеча, једна плића шерпа и једна већа тепсија (сл. 15, ИБ 1339). Изнутра је глеђосана браон глеђи, а украшена жутим таласастим, кружним линијама и крупнијим тачкама смештеним у кругу дна суда. Пречници 21,5 : 28,5, висина 4 цм. Од дубљих судова Музеј поседује ћупове разних димензија, бокале, ибрике, тестије, бардаке, цезве, грне, шерпе, лонце, по-

те, оканице, врчве. . . На слици 16 (ИБ 1353) је свадбени кондир из Давидовца код Врања који је урадио непознати грнчар из села Шајинце крајем XIX века. Трбух је јако заобљен. Дршка је широка и ојачана. Сисак је на предњој страни по вертикали проширен делом са отворима кроз које се провлаче кратки нанизани нешто крупнијих зрна седефа. Нанизани веће дужине са ситнијим зрнима седефа јављају се у подножју сиска као и на реповима два голуба који су израђени уз сам врат суда. Трбух је украшен са четири кружна поља оивичена посебним комадима глине са нарезаном површином. У бочном и централном пољу перфорацијом се издвајају кружни орнаменти са троугластим одсечцима. По целој површини суда јављају се крстасто украшени кружићи. Глеђ је жуте боје са местимично нанесеном зеленом бојом. Пречник дна 8,5 цм, обим 52,5 цм, висина 26 цм.

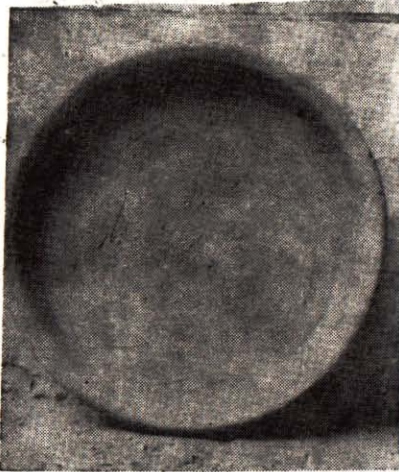
Сл. 12 Поклопац за ракијски казан

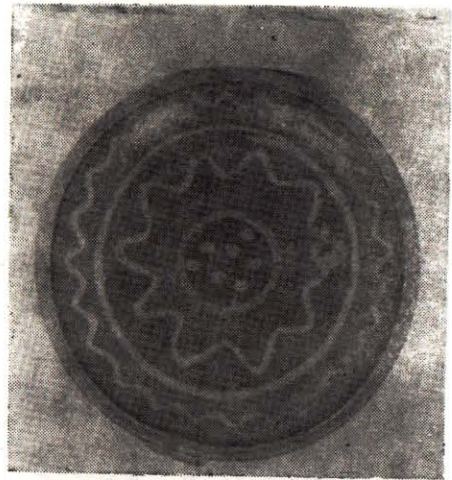
Сл. 13 Украс за зид са ликом П. П. Његоша

Други кондир (сл. 17, ИБ 1317) је велике запремине и служио је за држање ракије. Дно је округло, незнатно увучено, а трбушасто заобљени зидови при врху се нагло сужавају и прелазе у шири врат са израженим ојачањем у облику прстена на средишњем делу врата. Дршка је мало искошена. Пипак је масиван, такође искошен са ојачаним отвором, у горњем делу повезан са вратом. Зидови су украшени са 13 концентричних „налепљених“ обручева украшених урезивањем. Суд је потпуно глеђосан црном глеђи и рађен је почетком XIX века. Пречник дна 20 цм, висина 62 цм, обим 122 цм.

Бокал за вино (сл. 18, ИБ 1346) глеђосан је споља тамно браон, а унутра мркозеленом глеђи. Трбух је у средњем делу мало заобљен, а од половине се исправља и прелази у широки, високи врат са ојачаним отвором. Врат и отвор су обликовани у непотпуно затворени сисак за отицање течности. Дужа, заобљена дршка је постављена косо. На делу трбуха и врата, супротно од дршке, изведен је рељеф у облику стилизоване вегетабилне орнаментике са тролистастим орнаментом на трбуху и два једнолиста на врату. Пречник дна 8 цм, висина 19,5 цм, пречник отвора 10 цм.

Сл. 14 Црепуља

Сл. 15 Тенџија

Други бокал (сл. 19, ИБ 1332) је глеђосан жуто, а по ивицама отвора светло зелено. Бокал има изразито заобљен трбух, висок и широк врат чији је предњи део обликован у канал за отицање течности. Велика, искошена дршка је фиксирана за средишњи део врата. На делу трбуха, супротно од дршке, изведена је стилизована гранчица. На врату се налазе још две такве гранчице. Украшавање је изведено црвеном бојом. Бокал је израђен почетком XX века. Пречник дна 11 цм, пречник отвора 13,5 цм, висина 27 цм.

У музејској збирци је и један ибрик из Врањске Бање, урађен почетком XX века (сл. 20, ИБ 1349). Од средине зидови се сужавају и прелазе у отвор обликован антропоморфно са малим отвором и израженим „каналом“ за отицање течности. Дршка је велика са једним сиском на њој. Ибрик је украшен вегетабилном декорацијом у облику лишћа, накнадно налепљеним на суд. У средишњем делу врата, на супротним странама су натписи „Врање“ и „Бања“. Орнаментика је златножута, а остали делови суда су глеђосани браон глеђи. Пречник дна 9,5 цм, висина 28 цм.

У Музеју је неколико цезви, а једна од њих је израђена почетком XX века (сл. 21, ИБ 1343). Служила је за кување кафе, чаја и ракије. Није глеђосана. Зидови су трбушасто заобљени, обод разгнут. На једном делу врат и обод су сужени и формирани у облику „канала“ за отицање. Дршка полази од најширег дела трбуха и завршава се спајањем са ободом. Пречник дна 7,5 цм, пречник обода 6 цм, висина 10 цм.

Сл. 16 Кондир

Сл. 17 Кондир

Ђупови су различитих облика, величина и намена. На слици 22 (ИБ 1328) је ђуп за кување јела. Заобљен врх се до средине шири, а затим сужава и прелази у изражени врат. Од средине трбуха до подножја врата постављене су на супротним странама две дршке. Унутрашњост и горњи део спољашности украшени су светлијом и тамнијом глеђи. Пречник дна 11 цм, пречник обода 9,5 цм, обим 55 цм, висина 20 цм.

Поред кадионица, свећњака, од предмета сакралног карактера ту је и један кућни иконостас („црквиче“, сл. 23, ИБ 1151), који је 1910 године израдио грнчар Богосав Крстић у радионици Ђорђа Крстића у Врању. Код њега је радило и неколико грнчара из Пирота. Иконостас је функционисао тако што је у унутрашњост стављано кандило или тамјаница, у свећњацима свеће, па је све горело у време Св. Спиридона. Поред иконостаса се обично налазила и кућна икона. Централни део иконостаса је фигура Св. Спиридона, заштитника грнчарског заната. У подножју фигуре су два

голуба са раширеним крилима, а са стране два овална, кратка свећњака. Иконостас је претежно глеђосан жутом, а поред ње браон и зеленом глеђи. Висина 43 цм, обим 83 цм.

Сл. 18 Бокал

Сл. 19 Бокал

Сл. 20 Ибрик

Сл. 21 Цезва

ПРОДАЈА ГРНЧАРСКИХ ПРОИЗВОДА

По сећању Васа Михајловића, у Врању су некад грнчари своје производе продавали испред куће или на пијацама. Он је имао свој дућан у коме је продавао своје производе. Данашњи грнчари их углавном продају пазарним даном на пијаци. Ређе раде по на-

Слика 22. Буп

Сл. 23 Иконостас

руџбини: саксије за цвећаре, кадионице за цркве, чиније и ђувече за угоститељске објекте. . . Посуђе се товари и разноси у Врање и околна места када је пијачни дан: у Врању суботом, у Владичином Хану и Сурдулици петком, у Куманову четвртком, у Предејану средом. Продаје се још у Лесковцу и Бујановцу. Раније се продавало и на Косову пијачним данима.

Иначе, грнчарски занат је углавном наслеђиван, тј. преносио се с колена на колена. Он спада у ред тежих заната и његово изучавање траје најмање три године. И данашњи врањски грнчари су своју вештину грнчарског заната наследили од својих дедова и очева, осим М. Стошића који је занат учио у Бујановцу. Свима њима то је једино занимање и углавном га сами обављају. Чланови породице помажу у добављању земље, продаји производа и др.

⁸ Радмила Стојановић, *Грнчарски занат у Лесковцу, Лесковачки зборник III*, Лесковац 1963, стр. 85.

Kao и све занатлије, и грнчари су имали своју славу. То је Св. Спиридон. Према једном предању он се мучио да направи лонац од земље, али како у томе није никако успевао, почео је да плаче. Његове сузе су кануле на земљу што је помогло да је лакше обликује. То му је дало повода да се почне користити водом. И како је помогао и олакшао рад грнчарима, то је узет за њиховог свеца.⁹

LE MÉTIER DU POTIER A VRANJE

— R é s u m é —

Un des métiers développés à Vranje jusqu' au milieu de ce siècle était aussi celui du potier. Cependant, l'industrialisation rapide a fait que ce métier se trouve dans la phase de disparition. Ainsi, à Vranje il y a aujourd' hui trois potiers: Dušan Pešić, Milovan Stošić et Slavko Stojanović. Ces potiers se procurent la terre glaise dans la localité de Suvi Dol d' où on l' apportait au passé. Pendant quelques jours on arrosait la terre et ensuite on la pétrissait, malaxait et moulait pour qu' elle soit prête pour le façonnement des pots. L' outillage qu' utilisent les potiers de nos jours est resté presque identique à celui qu' utilisaient les potiers au temps jadis. Les outils indispensables dans chaque atelier de potier sont: l' établi, la roue de potier, le fil de fer, »rubić«, »bočilo«, »raklja«, »maznić«, »čortke«, »pumpica«, »rog«, »crep«.

De la terre glaise préparé on sépare les »blocs« qu' on met ensuite sur la roue de potier pour le façonnement. Après le séchage à l' air, les vases sont ornés, colorés et vernissés. Le vernis et les couleurs sont aujourd' hui achetés, tandis qu' autrefois les potiers les préparaient eux-mêmes et les broyaient dans un moulin à bras, spécialement fait à cet effet. A la fin les vases étaient cuits dans les fourneaux spéciaux. Les pots qu' on fait de l' argile sont rarement utilisés aujourd' hui dans les ménages et sont moins variés. On peut dire que le métier de potier est réduit à l' heure actuelle à la production des souvenirs. Le Musée national à Vranje possède une riche collection des produits de poterie. Les potiers vendaient autrefois leurs produits devant leurs ateliers et leurs maisons, tandis qu' aujourd' hui ces objets sont vendus aux marchés à Vranje et aux environs de cette ville.

Iva Laković

Г Р А Б А

ЈОВАН ХАЦИ ВАСИЉЕВИЋ

МОЈЕ УСПОМЕНЕ НА КРАЉА МИЛАНА

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

I

(Јован Хацивасиљевић рођен је у Врању, 18. октобра 1866. год. Његов отац, Хаџи Василија је из породице Погачаревића, а мајка Катарина је ћерка кумановског иконома Димитрија.

Школовао се у Врању, Куманову, Лесковцу и Нишу. У Београду је завршио Велику школу, историјско-филозофски одсек. Докторирао је у Бечу 1898. г. одбранивши дисертацију „Драгиша и Константин Дејановић и њихова држава“.

Писањем се почео бавити веома рано, још као гимназијалац и прве радове објавио у „Братству“.

Државну службу је почео у Министарству иностраних послова, као писар конзулата у Битољу и Скопљу, где је већ прикупао грађу из етнографије крајева који до тада нису били проучавани. Радио је и у Министарству просвете и редакцијама београдских листова. После пада Обреновића изгубио је државну службу и од 1904. г. до 1940. био секретар Друштва Свети Сава.

Са српском војском у Првом светском рату прешао је Албанију и у Солуну био секретар за инострану кореспонденцију I армије.

Био је уредник и сарадник часописа „Братство“ и „Јужни преглед“. Већи део живота провео је у Београду, где је и умро 1948.г. у дубокој старости, без пензије, у оскудици, усамљен, као и већина умних људи. Означен у послератном добу као велики српски националиста, дуго је био за- постављен и заборављен и у свом родном граду.

Написао је и објавио преко 200 радова из историје и етнографије Врања, Јужне Србије и Македоније. Обимно научно дело Јована Хацивасиљевића показује широко поље интересовања које је аутор имао пишући о просветним, политичким, културним приликама, споменицима културе, ношњи, обичајима, трговини, миграцијама, турској управи, зверствима окупатора и др.

Многи његови радови иако су каснијим и новијим истраживањима превазиђени, остали су незаобилазни у сваком озбиљнијем проучавању прилика у Јужној Србији и Македонији деветнаестог века.

Поменућемо само неке значајније и обимније радове Јована Хацивасиљевића: „Јужна Стара Србија“ I — Кумановска област, 1909; II — Прешевска област, Београд, 1913. г.; „Бугарска зверства у Србији 1915—1918“, Нови Сад 1919. г.; „Скопље и његова околина“, Београд, 1930. г.; „Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку до 1878“,

Београд, 1928. г.; „Прилеп и његова околина“, Београд 1927. г.; „Српска војска у Европском рату 1914—1918“, Београд 1919. г.; „Муслимани наше крви у Јужној Србији и Македонији“, Суботица 1929. г.

Заоставштина Јована Хаџивасиљевића, његови рукописи, лични предмети, као и веома богата лична преписка налазе се на више места. Један део се чува у Музеју Врања и Градској библиотеци, док је већи део у приватној збирци једног Врањанца (који је желео да остане анониман) и чијом смо љубазношћу добили текст, **Моје успомене на краља Милана**. Део грађе, онај који се односи на период рада у Друштву Свети Сава, налази се у Архиви Србије. На жалост, богату библиотеку Јована Хаџивасиљевића, откупила је Цанкарјева заложба и налази се у Љубљани.

II

Спис **Моје успомене на краља Милана**, Јована Хаџивасиљевића у рукопису садржи осамнаест страна, није завршен и до сада у овом облику објављиван. Међутим, то се не односи и на све податке и чињенице које сазнајемо читајући текст. Наиме у „Аутобиографији“, Хаџивасиљевић пише о свом животу и раду помиње многе личности и догађаје, које срећемо и у овом спису, с тим што су у „Успоменама...“ издвојени и детаљније описани сусрети које је писац имао са краљем Миланом, или су у вези са последњим Обреновићима.

Из врло нечитког рукописа, вероватно писаног у старости, сазнаје се и много тога новог, што аутор у виду сећања излаже, на начин који обичном читаоцу може бити много занимљивија од праве историје. С тога је ова врста текстова, сећања, врло популарна, јер није оптерећена фактографијом, већ занимљивим појединостима из свакодневног живота људи онога времена.

Текст је пронађен у приватној збирци једног Врањанца, који је део заоставштине Јована Хаџивасиљевића, између позива за аудијенцију које је писац добијао од Маршалата Двора краља Милана у Нишу. Писан је занимљиво у једном даху, али и са много текста на маргинама и скраћеницама које отежавају праћење списка.

Разумљиво је што Хаџивасиљевић о краљу Милану пише врло позитивно с поштовањем и наклоношћу, јер захваљујући томе што је Краљ волео младе школоване људе из новоослобођених крајева, добио је службу у српској дипломатији. Међутим, то није једини разлог због кога писац уважава Краља, јер у историјској науци краљ Милан је означен као владар који је највише учинио за ослобођење Јужне Србије и њено укључивање у привредне и културне токове Србије. Напоменимо само да је за његове владавине Врање у Другом српско-турском рату ослобођено од Турака 1878. године добило железницу, школе и др.

На једном месту сам аутор, али без горчине каже: „Ту наклоност краља Милана скупо сам платио“, вероватно мислећи да је после пада Обреновића изгубио државну службу и пензију.

Занимљивост текста је и у томе што читајући га сазнајемо и о клими и приликама које у Србији краја деветнаестог века владају, о сплеткама мале чаршије, утицајима котије, као и о животу и схватањима самог Јована Хаџивасиљевића.

С. Радивојевић

*

* * *

Сазнање моје о краљу Милану датира још из раног мога детињства. У кући у којој сам се родио, као и у оној у којој сам ра-

стао скоро четири године а то је кућа мога, по матери деде, Старога' иконома у Куманову, врло често се, ако не и свакога дана говорило о књазу Милану. У кући мога деде у Куманову, поред породичне слике књаза Александра Караборђевића и цара Александра II стајала је слика књаза Милана. Као детету не, али доцније сам размишљао: како се смело држати ових слика и то на упадљивом месту у горњој диванани између соба *миндерлија* у којима су често гостовали или у посету долазили угледни Турци јерлије и високи турски чиновници, страни *консули* и други европски путници кроз Куманово. Поред ове слике у кући мога деде, баба Теофанија монахиња која је водила кућу Старога иконома имала је малу фотографију књаза Милана. Знам да су дедени пријатељи тражили од баба-Теофаније фотографију и разговарали о књазу и Србији сваки на свој начин: како се и колико Србија спрема и колико се спремила за ослобођење Косова и Старе Србије; да ли се већ оспособила за рат са душманима српства. У то време ко је год од Кумановаца ишао у Србију и чим би се вратио у Куманово одмах би га Стари иконом звао, да му потанко исприча све што је и како у Србији и спрема ли се Србија у наше крајеве. Нарочито се распитивао о књазу Милану: је ли видео Књаза; изгледа ли добро; јаше ли добро; какви су му хати, како прескаче ровове, како баца и дочекује цилит; каква је војска.

Кад су ме о Духовима (1878) године из Куманова довели у Врање ради школе, у Врању сам затекао неколико тријумфалних капија, које су биле начињене за дочек књаза, али књаз није дошао. Казивало се да је љут на Врањанце. Никако није ни дошао у Врање све до прогласа Србије за Краљевину. Како се онда говорило, књаз Милан је брзо по ослобођењу Врања неколико пута долазио у Врање, али преличен у просјака, ишао у богате куће и молио у једној за туршију у другој друго што за јело па му нису дали и на тај начин о Врањанцима стекао непријатно мишљење и није хтео да им дође. Други су резоновали да не сме да дође што је Врање на граници; трећи на трећи начин.

У Врање опет се појавише тријумфалне капије: доћи ће Књаз. Поред оне на пијаци (*сергаји*) једна је капија била на проширењу око зграде ондашњег суда и на тој капији је ондашњи судски писар Драгутин Ј. Илић песник, написао: „*Весели се и ти Доче правде, јер је сада твој заштитник овде*“.

Најзад, после три године дође једном крај и овоме очекивању Књаза у Врању. То је било у априлу месецу 1882. г. Па умало да се и онда краљ Милан врати испред самог Врања. Он је био јако једнодушно омиљен у Врању и на његов дочек, може се рећи, слегло се цело Врање ка Панађуришту око данашњих пуковских касарни и по њивама и утринама према Рашки... И викало се из свег гласа,

1. Мсли на свога деду по мајци, иконама кумановског Димитрија Младеновића (1791—1880).

„Живео”, толико да се у долини Рашачке реке коњи у колима краља поплашише, док дотрчаше жандарми на коњима да моле да се не виче, јер се плаше коњи и Његово Величанство ће се вратити. Ово је учинило на Брањанце утисак, па су престали викати Живео. . .

Онда сам био у другом разреду гимназије и свуда сам се гурао; желео сам све да видим и да чујем.

Одбор за дочек краља Милана овога пута, спремио му је конак у кући врањског богаташа Јанче Јовановића. То је била најмодернија и најлепша кућа у Брању, само затворена с фронта жалузинама и одмах се чуло, да се краљ Милан љутио што су му спремили стан у кући, где га народ не може видети. А чуло се и то да је краљ Милан негодовао што су му конак одредили у кући либералног првака!

Истога дана по подне краљ је са свитом изашао на Турско гробље. Звало се гробље, а од гробова ни трага није било. Врањски Турци су иселени преко границе још на два три месеца по ослобођењу Брања.

На овом месту све је било спремно за краља Милана и његову свиту. Најупадљивији у свити био му је потоњи генерал *Лаза Петровић*. Многи су резоновали да краљ држи за ађутанта *Лазу Петровића*) због тога што личи на њега па да некад и избегне. . . За ондашњи свет у Брању, краљ је био као нешто више, но обичан човек по лицу и свему човек; као да је светачко лице. То и на овом скупу народ је својим ушима чуо и то не одједног. Ово народно весеље заврши непријатно. Између осталих коло је водио Пасарудин? Коста, човек већ у годинама, али још крепак, њега као коловођу погоди капља а краљ Милан је већ био пошао оданде.

Ово је једини јаван долазак краља М(илана) у Брање. Долазио је у околину али увек инкогнито. Нарочито је долазио по повратку своје у Србију 1897. И то врло често је долазио. Из тога времена има доста анегдота о краљу и о стварном његовом држању.

Године 1897. дођоше у Беч на усавршавање Г. Чеда Ђорђевић и Г. Јордан Стајић војни лекари. Не сећам се је ли их краљ Милан још у Београду звао на ручак, пред полазак њихов у Беч или када је краљ дошао у Беч. Тек Г. Чеда Ђорђевић нам је доста времена потом казивао да је краљ Милан често помињао моје име и хвалио ме; изражавао наду да доста обећавам. Слично томе казивао ми је и Јован Цвијић у Бечу — Хвалио вас краљ Милан.

За мене је било загонетно од кога је краљ Милан овако ласкаво мишљење створио о мени. Домишљао сам и о неколицини наших угледних људи који су ме добро познавали. Помишљао сам на епископа жичког Саву Дечанца, на Тодора Станковића, на Или.(ју) Топаловића, мога професора Свету Вуловића, најзад на генерала Дим.(итрије) Цинцар Марковића,² с којима сам се упознао у лето 1897. г. у Брању. Оне године Д.(имтрије) Цинцар М.(арковић) пуковник, у

2. Димитрије Цинцар Марковић, председник владе, 1902—1903.

својству команданта Моравске дивизије бивао у Врању у мес. августу (?) у инспекцији. Ја сам пола школског распута двадесет шест дана провео на путовању по Ст.(арој) Србији и Македонији вратио сам се на два три дана пре но што је Ц. М. (Цинцар Марковић) дошао у Врање. Тада је у Врању окр.(ужни) начелник био Љуба Каменчић мој добар познаник. Одмах по повратку са тога пута дуго смо се разговарали ја и Љ. К. (Љуба Каменчић). Њега су интересовале прилике у оним нашим странама. По састанку са Ц.(инцар) М.(арковићем) сазнао сам да је Ц.(инцар) М.(арковић) о мени казивао Љ.(уби) К.(а-менчићу). Каменчић је казао чим пре Ц.(инцар) М.(арковићу) да одем до њега, у одређено време хитно у Врање где је и становао. На том првом састанку остао сам са Ц.(инцар) М.(арковићем) три пуна сата. Њега је много шта интересовало и ја сам му доста обавештења дао.

У јесен 1897. г. већ је неко измене учинио у закону о предавачима средњих школа. Мене је ондашњи мин.(истар) просвете Андра Ђорђевић поставио за предавача и дао ми годишње одсуство ради усавршавања студија у Бечу и ја сам од 1. новембра те г. вођен као предавач I(Прве) Б.(еоградске) Г.(имназије) на одсуству с припадностима. Када сам се по положеном докторату у Бечу крајем јуна 1898. г. вратио кући морао сам тражити службу. Нисам крио жељу да желим да, наставим службу у новоослобођеним крајевима и дотле сам био упознат са свим приликама и нашим потребама рада у неослобођеним крајевима и послао сам, за мене, онда доста људи који су званично руководили нашим стварима у Ст.(арој) Србији и Македонији. Некима се није допадало да ја тамо будем и радим. Та већ позната по раду котерија³ пропагандна, имала је своје репове и у Врању и сви су у Врању јавно говорили да ја, уопште не могу добити државну службу. У оно време се увелико говорило како је у изгледу Ристићева влада, Због тога сам писао мом пријатељу Живану Живановићу који је велику пажњу показивао према мени и са којим сам се дописивао из Беча и био му сарадник на Срп.(ској) застави. Живановић ми је писао да је Старац (Ј. Ристић) мишљења да се обратим краљу Милану који, писао ми је, много полаже на школоване људе из новоослобођених крајева.

Док сам још био на Великој школи, познавао ме је А.(ндра) Ђорђевић тадашњи професор правног факултета. Доцније ми је казивао да је о мени знао највише од мог професора Свет.(ислава) Вуловића. Андра Ђорђевић је показивао интересовање о мени. Он ме је пре годину дана у нов.(ембру) 1897. и поставио за предавача са годишњим одсуством. И њему сам писао из Врања и жалио се: да овде истакнути радикали, котеријаши и лични пријатељи котерије, говоре да службу нећу добити. Па и у Београд се кренем, да

3. Категорија—група људи која се удружује ради остваривања одређених циљева сплеткарењем.

лично видим шта је са мојом службом и због чега не могу добити службу. Јавио сам се и Андри Ђорђевићу и он ме је уверавао да ћу ја неоспорно добити службу и да о томе и не бринем и да одем својој кући тамо чекам постављење а није ми казивао какву ћу службу добити. Али, додавао је Ђорђевић да би требало да се јавим краљу Милану. Бранио сам се, извињавао се својом незнатном личношћу: Не, говорио ми је Ђорђевић, краљ необично воли школоване људе из ових крајева и на њих много полагаје.

Октобра 26. подем из Београда кући у Врање. У купеу са мном био је и капетан инж. Радислав Петровић. Он је путовао у Ниш на дужност. Био сам у Београду купио Ст.(ојана) Новаковићево најновије дело, Душанов законик. Разгледање и тумачење ове књиге зближило је нас двојицу и Петровић ме стане наговарати да свратим у Ниш, уверавајући ме да сада тамо има доста интелигенције, по томе што се краљ Милан преселио у Ниш на дуже време. И ја свратим у Ниш. Кога ћу прво, од познаника срести у Нишу, Перу Симоновића, бив.(шег) уредника „Македоније“ на којој сам ја доста сарађивао. Одмах после поздрава, Симоновић ће ми предложити да се на сваки начин јавим краљу Милану.

Код Симоновића сам се, тек, бранио од тога мојим, још студентским положајем и положајем једног обичног грађанина. Пера ме уверавао да се краљ Милан сада бавити почео више Ст.(аром) Србијом и Мак.(едонијом) и почео прибирати младе људе из оних страна, као и оне који познају прилике у оним странама, — разуме се мене стављајући на прво место.

Не би се поред свега што сам навео јавио краљу Милану, да ме на то убедљиво, није соколио мој пријатељ Тодор П. Станковић, онда окружни начелник у Нишу.

Да не будем тако тврдоглав, одем у Двор, јавим се ађутанту краља Милана мајору Николи Лукићу. Међутим, краљ Милан већ био тога јутра отишао у лов у околини Пирота. Чекао сам два дана позив и тешко ми је било чекати овако танак с трошком, па сам се и кајао што сам се јавио. Октобра 30. добио сам од Лукића писмо, којим ме извештава да ће ме Њ.(егово) В.(еличанство) краљ Милан примити 2. новембра у 9 сати пре подне.

У одређено време, на спрату у Краљевском дворцу уведе ме у једну пространу собу ађутант Лукић. Учини ми се да у соби никога нема и док погледах десно лево, у једном углу испод дугачких драперија по прозору, седео је за столом краљ Милан. Не бих га, може бити, још ни видео да не устаде и пође к мени, готово усред собе. Најпре се извињавао за чекање — „Ви сте на мене чекали већ три дана“. Стојећи, брзо ме и кратко питао о мени и мојим студијама и намерама. Одговорио сам му да ћу у своју наставничку струку. Тако стојећи остали смо најмање двадесет минута. Брзо је краљ прелазео, с предмета на предмет, и то о нашем живљу у Старој Србији и Македонији, о школским и црквеним приликама; о Турцима, Арнауцима, Бугарима и Грцима. Уопште разговор се кретао уопштеним питањима и површно. У току вечери говорило се кратко о разним стварима, али

највише о мени. У току таквог разговора краљ ми је поставио питање: шта мислим о томе: *који ће од балканских народа водити главну реч на Балкану?* и брзо ти, отсечно одговорим, *да ће то бити српски народ.* Шта је уствари мислио о томе и од мене очекивао, наравно не зна се, али када сам тај одговор дао краљ тихо уздахну, помери се за корак два оданде и окрете се у круг па настависмо разговор. Потом је хтео да чује моје мишљење: осећа ли се напредак у земљи и кад сам одговорио да се безусловно осећа у сваком правцу, додаде краљ; а шта би се још све урадило да смо мало вреднији и сложнији. . . Отпусти ме Краљ, пожелевши ми успех у моме послу.

Када сам сишао у канцеларију ађутанта Лукића да се поздравим и узмем ствари Лукић ми саопшти да је Краљ Милан благоволео позвати ме вечерас на ручак.⁴ Изволите, рече ми Лукић у 7.30 овде к мени, па ћемо отићи горе. Увече на време одведе ме Лукић у трпезарију на спрату. У трпезарији су већ били сели виши официри. а од нижих само Антоније Ивановић капетан. Ту сам се срео са генералом Дим.(итријем) Цинцар Марковићем. Тачно у 8 с. дође краљ Милан. Ја сам постројен стајао последњи на левом крилу. Краљ је дошао у трпезарију баш са те стране и прво се здраво самном и приђосмо столу. Око краља су сели генерал Цинцар Марковић, Васца Мостић, онда командант Моравске дивизије; затим пуковник Чеда Миљковић, Михајло Х. и др. Било нас је око двадесетак.

Пред краљем Миланом на столу стајала половина малога хлеба и литар црног вина. За вечером прстима је чупао од половине средину и сам је наливао своју чашу винску. А наређивао је често послужити да наливају генералима с обе његове стране. Краљ Милан је пушио и за вечером већ после другог јела запалио је цигарету и неколико их је попушио до свршетка вечере и то по једну после сваког јела.

Брзо сам приметио да краљ, често погледа у мене. Ако је тек десетак минута прошло остало смо — — —, краљ Милан се обрати генералима: Господо генерали, познајете ли овог младог човека који је са нама овде. На шта је генерал Ц.(инцар) М.(арковић) одговорио краљу: познајем Величанство, г. Хаџи Васиљевића, ми смо познаници још од прошле године. Генерал Мостић се поче сневивати док се досети да ме познаје из куће Јов.(ана) Авакумовића, с испита његове кћери Лепосаве. Краљ се потом интересовао јесам ли ја резервни официр и шта сам у војсци. Казао сам да нисам резервни официр и да сам као резервиста, био одређен за писара штаба Моравске дивизије, па да су ми летос, саопштили да сам одређен за борца са пушком. Настаде тихо смејање, а краљ пита генерала Мостића: како је ово Васо. Знате, Величанство, какве су наше пуковске окружне команде! Сви знате да су за време Првог Српско-турског рата Милутина Гарашанина одредили за добошара, а, Јов.(ана) Авакумовића за штабског трубача. Па ти ћеш ово исправити, рече му Краљ. Хоћу Величанство одмах ће се писати окружној команди у Врању.

4. Уобичајени израз у оно време, ручало се у вечерњим сатима.

Онда ми краљ Милан рече да је данас по моме одласку од њега телефонирао Краљу (Александру) да ме је он примио, и да ће ме и Краљ (Александар) примити кад буде кроз који дан дошао у Ниш ради Скупштине. После само неколико минута Краљ ме пита: хоћу ли колико остати у Нишу и одговорио сам да ћу још сутра отпутовати кући у Врање. Славим св. Аранђела и нисам о слави био кући неколико година па бих желео да ове године будем са својима. Доцније сам увидео због чега ме је о томе питао краљ.

У вези овога путовања, дође разговор о путовању железницом по иностранству и краљ је у шали говорио како намесник Јован Ристић стално путује бумелцугом,⁵ само да што мање плати путовање. А посматрао је Краљ том приликом мене, као да је знао да сам ја припадник либералне странке.

По свршетку вечере пређосмо у одељење за пушење. Било је два одељења, у првом по налогу, осташе све официри до пукова чак и ја са њима, а краљ Милан с генералима и пуковницима оде даље у друго одељење. Ако смо тек кафу попили и по цигарету попушили, краљ Милан ме после позва у њихово одељење. Оддох. Стајао је и други су стајали и ја стадо пред њега. Одмах ме упита: Би ли ви г. Хаџи Васиљевићу хтели нашим војницима да одржите једно предавање о Ст.(арој) Србији у Нишу. Поново напомену да ће после неколико дана и Краљ (Александар) доћи у Ниш, да ће бити Скупштина на окупу и да ће и влада бити овде. Сам он, краљ Милан, одржаће тих дана овде савет са командантима дивизија па би хтео да и они присуствују томе предавању. Бих, Величанство, одговор је. Па добро, продужи краљ Милан, о чему бисте нам држали предавање. Ја бих желео Величанство да чујемо вашу жељу о томе. Ви, Ви реците, одговори краљ Милан Ви, о чему бисте нам могли држати то предавање. Заћутах мало и одговорих краљу Милану да, ако погађам његову жељу, да држим предавање о путевима који из Краљевине Србије воде у Стару Србију. Отели сте ми идеју, рече краљ Милан... и остаде на томе да спремим предавање док будем у Врању и да после десетак дана дођем у Ниш где ћемо онда уговорити кога ће се дана одржати предавање.

Брзо по завршетку овога разговора краљ Милан устаде са свог места и отвори један прозор и посматра небо. Вратио се са прозора и рече нам да је пре неколико дана у једном француском листу, чини ми се да је рекао у Matain-у,⁶ да ће вечерас у ово доба „падати звезде“ па је желео да то види. Загледасмо се као да смо се сви, спонтано сетили падања звезде пред Сливничку битку 1886 г.!!

После овога краљ Милан нас све сем генерала Цинцар Марковића и Мостића отпусти и с њима оде у доње одељење. Силазећи низ степенце неки су од званица говорили како ће они и краљ и генерали сада наставити — картаће се.!

5. Бумелцугом—*der. bummelzug* — најспорији воз, најфтинији.

6. Matain — фр. јутро.

У Врању сам припремио предавање, написао и како је било уговорено 10. увече вратио се у Ниш. У недељу 11. нов. била је недеља Св. Стефан Дечански (Мратиндан) поћох у цркву после толико година одонда када сам у њу с разредом ишао сваке недеље. Црква је била пуна света. Стајао сам негде у почетку цркве на десној страни. да би ми при отпусту било лако изаћи. После некога времена дође у цркву и краљ Милан. По свршетку службе, при излазу из цркве. спазио ме краљ Милан и даде ми знак да му приђем. Питао ме када сам дошао и јели готово предавање. Из овога сам увидео да је хтео да ми пред светом у цркви покаже пажњу. И показао је. Данима су ме потом Нишлије једни другима показивали на улицама и како је краљ Милан у цркви говорио самном.

Како је и раније сам краљ Милан изразио жељу, сутрадан по овом сусрету пошао сам ађутанту Лукићу и он ме одведе краљу Милану. Краљ Александар је већ био дошао у Ниш. И влада је била већ у Нишу и Скупштина већ заседавала. (в. Срп.(ске) Новине нов. 1898). На првом овом сусрету краљ Милан ми је рекао да ћу бити постављен у неком од наших конзулата у Ст.(арој) Србији и Македонији. Ја сам се и даље бранио и наводио да ја желим да правим каријеру у просветној струци. Није допуштао ни да говорим о томе. И за ове послове су нам потребни спремни јунаци—говорио је краљ Милан. Хоћемо да развијемо нашу акцију у Ст.(арој) Србији и Македонији.

Када ме је данас краљ Милан отпустио изјавио је да му свакога јутра дођем у 9.30 сати. Тако сам и радио. Једнога дана ми рече да му донесем предавање да га види. Сутрадан сам донео Краљу предавање, узде га, извади га из коверта, отвори га и није ни наслов прочитао врати ми га.

Од овога дана смо говорили само о Старој Србији и приликама у њој. Пало ми је у очи, а доцније се и показало да је желео да се тачно обавести о свим приликама.

Првих ових дана затражио сам аудијенцију код краља Александра. Примео ме је два дана по том 20. нов.(ембра) у 18 с. И он је желео да се упозна о приликама у Ст.(арој) Србији, али је далеко у том погледу изостао иза свог оца. Говорио ми је да ће се наћи са председником владе В.(ладаном) Ђорђевића⁷ и говорити с њим о мени и мојој служби. После два три дана рекао ми је краљ Милан да је говорио с председником владе и да треба да се јавим председнику; примио ме је на владановачки начин. Видео сам да су се котеријашки ускомешали и да су — — — — —. Жалио ми се да нема кредита!!

Зна се да ниједном министру није право дај му се натурају кандидати за разна места кад он има своје! Није ми било пријатно што сам код Владана Ђорђевића био, али шта ћу кад је то зажелело краљ Милан. Скупо сам платио у животу пажњу краља Милана и његово заузимање да добијем службу и то у нашој „дипломацији“.

7. Др Владан Ђорђевић, председник владе и министар спољних послова (1897—1900).

И даље сам сваког дана одлазио краљу Милану и задржавао се код њега 20—30 минута. Готово сваког јутра је у кабинету ађутанта Лукића одакле сам одлазио краљу Милану, био је и председник владе. Ту сам једног јутра, затекао Тому Јовановића пок.(ојног) из Скопља кога бугарска оранизација уби у Скопљу после неколико месеци. А једног јутра сам доживео и једну непријатност.

Тек што смо се Лукић и ја попели на спрат с друге стране угла—дворца, појавише се оба краља. Љут краљ Александар ишао је напред брцао се оцу и млатароа рукама. Лукић се нађе у чуду и брзо се нас двојица повукосмо у један стаклени ограђени простор у ходнику. К. М. (краљ Милан) је ишао са сином и снисходљиво му нешто доказивао а овај се разгоропади.

Ни у једној прилици ових дана није краљ Милан говорио о ниједној личности, сем о врањским лиферантима Јанчи Јов.(ановићу) и Т.(одору) Стајићу и питао ме по чему су они чувени непријатељи, је ли по томе што су подељени политичким партијама; Ј. Ј. (Јанча Јовановић) либерал а Т. С. (Тодор Стајић) напредњак, или по лиферацијама. Величанство, рекао сам краљу, па они нису непријатељи него прави пријатељи и по тазбини. Како, упита ме краљ. Син Т. С. (Тодора Стајића) Танасије ожењен је ћерком Ј. Ј. (Јанче Јовановића). Краљ се нешто зачуди? и пређе на друго. На два три дана пре него што ћу прочитати своје предавање краљ М.(илан) ме упита желим ли да на предавање дођу народни посланици. Велич.(анство) желео би да дођу само врањски посланици. Најзад дође и дан предавања. Новембра 24. примио сам писмо од ађутанта Лукића: По налогу Њ. В. (Његовог Величанства) краља М.(илана) изволите доћи данас по подне у 5 часова у Официрски дом где ћете држати ваше предавање...

Дошао сам у Дом међу првима, а већ је ту био маршал двора М. Рашић и приђе ми мало у страну и напомену да би код предавања требало да речемо заслуге династије Обреновић за Србију и Српство... Већ сам рекао г. Рашићу, одговорио сам му.

Предавању су присуствовала оба Краља, краљевска влада, командант дивизије, официри целог Нишког гарнизона и посланици за Врањски округ.

Пошто сам прочитао предавање, приђе ми краљ Александар и честита, потом краљ Милан учини то исто. Потом се краљ М.(илан) обрати краљу за допуштење да да разлоге који су га руководили да ангажује Х. В.(Хаџи Васиљевића) да нам одржи овако лепо, поучно и за нас корисно предавање; да нам укаже на многе важне догађаје из наше прошлости и упозори на наше потребе. По том настави говорити о самом мени: како сам ја још као ученик гимназије читао у друштвима стихове о Ст.(арој) Србији и Македонији и како сам давно почео писати... Доцније сам размишљао одакле краљ Милан зна ово о мени и дознао сам да му је то казивао његов ордонанс, потоњи генерал Петар Пешић мој друг из V и VI разреда нишке гимназије.

При одласку краљева и њихове свите са предавања, пуковник Рашић ми рече да ме Њ.(егово) Вели.(чанство) Александар зове сутра на ручак.

И био сам сутра на ручку у Двору. Тога пута, поред свите краљеве били су гости и Вукашин Петровић, Љуба Н. Христић војни изасланик у Русији. . Кад смо се с краљем повукли у собу за пушење и кафу, краљ Александар ће о мени рећи како ћемо од г. Хаџи Ва. (сиљевића) начинити резервног официра иначе, какав је, шта ћу ја рећи. Величанство то није тешко, сасвим добро мислите, ја ћу се спремити и положити испит.

Ових дана сам са свих страна примао честитке, само је једном старијем пријатељу било хладно око срца. То је био Ј. Ј. (Јанча Јовановић). Док сам био у Нишу ових дана стално смо били заједно и на обедима и иначе. Он ми је напомињао: Јоване ово је добро сада, али шта ће бити по тебе ако сутра кр.(аљ) М.(илан) оде из Србије и теби ће се светити. Сам знам газда Јанчо, али шта ћу горе небо, доле земља.

Сутрадан сам се вратио кући, да чекам постављење. После неколико дана приметио сам у Срп(ским) новинама указ којим сам постављен за писара II кл. конзулата у Битољу. Познавао сам организацију злогласне пропагандске котерије и није ми било равнодушно. Мислио сам да се не примим ове службе да одем у Београд и да се одам слободној професији. Док ме једног дана не позва окружни начелник Тодор Станковић и саопшти наређење да сутра дођем у Ниш и јавим се председнику владе односно Мин.(истру) спољ.(них) послова, иначе упразниће ми се место. Саветовао сам се са својим добрим пријатељем Станковићем. Он је делио моје слутње у тој врсти државне службе — исто је самом њему котерија непријатности починила док је са службом бивао у Скопљу и Приштини! Али нема се куда. Па и краљ Милан је ангажован!

У Ниш сам стигао уочи Ваведења. Сутрадан велики празник, одем у цркву и станем са осталим светом у дворишту. Чујем да ће краљ Ал.(ександар) доћи да прими причешће, због тога се овде стоји. Док на мах дође председник владе Др. Владан. Свакако да му је неко око њега скренуо пажњу на мене, ето председника право ка мени. Узедо ме под руку; повуче ме у страну и обојица, полако, одосмо у цркву. Наваљивао је да примим ово место и рече ми своју замисао да ће ме подићи првом могућом приликом. Наравно да сам увиђао да и он сам има муку. С једне стране наваљује краљ Милан, с друге котерија, коју је он морао да чува и задовољава по својим домаћим, животним потребама. Да није било краља Милана кад би се Владан заносио око једног писарчића: дошао, не дошао...

Није ми било пријатно, али сам се морао јавити краљу Милану. Видео сам да је и сам разочаран, али... Засада примите ово место, а моја је брига и ви ћете брзо добити што и заслужујете. Све ће бити

добро. Уосталом засада ми је мило што идете за помоћника једном врло добром раднику из оних крајева, мислио је на М.(илојка) В. Б.(еселиновића). На шта ја рекох краљу: Величанство г. Веселиновић није старосрбијанац. Он је као млад учитељ био учитељ у Врању, он ми је први буквар дао па напустио Врање због устанка у Невесињу 1875. В.(еселиновић) је родом из села Јасења код Делиграда. Био је у ратовима стално уз Милана М. — — — — — То је врло пријатно изненадило краља Милана. Краљ Милан продужи, да је у Битољу валија Абдул Керим паша али онај што је нас тукао на 'Бунису⁸, Док говори о овом вођи пријавише генерала Цинцар Марковића и он дође. При расанку умеша се у разговор и Цинцар Марковић и замоли ме да се сетим наше војске и да команди активне војске од времена на време пошаљем извештаје. Краљ је још потенцирао ту жељу и потребу⁹.

Ја сам ову жељу саопштио своје шефу чим сам стигао у Битољ. Он је оставио мени у задатак да ја о томе прибирам податке и спремам извештаје које ћемо слати поверљиво поштом у Министарство иностраних дела... (После Грчко-тур.(ског) рата у Битољу је стално било доста војске.) Тако је и било за све време док нисмо мој шеф Ница и ја премештени оданде.

И ти баш извештаји за Ком.(анду) Акт.(ивне) војске били су за мене фатални. Штребери и класобери у мин.(истарству) ин. (остраних дела мислили су да су то моји извештаји за кр.(аља) Милана о њиховом страначком раду у оним странама. Наравно да овакој подлости нисам имао ни на крај памети, и слање извештаја о војски продужио сам и из Скопља, куда сам био премештен већ у мају 1899. г. Из Скопља је извештаје потписивао шеф конзулата Павле Денић.

Моји извештаји о кретању војске у реону Скопског конзулата били су толико интересантни и прецизни да их је, с допуштењем шефа конзулата, и руски конзул преписивао и слао своје посланику у Цариград.

Да је Владан био задобијен интригом да ја то пискарам из Битоља и Скопља за кр.(аља) Милана, видело се из једне алузије у писму које ми је почетком 1900. г. начелник министарства по његовој наредби написао као одговор на моје писмо које сам послао мин.(истру) ин.(остраних) дела Владану. И други је годишњи буџет доношен и врћено је унапређење, а Вл.(адан) није одржао своју реч коју ми је дао кад ме наговарао у цркви нишкој да се примим службе. У том писму је стајало да нико други него само одговорни министар, унапређује и распоређује државне чиновнике. Уствари нити сам коме другом ни писао ни говорио, а камо ли краљу Милану! (или ма коме ко би казао шта о томе краљу Милану). Али када има људи који суде посебно.

8. Абдул Керим-паша није онај који је учествовао у бици на 'Бунису.

9. Краљ Александар је 1897. г. поставио краља Милана за команданта активне војске.

Питање мога премештења из Скопља већ је било сазрело. А убрзано је једном одвратном игром противу мене. Па и ту је умешан краљ Милан.

У лето 1899. г. када сам ја премештен из Битоља у Скопље тада је у Скопље био упућен један професор средње школе великих амбиција. Случајно некакав рођак по тазбини шефа конзулата Павла Денића. Овом просветном раднику се у Скопљу отворио апетит и он није ни мислио на своју школу, него нанишанио конзулат и стално и рукама и ногама, да буде постављен за вице конзула. Међутим мин.(истар) спољашних послова прекинуо је преписку о томе одлучно упућујући конзула да Х. У.¹⁰ У Скопље упућен само за заступника директора гимназије и тиме је завршена преписка о његовом постављењу за вице конзула. Али овај се тип није могао отети жељи и амбицији да уђе у конзуларну службу па ће после гурати лактовима. У тој својој пустој жељи он је изабрао наш приштински конзулат. Тамо је био консул Свет.(исав) Симић. Знало се да је Р.(аслав) А.(гатоновић) у Србији био радикал и да су за њега само радикали способни да управљају деликатним питањима у консулатима. Овај несуђени консул је често писао Ђоки Генчићу, нарочито откако је он постао мин.(инистар) ун.(утрашњих) дела. Та своја писма читао је П.(авлу) Д.(енићу) и ја сам често, по послу код шефа налазио, где несуђени в.(ице) консул чита нека писма Денићу и стане кад ја наиђем. Свршим свој посао и изађем.

Као што сам већ поменуо појмови о послу у Мин.(инистарству) спољ.(њих) послова — просв.(етно) пол.(итичком) — откако је овим одељењем руководио Ница Петровић постали су све више побркани. Између шефа конзулата у Скопљу и шефа просв.(етно) пол.(итичког) одељења у Мин.(инистарству) спољних дела дошло је до потпуног разлаза у погледу рада, боље рећи по амбицијама једног и другога. Такорећи П.(авле) Денић је отишао у Београд ради објашњења и оставио мене да га заступам до његова повратка. У то време добио сам акт шефа просв.(етно) полит.(ичког) одељења Мин. (истарства) др Николе Петровића ове садржине.

... да у најкраћем времену сам ја испитам колико у овоме има истине и да...

(Ови у Мин.(истарству) нису знали откуд ветар дува. Класо-бери Симићеви само Х. В. (Хаџи Васиљевића) да сруше није их се стварно ни тицао С. С. (Света Симић).

Нисам ни сам знао ко је ово могао писати о Св.(ети) Симићу. На стварног аутора писма ни да помислим. И не само ја но нико у Скопљу док им није из Београда стигла порука: држите Х. В. Ј. (Хаџи Васиљевић Јована)!? Телеграм до мене није дошао. Нико ми није ни у алузији напоменуо. Ја сам држао да сам савесно одговорио министру и мирна крајина, ни слутио нисам.

10. Радослав Агатоновић, директор унтрашњих послова гимназије у Скопљу.

Сазнао сам тек кад сам у јуну оне године премештен из Скопља у Београд у министарство. Свратио сам у Врање својој кући и ту сазнао да је формирана пропагандна котерија раструбила по Врању да сам премештен што, сам клеветао Св.(ету) Симића. Немајући појма о онако дрској смицалици и интриги против мене дочекао сам Св.(ету) Симића био у Скопљу са њим док ми он, увече не рече да му је неко од пријатеља из Београда писао, да сам ја о њему и његовом радикалисању писао краљу Милану. Симић ме је већ неколико година познавао и ја сам код њега разбио такву заблуду и он је отишао убеђен у моју чисту савест у овом погледу. Али његови класобери су једва дочекали: овај трач, Симићу да се удворе...

MES SOUVENIRS DU ROI MILAN

— R é s u m é —

Jovan Hadži Vasiljević (1866—1948), chercheur renommé, historien, ethnologue, écrivain, s'occupait d'études approfondies des conditions qui régnaient dans la Serbie du Sud et en Macédoine au dix-neuvième siècle.

L'écrit intitulé *Mes souvenirs du roi Milan*, a été trouvé parmi les œuvres posthumes, conservées chez un habitant de Vranje et jusqu'à présent n'a pas été publié. Quoiqu'inachevé et écrit dans ses vieux jours, il renferme des données intéressantes sur les rencontres de l'auteur avec le roi Milan et sa suite, sur le service diplomatique dans les régions nouvellement libérées de la Macédoine, différentes intrigues et influences des coteries.

Dans son texte Jovan Hadži Vasiljević traite avec un respect et une considération visibles, ses entrevues avec le roi Milan ce qui est tout à fait compréhensible, car il est entré au service de l'État grâce à la bienveillance du roi qui encourageait jeunes gens intruits des régions nouvellement libérées et sa ville natale a été libérée des Turcs en 1878, pendant le règne de ce roi, a obtenu les écoles, le chemin de fer et s'est incluse dans les cours économiques et culturels de la Serbie.

Jovan Hadži Vasiljević

П Р И К А З И

Лесковачки зборник, Народни музеј у Лесковцу, XXXI, Лесковац, 1991, стр. 250+56.

Народни музеј у Лесковцу, настављајући своју функцију научно-просветне установе издао је 31. број Лесковачког зборника који је као и досадашњи веома добро рубрициран и садржи 11 радова (стр. 5—115) из разних области (архитектуре, ликовне уметности, историје, етнологије, епиграфике, географије и др), 12 прилога у одељку чланци и грађа (117—234), два у одељку хронике, а у посебном делу обиман чланак Ж. Мартиновића о Барбешкој котлици (1—56).

Марица Шупут је уз више скица обрадила смисао традиције у српској архитектури поствизантијског доба и констатује да је основна концепција простора изграђена према делима прве половине XIII века, као и да је у питању непрекинути ток византијски схваћеног црквеног градитељства, што значи да је описани стваралачки ток остао везан за области нове активности и крупнијих градитељских подухвата. Уз приложених 8 слика Гојко Суботић је описао зидно сликарство Светог Јована Претече у Јашуњи (2). Аутор истиче да је манастир после изградње цркве 1516/17. живео без већих потреса и указује и на стилска својства фресака. Светлана Пејић је приказала цркву у Репишту. Приложила је 7 слика и констатује да у остацима цркве у Репишту препознајемо манастир који је 1704. био жив и у којем је преноћио јеромонах Јеротије Рачанин на свом путу за Јерусалим.

Улогу и значај града Николе Скобаљића у средњем веку је обрадио Ђорђе Јанковић. Ово утврђење код Вучја постојало је још у Јустинијаново доба. Мирослава Јоцић је изнела резултате истраживања Скобаљић града и истиче да је насеље живело дуже време и да ће са проширивањем ископавања бити обogaћена досадашња сазнања.

Стеван Сремац у Великој Грабовници 1889. је предмет рад Слободанке Стојичић. Сремац је као председник руководио гласањем и радом бирачког одбора. У раду је приложен факсимил записника. Божидар Ђевори је описао рад Аграрне комисије за топлички округ на разрешењу затечених аграрних односа 1880—1882. Древну лесковачку коледарску игру као репрезентативан пример ритуалног

театра разматра Драгослав Антонијевић и закључује да се коледарски ритуалски елементи могу окарактерисати као ембрионални театаролошки постулати и без резерве узети као вредносни извори убедљивих доказа о генези театра.

Никола Дудић је обрадио флоралну орнаментуку на споменицима источне Србије и приобаља Мораве и констатује да отвори, разлистале розете, богато разгранати крстови, игра светлог и тамног и монументалност подарују нам импресивна скулпторна дела. Магијску контролу смрти на примеру посмртних обичаја лесковачког краја је приказао Бојан Јовановић.

У вези са архитектуром Широке чаршије у Лесковцу Радмила Стаменковић истиче да се последњих година пробудила свест о потреби очувања остатака прошлости и традиције као и да се осећа тенденција да се новоизграђени објекти прилагоде наслеђеној архитектури и тако створи једна јединствена целина.

У одељку чланци и грађа Драгољуб Мирчетић је описао југоисточни фронт у I српском устанку од 1804. до 1809. до чегарског боја и осврнуо се на прве борбе, обострана дејства на почетку 1806. сламање турске офанзиве, српски поход на Топлицу и Косово, српску блокаду Ниша 1807, турску противофанзиву, обостране војне припреме и рат 1808, као и на жестоке борбе на нишком фронту у другој половини 1808. Мирчетић пише да је на том терену у потпуности дошао до изражаја високи морални лик српских устаника.

Црквени живот Срба у Лесковцу до краја XIX века описао је Радош Требјешанин на основу бројних извора и литературе, а школу у Бошњацу — прву школу у јабланичком крају Тихомир Петровић на основу неких оригиналних докумената Историјског архива у Београду, књига и докумената којима располаже сама школа и радова појединих истраживача. Прилог проучавању историје школства Лесковца и околине кроз животни пут Спире Здравковића дао је Станиша Војиновић.

Песме о догађајима на српско-турској граници (1878—1912) је приказао Момчило Златановић, а орљански шупљи камен и о камену у животу, обичајима и фолклору Драгутин Ђорђевић.

Дечје игре Предејана и околине су предмет рада Слађане Рајковић која истиче да је главни акценат стављен на старије дечје игре, од којих многе прелазе са генерације на генерацију у скоро неизмењеној форми, док су друге претрпеле извесне промене и на тај начин постале нешто сложеније, а можда и интересантније. Рад народне књижице и читаонице у Власотинцу у периоду до рата је описао Никола Митровић који се осврнуо на материјалне услове и организацију рада, бригу о књижевном фонду, претплату на листове и часописе, допринос народне књижице и читаонице културно-забавном животу средине, као и уређивање и издавање листа „Власина“.

Рад Окружног одбора занатлијског удружења за срезове лесковачки, власотиначки и јабланички од оснивања до 1944. обрадио је Живан Стојковић. Аутор истиче да је оснивачка скупштина тог

удружења одржана 22. X 1933. у Лесковцу и у даљем излагању прати његов рад.

Милан Миладиновић је у свом раду описао НОБ у доњој Пустој Реци почетком 1944. и посебно се осврнуо на војне активности, партијско-политички рад, рејонски комитет КПЈ у Косанчићу, рад Скоја и Усаоја, Антифашистички фронт жена, народноослободилачку власт и просвету, образовање и културу на наведеном терену. (септембар — 11. X 1944) и изнео цифарне податке о броју жртава

Хранислав Ракић је приказао борбу за ослобођење Лесковца бораца НОВЈ, доласку и активности шефа енглеских војних мисија генерал мајора Маклена, савезничком бомбардовању Лесковца и веома динамично само ослобођење Лесковца.

Сељачка радна задруга „Партизан“ у Газдару је предмет рада Николе Илића. Аутор истиче да је крајем 1948. и почетком 1949. целокупан партијски и државни механизам усредсређен да се спроведе одлука ЦК КПЈ о колективизацији пољопривреде. Илић доноси списак оснивача СРЗ „Партизан“, унету површину земље, пољопривредног инвентара, сточног фонда, рад задруге и њено расформирање. Подвлачи да је то велики промашај државе и Партије у политици на селу, на штету сељака.

У одељку „Хроника“ донет је говор Владимира Стојанчевића одржан на свечаности поводом Дана музеја, 10. V 1990. о значају II српског устанка и учешћу Лесковчана у том значајном, можда и пресудном догађају за преображај Србије у XIX веку и свеобухватан и зналачки написан извештај о раду Народног музеја у Лесковцу од 1986. до 1990. године из пера Ђурђе Ђорђевић.

У додатку је донет обиман рад Живорада Мартиновића: „Барбешка котлина — генеза и еволуција“ која припада унутрашњем делу југоисточне Србије (Моравиди) и у додиру је са познатом Лесковачком и Запаљском. Мартиновић закључује да је Барбешка котлина и тектонски врло сложена јединица, као и да је очуваност и израженост абразионих тераса, стадијалних зареза и обалских линија различита. По аутору Барбешка котлина и њен полигенетски рељеф су последица дејства разноврсних морфотектонских процеса који и до данас нису престали, па је лако закључити да генеза и еволуција овог дела југоисточне Србије још није престала.

Из изнетог је јасно да су и у овом броју Лесковачког зборника обрађени равноврсни проблеми из историје, историје уметности, историје књижевности, археологије, архитектуре, географије, етнологије, епиграфике и других области живота Лесковца и околине обрађени студиозно са доста скица, слика, цртежа и другог помоћног материјала који доприноси оживљавању и бољем разумевању текста.

Водрожих Милица

Срџан Марковић, *Ликовни живот у Лесковцу 1900—1950*, Лесковац, 1991, 142.

Народни музеј у Лесковцу у библиотеци културно-историјска баштина је недавно као другу књигу издао дело Марковића о ликовном животу у Лесковцу у првој половини XX века. Студија Марковића је настала као резултат вишегодишњих истраживања вршених самостално а дефинисаних пројектом културно-историјске баштине Лесковца и околине. При раду на студији коришћени су материјални извори — колекције и збирке, архивска грађа пронађена у Архиву Југославије, Архиву Србије и Историјском архиву Београда, личне архиве уметника, написи у штампи, прикази изложби и каталози као и сећања савременика и чланова породица сликара. Последњи кад се до других података није могло доћи.

У уводу Марковић пише да су вековима страни путници пролазећи Србијом остављали о својим путовањима писане трагове који представљају драгоцен извор о крајевима, животу и приликама у нашем народу. Даље се истиче да буђењем националне свести и ширењем граница српске државе истраживачи и сакупљачи старина продиру све дубље у њене новоослобођене крајеве.

У вези са ликовним животом у Лесковцу у првих пет деценија Марковић се осврнуо на учитеље вештина и изложбе слика. Почетак културног живота Лесковца поклапа се са почетком рада гимназије 1879. када долазе наставници из других средина. Они су први предавачи и покретачи активности у култури на ширем плану. Од 1902. у Лесковцу ради и Грађанска школа у којој такође ради низ учитеља цртања. Марковић описује активност низа наставника цртања и других вештина. Они су дали значајан допринос развоју градског уметничког живота, а били су добро припремљени за рад у школи, за преношење знања и изузетно упорни у настојању да ликовни живот у Лесковцу отпочне свој развој. У периоду између два рата ликовне изложбе су реткост, а међу првима је изложба акварела Милана Врбића 1925. и 1933. Александра Клајна, а 1936. изложба слика Љубомира Накића. После ослобођења Лесковца јануара 1945. организована је изложба слика, скулптура и фотографија. До 1950. у Лесковцу је Министарство просвете организовало још једну изложбу.

У даљем излагању Марковић говори о скулптури која се у лесковачком крају може довести у везу са надгробним споменицима у рустичном стилу, подизаним крајем XVIII и током XIX века. Аутор описује надгробне споменике М. Илијева (1913/14), породице Теокаревић (подигнута 20-тих година овога века). Као први јавни споменик XX века Лесковац је добио споменик ратницима палим од 1912—1918. о 50-тој годишњици ослобођења Лесковца од Турака 23. X 1927. откривен је споменик Д. Арамбашића. Описани су и други споменици Лесковца и његове околине из овог периода.

Марковић је написао 6 биографија сликара и то: Христифора Црниловића (1886—1963), Милана Врбића (1894—1954), Благоја Сто-

јановића (1906—1984), Смиље Стојановић Табак (1907—1958), Бранислава Дочића (1913—1973) и Ванђела Бадулиа (1909—), који су имали снажан утицај на развитак ликовног живота у Лесковцу и приложио њихова најзапаженија дела. Они су као сликари и педагози вршили своју мисију у развоју љубави и поштовања према позиву уметника и према уметничком делу. Такође су у свом сликарству настојали да одвојени од основних матица у ликовној уметности реше ликовне проблеме аналогно времену у којем су у школама и на Академијама били формирани.

У закључку Марковић истиче да су стрпљиви и упорни сликари, наставници вештина у Лесковачкој гимназији, Тодор Грујић и Милан Врбанић полако будили љубав према ликовним уметностима. Неки од њихових ученика су кренули путевима уметничког стварања и настојали да својим уметничким радом допринесу развоју ликовне културе у срединама у којима су живели.

Књига садржи и резиме на француском језику и индекс имена.

Као што се види Марковић је на основу врло оскудних података успео да оживи слику ликовног живота у Лесковцу од 1900—1950. године. Томе су посебно допринеле многобројне слике (неке и у боји) које доприносе да се створи представа о делатности низа сликара и вајара у овој вароши на југу Србије. За посебну су похвалу напори Народног музеја у Лесковцу који је успео да обезбеди средства за излазак ове вредне монографије.

Бодрожих Милица

Хранислава Ракић, *Хронологија Народноослободилачке борбе Пусте Реке и Јабланице 1941—1945, Лесковац, 1991, 315.*

Мада постоје бројне публикације, расправе и чланци о НОБ Пусте Реке и Јабланице Х. Ракић је овом хронологијом покушао и успео да на једном месту укратко региструје и обради догађаје који су били од значаја за НОР овог краја. На основу истраживања прворазредне грађе и литературе, као и казивања савременика, настојало се да се сагледа непрекидност и истакну неке специфичности НОБ.

У предговору (5—10) М. Миладиновић каже: „Навођењем бројних података хронолошким редом Хранислав Ракић нам даје могућност да пратимо нарастање борбе, разноврсност активности и масовност деловања у свим доменима друштвеног и војног ангажовања. Иза неке велике борбене и војне активности јавља се организованост актива Скоја, партијске јединице, одбора народноослободилачке власти, одбора Антифашистичког фронта жена, партизанске јединице, партијске јединице и других војних, политичких и других организација и јединица. У том следу активности види се

богатство облика борбе, рада, а указује се и на карактер НОР и револуције“ (стр. 8).

На првих 10 страна (11—20) Ракић хронолошки прати развитак радничког покрета Пусте Реке и Јабланице од 1911—1941. и подвлачи да се већ од 1912. у низу места овог краја оснивају основне организације Српске социјалдемократске партије. Велики број љу овог краја учествује у балканским и првом светском рату. У новоствореној држави многа питања нису решена, а прва партијска организација се ствара 1939. Услед разгранатости партијских организација 1940. формирано је Среско поверенство КПЈ за јабланички срез. Разноврсна партијска и скојевска делатност, а нарочито учешће у изборним борбама између два рата на терену Пусте Реке и Јабланице омогућила је солидну основу у припреми НОБ и револуције.

Са 268 јединица (стр. 21—83) обрађени су НОР и револуција на територији Пусте Реке и Јабланице. Под руководством партијске организације од априла до јула 1941. обављене су припреме за оружани устанак, па је народ сачувао око 4.000 пушака, 90 пушкомитраљеца, велику количину муниције и бомби. Одлука Политбироа ЦК КПЈ од 4. јула о почетку оружане борбе спремно је дочекана, па се после саветовања ОК КПЈ Лесковац и ОК Скоја почело се са извођењем бројних оружаных акција. После формирања Кукавичког НОПО (10. VII 1941.) успешно се изводе диверзије и оружане акције. Ракић их детаљно прати као и стварање многобројних четничких одреда који су сарађивали са окупаторима, као и оних који прелазе у НОП одреде. Указује се и на формирање Јабланичког НОПО (21. X 1941) који у сарадњи с Кукавичким, Бабићким и Топличким НОПО ослобађа Јабланицу и Пусту Реку на чијој се слободној територији формирају народноослободилачки одбори фонда. У селима се формирају и месне војне партизанске јединице чији су борци дању обављали сеоске послове, а ноћу изводили оружане акције. У њима је ангажовано 1.840 наоружаних бораца и 2.700 без оружја који по борбености и моралу не заостају иза бораца НОПО, иако су били слабије наоружани. На терену Пусте Реке и Јабланице у време Ужичке републике створена је пространа слободна територија на којој делују сви органи револуције. Њу су партизани успешно бранили крајем 1941. и нанели непријатељима озбиљне губитке.

НОР и револуција на територији Пусте Реке и Јабланице током 1942. се прати са 271 јединицом (85—162). Почетком 1942. на југ Србије долази I бугарски окупациони корпус, а по рубу слободне територије размештена је 27. бугарска дивизија. Немци и Бугари у циљу уништења слободне територије нападају Лесковачки и Бабички, а 12. фебруара и Јабланички НОПО и Пусту Реку. У борбама код Косанчића и Бојника Бугари су претрпели осетне губитке од партизана. Убрзо Бугари крећу са великим снагама и 17. фебруара стрељају 41 човека у Косанчићу, а у Бојнику око 500 и пљачкају, пале и врше друга зверства. Бугари са недићевцима, ло-

тићевцима и четницима 6. марта нападају слободну територију. Воде се драматичне борбе. Крајем марта 1942. Јабланички НОПО се смањује, а месне партизанске јединице бивају распуштене. Уз помоћ народних издајника окупатор поново успоставља своју власт и врши терор и пљачку народа. Али већ у јуну Јабланички НОПО врши нападе на непријатеља, а Бугари и Немци не успевају да га униште. Средином августа 1942. од Јабланичког НОПО и чете Јастребачког одреда ствара се на Пасјачи Јабланичко-пасјачки НОПО „Станимир Вељковић Зелe“ на који крајем августа напада непријатељ, али без успеха. У то време појачан је рад партијских и скојевских организација на овом подручју. Новембра 1942. формиран је Срески комитет КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу, а успостављена је веза са организацијама КПЈ и Скоја Космета, која ће стално јачати. После победе над недићевцима код Ооражле, 10. XII 1942, пламен оружане борбе се шири. Стварају се НОО и примају нови чланови КПЈ и Скоја, али и четници Драже Михаиловића на терену Горње Јабланице стварају своје одреде.

НОБ у 1943. Ракић је обрадио кроз 274 јединице (163—222). Захваљујући повољној ситуацији како у земљи тако и у свету почетком 1943. НОБ се на терену Пусте Реке и Јабланице разбуктао. Делегат НОВЈ Св. Вукмановић Темпо је одржао војно-партијско саветовање и од Лесковачког, Јабланичко-пасјачког и Јастребачког НОПО формирао Први јужноморавски одред, који делује на територији пл. Кукавица — пл. Пасјача. Изабран је и нови ОК КПЈ за Лесковац и Топлицу, као и ОК Скоја, а ствара се и мрежа нових ћелија и актива па КПЈ и Ској у организационом погледу постају једне од најјачих организација у Србији. НОБ се у Пустој Реци и Јабланици омасовљава, а у јесен Прва и Друга јужноморавска бригада, које су врло активне и то Прва у Босни, а друга на овом терену. Четници ДМ формирају своје корпусе у које долазе британске војне мисије, а западни савезници их снабдевају оружјем, муницијом и опремом. Током 1943. партизани су водили тешке и крваве борбе против окупатора и домаћих издајника у којима су последњи претрпели велике губитке па су вршили зверства и насиља над народом. Скоро у сваком селу сем партијских и скојевских организација формирају се и УСАОЈ, АФЖ и пионирске организације. Стварају се и радне чете и батаљони који раде на обнови уништених села.

Са 227 јединица обрађена је НОБ у 1944. (223—275). Тада народ Пусте Реке, Јабланице и Топлице масовно прихвата НОБ и у њој учествује стварањем нових бригада НОВЈ, а 20. V 1944. и прва српска дивизија (тј. 21. дивизија). Половином априла 1944. на слободној територији Пусте Реке и Јабланице спроведени су слободни избори за НОО. У лето 1944. на овај терен долази Главни штаб Србије, чланови ПК КПЈ и ЦК КПЈ и други кадрови. Окупатори и њихови сарадници су покушали да униште НОП на овом подручју па ангажују бројне снаге али без успеха. Од маја до октобра 1944. на терену Пусте Реке и Јабланице формиране су три српске дивизије и више партизанских одреда, ту се такође налазе и војне мисије

англоамеричка са Макленом на челу и совјетска са Гершковим, а одатле је почео да се остварује стратегијски план за коначно ослобођење Србије.

НОБ 1945. је обрађен са 52 јединице (277—290). На слободној територији извршена је масовна мобилизација па се формирају нове јединице, које учествују у ослобађању не само Србије већ и Хрватске и Словеније. Прикупља се и храна и одећа за војску и рањенике под паролем: „Све за фронт — све за победу“. Свуда се осећа дух такмичења. Организационо се учвршћују и омасовљавају друштвено-политичке организације, а одржавају се масовни зборови и конференције на којима се народ упознаје са ситуацијом у земљи и свету. У циљу обнове стварају се посебне радне бригаде. Поклоњена је пажња организовању друштвено-политичких организација на свим нивоима, затим културно-уметничких друштава, фудбалски клубови, образовању организација Црвеног крста, итд.

На крају књиге (291—312) донете су напомене, затим списак извора и литературе, скраћенице и реч аутора.

У завршној речи аутор констатује да вероватно у овој хронологији нису забележени сви догађаји из рата на терену Пусте Реке и Јабланице, јер су за то неопходна још обимнија истраживања, посебно о делатности окупаторске војске и домаћих издајника. У потпуности се слажемо са закључком М. Миладиновића да смо овом књигом Ракића добили богат извор нових сазнања о масовности борбе народа овог краја и да аутору треба одати признање за стрпљив и веома одговоран и успешан рад, па се дело најтоплије препоручује заинтересованим читаоцима.

Бодрожих Милица

Двадвоци мишљења за објављене радове
Др Момчило Златановић
Миодраг Митровић

Вињета на корици
Графички дизајн Споменика ослободиоцима Врања из 1878. године
Предраг Савић

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК КЊ. XXIV—XXV
Тираж: 700 примерака и 50 посебних отисака
Штампа: „Напредак” — Лесковац

